قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى

ئىلمىي ژورنىلى

1984 - يىل 2- سان

(ئومۇمىي 15 - سان)

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژورنىلى

تەھرىر ھەيئىتى تەرىپىدىن تۈزۈلدى

مۇندەرىجە

ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ سىياسىي بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا
.... سەمەت دوگايلى 1

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن قاراخانىلار دەۋرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە نەزەر..........
.... ئەسقەر ھۈسەيىن 20

40 ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللار ۋە ئۇلارنىڭ مەنىسى توغرىسىدا ......خەمىت تۆمۈر

دىففېرېنسىيال ۋە ئىنتېگرال چۈشەنچىسىنى ئوقۇتۇش مېتودىغا دائىر بىر قانچە مەسىلە
.... رىشات ياقۇپ 55

66 ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى ـ ياۋروپا ھون ئىمپېرىيەسى ....تۇرغۇن ئالماس

لوپنۇر رايونىدىكى قەدىمىي شەھەر خارابىلىرىنىڭ يېڭى ئىزلىرى توغرىسىدا
....غوپۇر ياقۇبى، كېرەم رەھىم 83

ئەدەبىيات - سەنئەت بىلەن سىياسىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا

سەمەت دۇگايلى

ئەدەبىيات - سەنئەت بىلەن سىياسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئىستىتىكا نۇقتىئىنەزىرى ئارقىلىق تەتقىق قىلىشقىمۇ بولىدۇ. سىياسى نۇقتىئىنەزەر ئارقىلىقمۇ مۇھاكىمە قىلىشقا بولىدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەتتە ئىستىتىكا بىلەن سىياسى زىچ بىرىككەن بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەمما بۇ ئىككىسىنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىپ، قايسى بىرخىل نۇقتىئىنەزەر تەرەپكە ئېغىش يۈز بېرىدىكەن، ئۇ ھالدا ئەدەبىيات - سەنئەت بىلەن سىياسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا شەرھىيلىگىلى بولمايدۇ.

ئەدەبىيات - سەنئەت بىلەن سىياسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تونۇش، بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسىدە ناھايىتى چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن ئەنئەنىۋى كوز قاراش مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. يەنە سىياسى دېمەك ھەممىگە باراۋەر، سىياسىنىڭ ئۆزى بولسا سىنىپى كۈرەش. ئەدەبىيات - سەنئەت سىياسى ئۈچۈن - سىنىپى كۈرەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، قاتارلىقلار. بىز مەسىلىنى ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى ئىجادىيەت جەريانىنى باھالاش مەيدانىدا تۇرۇپ تەتقىق قىلغىنىمىزدا ناھايىتى تەبىئىكى ئوبرازلىق تەپەككۇر جەريانىدىكى بەدىئىلىك بىلەن سىياسى ئوتتۇرىسىدىكى زىچ باغلىنىشلىق مۇناسىۋەتنى بىر چەتكە قايرىپ قويالمايمىز. چۈنكى يازغۇچى سىياسى خاھىشىغا ئاساسەن بەدىئى ئوبراز يارىتىدىغانلىقىدىن، سىياسىنىڭ بەدىئى ئوبرازغا چېقىلماي مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. لېكىن شۇنىمۇ ئېقرار قىلىش كېرەككى، سىياسى پەقەت كوپ سانلىق كىشىلەرنىڭ مەنپەئەتىنى كوزلەيدىغان ۋاستە بولۇپ ئۇنىڭ ئۆزى مەقسەت ئەمەس. سىياسىنى مەقسەت قىلىپ سىياسى بىلەن شۇغۇللىنىشقا بولمىغىنىدەك، نوقۇل سىياسىنىلا مەقسەت قىلىپ ئەدەبىيات - سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا بولمايدۇ. سىياسى دېگىنىمىز - سىنىپنىڭ سىنىپ ئۈستىدىن يۈرگۈزىدىغان ھوكۇمرانلىقى، سىنىپى كۈرەشنىڭ مەركەزلەشكەن ئىپادىسى. بۇ تۆۋەندىكى تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنى، پارتىيىنىڭ سىنىپقا بولغان رەھبەرلىكى، بىر سىنىپنىڭ يەنە بىر سىنىپقا بولغان رەھبەرلىكى (مەسىلەن، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ دېھقانلار سىنىپىغا بولغان رەھبەرلىكى)، سىنىپى كۈرەش، پارتىيە گۇرۇھلار كۈرىشى، دولەت تۈزۈمى، دولەت باشقۇرۇش ھەمدە پرولېتارىيات دولىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا قارىتىلغان يېتەكچىلىكى (مەسىلەن، ئىقتىسادىي سىياسەت تۈزۈش) قاتارلىقلارنىڭ

www.uyghurkitap.com

ھەممىسى سىياسى تەۋەسىگە ياتىدۇ. سىياسى سىنىپنىڭ توپكى مەنپەئەتى ۋە سىنىپلار ئارىسىدىكى ئۆز ئارا مۇناسىۋەتتە ئىپادىلىنىدۇ، شۇنداقلا مىللەتلەر مۇناسىۋىتى، دولەتلەر مۇناسىۋىتىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. ھالبۇكى بۇ بىر قاتار مۇناسىۋەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئورنىدا بارلىققا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن لېنىن يىغىنچاقلاپ: «سىياسى ئىقتىساتنىڭ مەركەزلەشكەن ئىپادىسى» دېگەن ئىدى. سىياسى ئىدىيە بىلەن ئۇنىڭغا مۇناسىپ كېلىدىغان تۈزۈم ئىقتىسادى بازىسىنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلىدۇ. سىياسى تۈزۈم، دولەت شەكلى قاتارلىقلارنىڭ ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتى ئومۇمەن ئىجتىمائى ئىقتىسادى بازىسىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىش ئاساسىدا ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ.

ئۇزاق ۋاقىتلاردىن بۇيان بىز ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى سىياسىغا بېقىنىدۇ. سىياسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، دېگەن قاراشتا بولۇپ كەلدۇق. ئەمدى سىياسىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ مەنالىرىنى بولسا پەيدىن ـ پەي تارايتىپ سىنىپى كۈرەش ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت بىر نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈۋالغانلىقىمىزدىن، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىمۇ سىياسى ئۈچۈن يەنى سىنىپى كۈرەش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت بىر مەزمۇنغا يىغىنچاقلاپ چۈشەندۈردۇق.

جۇڭگو جەمئىيىتى نەچچە مىڭ يىللىق فېئوداللىق ئىگىلىكنى جەمئىيەت ئاساسى ۋە سىياسى ئاساس قىلغان جەمئىيەت بولۇپ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ئېلىپ بېرىشتا ئەنە شۇ ئاساسلارنى يەمىرىپ تاشلىماي، ئاغدۇرىۋەتمەي مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئىجتىمائى تەرەققىيات تارىخىنىڭ پۈتلىكاشاڭلىرى بولغان ئەكسىيەتچى سىنىپلارنىڭ سىياسى بىلەن جۇڭگو گوڭچەنداڭى يېتەكچىلىك قىلغان ئىنقىلاۋى ئىلغار سىنىپلارنىڭ سىياسى مۇقەررەر يوسۇندا كۈرەش ئېلىپ بېرىشقا توغرا كەلدى. ئۇستقۇرۇلما كاتېگورىيىسىگە ياتىدىغان ئەدەبىيات-سەنئەت تەبىئىكى ئۆزىنىڭ تۇغۇلۇش قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلغانلىقتىن ئەنە شۇ ئوتكۇر سىنىپى كۈرەش زېمىنىدا يارتىلىپ، ئەنە شۇ كۈرەش ئەمەلىيىتىنى ئىپادىلىگەنلىكتىن نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنى تەربىيلەپ، ئىدىيىسىگە، قەلبىگە ئەخلاق ـ پەزىلىتىگە، ئەقىدىسىگە تەسىر كورسىتىپ ئىنقىلاۋىي كۈرەش سېپىگە ئاتلىنىشقا رىغبەتچى بولۇش رولىنى ئوينىدى. بىز ھازىر ئىنقىلاۋى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردۇق. سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە قۇرۇلۇشنىڭ غەلىبە مىۋىسىنىمۇ قولغا كەلتۈرۋاتىمىز. ئەنە شۇ غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشتە ئەڭ ئەۋۋەل ئەكسىيەتچى سىنىپلارنىڭ ئىقتىسادى ئاساسىنى ۋە سىياسىسىنى يوقاتتۇق. گەرچە ئۇ سىنىپلارنىڭ ئىجتىمائى ئەخلاق ۋە ئىدىئولوگىيە ئاساسى تېخى ئۈزۈل ـ كېسىل يەمىرىپ تاشلانمىغان بولسىمۇ زور كولەملىك، بوران ـ چاپقۇنلۇق، ئاممىۋى خاراكتېرلىق، شىددەتلىك سىنىپى كۈرەش ئېلىپ بېرىشنىڭ زورۇرىيىتى قالمىدى. مەملىكىتىمىزدە ھازىرقى باسقۇچتا سىنىپلار مۇناسىۋىتىدە زور ئۆزگىرىش يۈز بەردى. مۇھىمى سىنىپى ئېكىسپىلاتاتسىيە تۈگىدى. بىز تىنچ بولۇش، ئىتتىپاق بولۇش ۋەزىيىتىدە كەڭ ـ كولەملىك ئىقتىسادى قۇرۇلۇش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىمىز، مانا بۇلار ھەممىگە مەلۇملۇق ئەمەلىيەت.

لېكىن ئۇزاق ۋاقىتلاردىن بۇيان سىنىپى كۈرەش سىياسى دېمەكتۇر دېگەن ئۇقۇم ھوكۇمران ئىدىيە بولۇپ تۇرغاچقا سىياسىنىڭ دائىرىسىگە كىرىدىغان باشقا ئۇقۇملارمۇ سىنىپى كۈرەش نۇقتىسىدىن چۈشۈنىلدى. سىياسى كاتېگورىيىسى ئىچىدە سىنىپى كۈرەش بولىدىغانلىقىنى ماركسىزم رەت قىلمايدۇ. ئەلۋەتتە لېكىن سىنىپى كۈرەش كوز قارىشى ئەدەبىيات ـ سەنئەت بىلەن سىياسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى چۈشۈنۈشتە مۇتلەقلەشتۈرۈش دەرىجىسىگە بارغىچە تەكىتلىنىۋەرگەنلىكتىن ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئۆزىگە خاس قانۇنىيىتىگە باھا بېرىشنى بىر تەرەپلىمىلىككە ئېلىپ باردى،

Altunoq

ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ مەنبەئى رېئال تۇرمۇش بولغانلىقتىن، رېئال تۇرمۇش كۈندىن-كۈنگە يېڭىلىنىۋاتقانلىقتىن، سىنىپى كۈرەش يەنى نۇقۇل ئەشۇنداقلا چۈشىنىلگەن سىياسىي بىلەن ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ مۇناسىۋىتىگە باھا بېرىشتىكى ئۆلچەم بولمىغان، بىر تەرەپلىمىلىكنى ئاساس قىلغان بەلگىلىمە بارغانسېرى ئەھمىيەتسىز بولۇۋاتقانلىقىنى ئاشكارىلاپ، ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئۆزىگە خاس قانۇنىيىتىگە ئاساسەن رىۋاجلىنىش ئېھتىياجى بارغانسېرى ئۇچۇق بىلىنمەكتە. بۈگۈنكى سوتسىيالىزم دەۋرىدە، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئەدەبىيات-سەنئەتنى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش كېرەك، دەپ ئوتتۇرىغا قويدى. ئەدەبىيات-سەنئەتنى سىياسىي ئۈچۈن يەنى سىياسىينىڭ ئۆزى دەپ تونۇلغان سىنىپى كۈرەش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش، دىگەن بەلگىلىمىنىڭ بىر تەرەپلىمىلىكىنى تونۇپ يېتىپ، ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ سىياسىي بىلەن بولغان ئىچكى مۇناسىۋىتىنى مۇھاكىمە قىلىشنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەتنى ئۆز قانۇنىيىتىگە ئاساسەن رىۋاجلاندۇرۇشقا ئىگە قىلىشتا بەلگىلىك ئەھمىيىتى بار. بۇنداق مۇھاكىمە ئەدەبىيات-سەنئەت بىلەن سىياسىينىڭ مۇناسىۋىتىنى پۈتۈنلەي يوققا چىقىرىش ياكى بۇ ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى قارىمۇ-قارشى قىلىپ قويۇشنى تەشەببۇس قىلمايدۇ، ئەلۋەتتە.

1

ئەدەبىيات-سەنئەت بىلەن سىياسىينىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن مۇرەككەپ، ئىگەللىۋېلىش ۋە ھەل قىلىش قىيىنراق بولغان دىئالېكتىك مۇناسىۋەت. ئەگەر، سەنئەتنىڭ ۋەزىپىسىنى سىياسىيغا خىزمەت قىلىش دەپ، ئۇنىڭ ئورنىنى سىياسىينىڭ بېقىندىسى، دەپ تونۇيدىغان بولساق ئەدەبىيات-سەنئەت ئۆزىگە خاس قانۇنىيەتلەردىن ئايرىلىپ قېلىپ سىياسىي تەركىۋىدىكى ئاددى ئوقۇملۇق ئورۇنغا چۈشۈپ قالىدۇ. ئۇ چاغدا، ئەدەبىيات-سەنئەت مەلۇم بىر خىل سىياسىي ۋەزىپىگە، سىياسىي يولغا، سىياسىي ھەركەتكە شەرتسىز ۋە پەرقسىز بويسۇنىدىغان، خىزمەت قىلىدىغان دائىرە بىلەنلا چەكلىنىپ قالىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ خىزمەت قىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولىدۇ. ئۇ رېئال تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تۇرمۇشىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۆتمۈشنى، ھازىرنى، كەلىچەكنى، ئاددىمىزات دۇنياسىنى، ئاسمانىنى، رىۋايەت، مەسەللەر ئارقىلىق ھايۋانلارنى، جانسىز-جانلىقلار ئالەمىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

كۆپ يىللاردىن بۇيان بىز ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئىچكى مەزمۇنىنى پۈتۈنلەي سىياسىيغا بېقىندۇرۇش، سىياسىيغا بويسۇندۇرۇشنى تەكىتلەپ كەلدۇق، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئەدەبىيات-سەنئەتتىكى مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىكى سىياسىي بىلەن بەدىئىلىكنىڭ بىرلىكى، دەپ ھۆكۈم چىقىرىدىغان ئوقۇملاشتۇرۇش، پورمۇلالاشتۇرۇش مەيدانغا كەلدى. بۇ پورما بويىچە ئۆلچىگەندە ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ مەزمۇنى يەنى تېمىسى سىياسىي بولىدۇ، دىگەن ئاددىيلاشتۇرۇش ئوقۇمى مۇتلەقلەشتۈرۈلدى.

ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى. ھالبۇكى، ئىجتىمائىي تۇرمۇش كۆپ تەرەپلىمىلىككە ئىگە بولۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى سىياسىي پەقەت ئۇنىڭ بىر تەرەپتىكى مەزمۇنى بولۇپلا ھېساپلىنىدۇ. ماركس "نېمىس ئىدىئولوگىيىسى" دىگەن ئەسەرىدە: "... بىر ئادەم، ئۇنىڭ ھاياتى پايانسىز، كۆپ تەرەپلىمىلىك پائالىيەتلەر ۋە دۇنياغا قارىتىلغان رېئال مۇناسىۋەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى كۆپ تەرەپلىمىلىك ھايات كەچۈرۈۋاتىدۇ، دەپ قاراش

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

كېرەك»، (خەلق نەشرىياتى نەشرى، خەنزۇچە 286 ـ بەت) دېگەن ئىدى. ئەگەر بىز ئۆزىمىزنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئەقىدىمىزگە ئاساسەن سىياسىنى بىزنىڭ ئىجتىمائىيىتىمىزدىكى سىنىپىي كۈرەش دەپ تونۇغاندا، گەرچە بۇنداق سىنىپىي كۈرەش پۈتكۈل رېئال تۇرمۇشىمىزنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بىر تەرىپى بولغاندىمۇ، ئۇ باشقا بىر مۇنچە تەرەپلەرگە تەسىر كۆرسەتكەن ھالەتتىمۇ، بەربىر رېئال ھاياتنىڭ بىر تەرىپىنىڭ مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇكى ھەرگىز پۈتۈن ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەممە مەزمۇنىنى، بولۇپمۇ بىر كىشىنىڭ پۈتۈن ھاياتىنى ئۆز ئىچىگە ئالالمايدۇ. ھەر قانداق بىر سىنىپ ۋە شۇ سىنىپنىڭ ۋەكىلى بولغان كونكرېتنى ئادەم سىياسى بىلەن شۇغۇللانغاندىن تاشقىرى يەنە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن، ئىلمىي پائالىيەتلەر بىلەن، مەدەنىي مەشغۇلاتلار بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شۇئارقىلىق ئۆزى ۋە ئۆزى ۋەكىللىك قىلغان سىنىپنىڭ ماددىي، مەنىۋى ئېھتىياجى ئۈچۈن ھەر خىل تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۆزى ۋە ئۆزى ۋەكىللىك قىلغان سىنىپنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كىشىلەر مۇناسىۋىتى دائىرىسىدە ئارىلىشىپ بىر تالاي كۈندىلىك مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدۇ.

ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە كەلسەك: ھەر قانداق سىنىپنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ئوقۇقۇللا ئۆز سىنىپىنىڭ رەقىپ سىنىپقا قارىتىلغان كۈرەشلىرىنى ئىپادىلەپلا تۈگەللەنمەيدۇ. بەلكى، ئۆز سىنىپىنىڭ كىشىلىرىنىڭ ھەر تۈرلۈك، ھەر خىل مەزمۇندىكى ھاياتىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرىدۇ. گەرچە بۇنداق ئۆز سىنىپىنىڭ ئىچكى ھاياتى ئەينەن شارائىتتا ئاساسى ئورۇندا تۇرىدىغان سىنىپىي كۈرەشنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىسىمۇ ئىچكى ھاياتنىڭ تامامەن سىنىپنىڭ كۈرىشىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن بولۇشى ياكى سىنىپلار كۈرىشى دائىرىسىدە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. قىز ـ ئوغۇلنىڭ مۇھەببىتىنى مىسالغا ئالساق، سىنىپىي جەمىيەتتىكى مۇھەببەت سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەسىرىگە، چەكلىمىسىگە ئۇچرىسىمۇ، ئۇنى سىنىپىي كۈرەشنىڭ مەھسۇلاتى، ياكى سىنىپىي كۈرەشنىڭ نەتىجىسى، دەپ قاراشقا بولمايدۇ. سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى باشقا بىر مۇنچە تەرەپلەر بىلەن بولغان چېتىشلىقى، شۇنداقلا پەرقلىنىدىغان تەرەپلىرى بولىدۇ. ئەدەبىيات ـ سەنئەت نۇقۇللا چېتىلىدىغان تەرەپلىرىنىلا ئەكس ئەتتۈرۈپ توختاپ قېلىشى شەرت ئەمەس. ئۇ پەرقلىنىدىغان تەرەپلىرىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا سىياسى يەنى سىنىپىي كۈرەش كىشىلىك ھاياتنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە سىڭىپ كەتكەن نەرسە ۋە كىشىلىك ھاياتنىڭ بىردىن ـ بىر مەزمۇنى، لەززىتى، مەقسىدى، يېتىدىغان نىشانى، دەپ قاراشقا بولمايدۇ. كىشىلىك ھاياتنىڭ بارلىق قىممىتى پەقەت سىنىپىي كۈرەشتىن ئىبارەت بىرلا مەزمۇن ئىچىدە بولىدۇ، دەپ ھۆكۈم قىلىش تېخىمۇ توغرا ئەمەس. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان سىياسى ئەمەلىيەتتە، كىشىلىك ھاياتنىڭ يەنىمۇ ياخشى بولۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ھاياتنىڭ ياخشى ئۆتىشى ئۈچۈن سىنىپىي كۈرەش بىلەن داۋاملىق شۇغۇللىنىپ تۇرۇش، دېگەن مەنا چىقىرىلسا بىر تەرەپلىمىلىك بولۇدۇ. ھاياتنىڭ ياخشىلىنىشى شارائىتىدا ئۆتىشى سىياسىنىڭ كۆزلىگەن نىشانى بولۇپ، ھاياتنىڭ قوغلىشىپ يۈرۈپ ئېرىشمەكچى بولغان ئوبيېكتى سىياسى ئەمەس. شۇڭا، سىياسىنى يەنى سىنىپىي كۈرەشنى ئىنسان ھاياتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەقسىدى، ھاياتلىق سىنىپىي كۈرەش ئېلىپ بېرىشقا ئىشلىتىلىدىغان قورال، دەپ قاراش بىمەنىلىك ۋە ماركسىزمغا خىلاپ. ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ كۆپ تەرەپلىك پائالىيەتلىرى، ئىنسانلار بىلەن ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ ھەممىسى سىياسى يەنى سىنىپىي كۈرەش ئۈچۈن مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى لازىم، دەيدىغان قاراشلارمۇ تامامەن خاتا ۋە ماركسىزمغا خىلاپ. مۇنداق بىمەنىلىك ۋە ماركسىزمغا خىلاپ كۆز قاراشلار لىن بياۋ، «4 كىشىلىك گۇرۇھ» تەرىپىدىن ناھايىتى كۆپ

تەرغىپ قىلىنىپ ئۇلارنىڭ خەلقنى قۇل قىلىش، خەلققە زىيانكەشلىك قىلىش جىنايى ھەركىتىگە نەزىرىيە ئاساسى بولغان ئىدى. لىن بياۋ «4 كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ ئىدىيىۋى سېستىمىسى شەكىللىنىشتىن ئىلگىرىلا بار بولغان ۋە لىن بياۋ، «4 كىشىلىك گۇرۇھ» تەرىپىدىن تېخىمۇ مۇتلەقلەشتۈرۈپ پايدىلىنىلغان ئەدەبىيات — سەنئەت — سىياسىغا بېقىنىدۇ، دىگەن كوز قاراش ئەدەبىيات — سەنئەتنىڭ چىنلىق، ئوبرازلاشتۇرۇش، تىپىكلەشتۇرۇش، كۆپخىل، مول بولۇش، يەككىلىك، ۋارىسلىق قىلىشتىن ئىبارەت قانۇنىيىتىنى بارغانسىرى قېلىپلاشقان بىر نۇقتىغا يەنى "ئەدەبىيات — سەنئەت سىنىپى كۇرەشنىڭ قورالى» دىگەن پورمىغا قاچىلاپ قويۇپ ناھايىتى زور زىيانلىق ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ پورما "ئىنسانشۇناسلىق» تىن ئىبارەت ئەدەبىيات — سەنئەت ئىلمىنى ئىنساندىن ئايرىلغان مەۋھۇم، تۇتۇق، خىرە ئۇقۇمغا باشلاپ قويدى. ئەدەبىيات — سەنئەتنىڭ سىياسىغا بېقىندى بولۇپ قېلىشى تۈپەيلىدىن ئىنساندا تەبىئىي مەۋجۇت بولغان ۋە بارا — بارا ۋايىغا يېتىدىغان، ئىجتىمائىي كۇرەشلەر ئىچىدە يۇغۇرۇلىدىغان ئىنسان تەبىئىتىمۇ سىياسىنىڭ بېقىندىلىقى ئاستىدا ئىپادىلەندى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئەدەبىيات — سەنئەت ئىنساننى ئىنسان سۈپىتىدە ئەمەس ئىلاھ سۈپىتىدە ياكى پۈتۈنلەي جىن — ئەرۋا قىياپىسىدا ئىپادىلىدى.

ئىنسان تەبىئىتىنىڭ كونكرېتنى بولىدىغانلىقى بۇ راس. ئىنسان تەبىئىتىنىڭ سىنىپىلىكى بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، سىنىپلارنىڭ ئىنسان تەبىئىتىگە قويغان ئولچىمى ئوخشاش بولمايدۇ. ئەدەبىيات — سەنئەت ئىنساننىڭ ئىچكى دۇنياسىنى تەتقىق قىلىدىغان "ئىنسانشۇناسلىق» بولغانلىقىدىن ئۇنىڭ ئىنسان تەبىئىتىنى ئىپادىلىشى ھەرگىزمۇ كىشىلەرنىڭ سىنىپىلىكىنى ئىنكار قىلغانلىق بولمايدۇ. كىشىلەرنىڭ سىنىپىلىكىنى ئىنكار قىلىدىغان كوز قاراش ماھىيەتتە ئەدەبىيات — سەنئەتنى سىياسىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندۇرىدىغان كوز قاراشنىڭ ئوزى. بۇ كوز قاراش پۇرولېتارىياتنىڭ پۈتۈن ئىنسانىيەتنى ئازات قىلغاندا ئاندىن ئاخىرقى ھېساپتا ئوزىنى ئازات قىلغان ھېساپلىنىدىغان غايىسىنى پۈتۈنلەي يوققا چىقىرىدۇ. ماھىيەتتە، ئەدەبىيات — سەنئەتنى سىنىپى كۇرەشنىڭ قورالىغا ئايلاندۇرۇشنى سىياسى دەپ تۇرۇغلۇق پۇرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغۋار ئىشلىرىدىن ئىبارەت سىياسىنى چەتكە قاقىدۇ. چۇنكى بۇ كوز قاراش بويىچە يارىتىلغان پېرسوناژلار شەك — شوبھىسىزكى ئىنسانغا خاس ھېس — تۇيغۇدىن، ئىنسانغا خاس ئارزۇ — ھەۋەسلەردىن مەھرۇم بولغان؛ جىسمانى تېنى قېتىپ قالغان؛ تائام، جىنس ۋە تەپەككۇردىن ئايرىلغان، پەقەت ئىدىيىسىلا يۇكسەك بولغان قەھرىمانلاردىن ئىبارەت بولىدۇ. ماركس ئىنسان تەبىئىتىنى ئىنكار قىلغان ئەمەس. ئۇ قەدىمقى رىم شائىرى تايلىنىسنىڭ سوزىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ: "ئىنسانغا خاس بولغان نەرسىلەر ماڭا يات ئەمەس» دىگەن ئىدى.

يۇقۇرقىلار ئارقىلىق ئەدەبىيات — سەنئەت سىياسىغا بېقىنىدۇ، ئۇ سىنىپى كۇرەشنىڭ قورالى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەندە تۇرمۇش چىنلىقىغا ئۇيغۇن بولمايدىغانلىقىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ. چۇنكى، تۇرمۇشتىكى ئادەملەر سىنىپى كۇرەشكە، ئوز سىنىپىنىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىشتىن تاشقىرى بىر مۇنچە ماددى، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى ئىچىدە ياشايدۇ.

ئەدەبىيات — سەنئەت تارىخىنىڭ ئەمەلىيىتىگە قارىغىنىمىزدىمۇ ئەدەبىيات — سەنئەت ئەسەرلىرى ئىچىدىكى ئومۇمى ئىستىراپقا ئېرىشكەن نادىر ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى سىنىپى كۇرەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان كاتېگورىيىگە مەنسۇپ ئەمەسلىكىنى كورۈۋالالايمىز. ئەنە شۇنداق ئەسەرلەرنىڭ ئەكسى ئەتتۈرگەن تۇرمۇش كارتىنىلىرىمۇ تامامەن سىياسى ياكى سىنىپى كۇرەش ئەمەس. مەسىلەن:

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دىداكتىك داستانى «قۇتادغۇبىلىك»، ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايىق»، ئەلشىر ناۋائىينىڭ «چاھار دىۋان» ۋە ئۇنىڭغان كىلاسسىكلارنىڭ «غەزەلىيات» ، «دىۋان» لىرى ئىچىدە ئىجتىمائىي ئىدىئالوگىيىنىڭ ھەممە تەرەپلىرى يەنى پەلسەپە، دۇنيا قاراش، ئەخلاق، مۇھەببەت، ئەقىدە، ئادالەت، ۋاپادارلىقلار ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ ئۆز دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ مەنىۋى دۇنياسى ھادىسە ھەم ماھىيەت يېقىدىن خېلى تولۇق ۋە ئەتراپلىق بايان قىلىنغان بولسىمۇ سىنىپىي كۆرەش ئىپادىلەنگەن ئەمەس. ئەدەبىيات ـ سەنئەت تارىخى تەتقىقاتىنىمۇ سىياسىغا بېقىندۇرۇش، سىنىپىي كۆرەشنىڭ قورالى، دەپ چۈشەندۈرگەنگە ئاساسلانغاندا پۈتكۈل ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەرەققىياتى تارىخى ـ سىنىپىي كۆرەش تارىخى بولىدۇ، دېگەن فورمۇلا بويىچە ھوكۇم قىلىنغاندا كىلاسسىكلارنىڭ ھەممىسىنى دېگىدەك ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ 99 پىرسەنتىنى رەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتىمۇ شۇنداق قىلىندى. بۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەت سىياسىنىڭ بېقىندىسى، دېگەن كوز قاراشنىڭ ئەمەلىيەتتە تەدبىقلىنىشى. ھەتتا بەلگىلىك ئىجتىمائىي كۆرەش ۋە زىددىيەتلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن « لەيلى ـ مەجنۇن»، «پەرھاد ـ شىرىن »، « غېرىپ ـ سەنەم » داستانلىرىدىمۇ ئۆز دەۋرىنىڭ سىياسى ئەكس ئەتكەن بولسىمۇ بۇ ئەسەرلەرنى سىياسى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان، سىنىپىي كۆرەشكە خىزمەت قىلغان، سىنىپىي كۆرەشنىڭ قۇرالى بولغان دېيىشكە ئاساس يوق. ئوتكەن ۋاقىتلاردا ئەنە شۇ ئەسەرلەرنى سىنىپىي كۆرەشنىڭ قۇرالىغا ئايلاندۇرۇپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ سىياسىغا بېقىندىلىغىنى ئىسپاتلاش ئۇرۇنۇشلىرى مەيدانغا چىقتى. بۇنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان ـ بولمىغانلىغىنى ئەمەلىيەت ئىسپاتلايدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كىلاسسىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرى ئىچىدە سىنىپىي كۆرەش بىۋاستە ياكى ۋاستىلىق ئەكس ئەتكەنلىرىمۇ بار. مەسىلەن: ئابدۇرېھىم نازارىنىڭ « رابىيە ـ سەيدىن » داستانى، موللا شاكىرنىڭ « زەپەرنامە » داستانى، موللا بىلال موللا يۇسۇپنىڭ « چاڭمۇزا يۇسۇپخان »، « نوزۇگۇم »، سىيىت مۇھەممەتنىڭ « شەرھى شىكەستە » داستانلىرى··· قاتارلىق ئەسەرلەردە سىنىپىي كۆرەش، مىللى كۆرەش بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مۇنداقچە قىلغاندا سىياسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شۇنداقتىمۇ بۇ ئەسەرلەردىكى مەركىزى ئىدىيە ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ جەزمەن سىياسىنىڭ بېقىندى بولۇشقا، سىنىپىي كۆرەشنىڭ قۇرالى بولۇشىغا ئىسپات بولالمايدۇ. چۈنكى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت تارىخىدا بىۋاستە سىنىپىي كۆرەشنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئەسەرلەر ئازراق، سىنىپىي كۆرەشنى ۋاستىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىرى ئۇنىڭدىن كوپ. ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر (مەلۇمكى ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر ھەممىسى سىنىپىي زىددىيەت ئەمەس) ۋە ئاپتورلار ئۆزىنىڭ دۇنيا قارىشى، ئەخلاق ـ پەزىلەت كوز قارىشى، ۋاپادارلىق، گۈزەللىك كوز قارىشى (بۇنداق كوز قاراشلىرىنىمۇ فېئودالLIق سىنىپىي مەيداندىن چىقىپ ئېيتىلغان دېيىلگەندەك) ئىپادىلىگەنلىرى خېلىلا كوپ سالماقنى ئىگەللەيدۇ. تەبىئەت مەنزىرىلىرى، ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىلىرى ۋە ساپ ئىنسانى سۆيگۇ تېمىلىرىنى ئىپادىلىگەن ئەسەرلەرنىڭمۇ سانى، بولۇپمۇ سۈپىتى ئالدىنقىلىرىدىن كوپ ھەم يۇقۇرى بولۇپ يۇقۇرقى ئەسەرلەرنىڭ تىما دائىرىسى كەڭ، ئالغا سۈرمەكچى ئىدىيىسىمۇ مۇرەككەپ يەنى ئوچۇقلىرىمۇ، تۇتۇقلىرىمۇ ئوز ـ ئارا زىددىيەتلىكلىرىمۇ بار. بۇلارغا مۇئامىلە قىلىشتا مۇنداق ئىككى تەرەپلىمىلىكنى تەڭ ئېتىۋارغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. يەنى كىلاسسىكلىرىمىز ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز يوسۇندا رېئاللىقنى ئوزىنى قاچۇرغان. ئۇلارنىڭ ئوزىنى قاچۇرىشىدا رېئالىزىم ئىجا-

AltunOq

دىيەت مېتودىنى قوللانماسلىقتەك بىر ئامىلدىن تاشقىرى دۇنيا قارىشىنىڭ ئەمگەكچىلەر سىنىپى تەرەپتە ئەمەسلىكىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئەمما، شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇلار نوقۇل سىياسىي مەقسەت قىلىپلا ئەدەبىياتقا سىغداپ كىرگۈزمەي ئۆزىنىڭ سىياسىي كۆز قارىشىنى ۋاستىلىق ئىپادىلىگەن.

پرولېتارىيات ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرگەن ۋە ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەۋاتقان مەزگىللەردە ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ فېئودالىزمغا، كاپىتالىزمغا قارشى ئېلىپ بارغان سىياسىي كۈرىشىنى ئېنىق، روشەن باش تېما قىلغان ئەسەرلەر كۆپلەپ مەيدانغا كەلدى. بۇنداق بولۇشى تەبىئىي ۋە مۇقەررەر ئىدى. ئەمما، پرولېتارىياتنىڭ ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەپ بولغانىدىن كېيىنكى دەۋرلىرىدە مەركىزى خىزمەتلىرىنىڭ نۇقتىسىمۇ بۇرۇلۇشقا يۈز تۇتتى. سىنىپلار مۇناسىۋىتى ۋە شۇ مۇناسىۋەتلەر زېمىنىدا سادىر بولغان ئۆزگىرىشكە ئەگىشىپ سىياسىينى روشەن باش تېما قىلغان ئەسەرلەر پەيدىن-پەي ئازايدى. سىنىپىي كۈرەشنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئەسەرلەرمۇ تەبىئىيكى ئىككىنچى ياكى ئۈچىنچىدىنمۇ تۆۋەن ئورۇنغا چۈشتى. بۇنداق بولۇشمۇ تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەرلىكى بولۇپ ئىنسانلار پسىخولوگىيەسىنىڭ بەدىئىي زوقلىنىش تەلىۋىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، پرولېتارىياتنىڭ سىنىپىي كۈرەش ئېلىپ بېرىشى ئەسلىدە سىنىپلارنى ۋە سىنىپىي كۈرەشنى يوقىتىشنى مەقسەت قىلىدۇ، ئىنسانىيەتنىڭ مىسلىسىز بەختىيار ھايات كەچۈرۈشى ئۈچۈن كاپالەت بېرىدىغان كوممۇنىزمغا بېرىشقا يول ئاچىدۇ. مانا شۇنداق ئىجتىمائىي جەمئىيەتلا ئىنسانىيەتنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتنى ئىلگىرىكى ھەر قانداق بىر تارىخىي دەۋردىكى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان گۈللەپ - ياشناش، تەرەققىي قىلىشقا ئېرىشتۈرىدۇ. ئەنە شۇنداق ئىكەن، پرولېتارىياتنىڭ بەختىيار تۇيغۇسىنى، شات - خۇراملىققا تولغان يۈرەك - قەلبىنى كۈيلەشكە، ئىپادىلەشكە بىرىنچى ئورۇندا، يەنىلا سىنىپىي كۈرەشنى سىياسىينىڭ ئۆزى، دەپ چىڭ تۇرۇۋېلىش، سىنىپىي كۈرەشنى زومۇ - زو ياساپ چىقىرىلغان پېرسوناژلارغا شۇغۇللاندۇرمىسا بولمايدىغان سىياسىي، دەپ تېڭىش يېڭى دەۋردىكى كىتابخانلارنىڭ بەدىئىي زوقلىنىش تۇيغۇلىرىنى قالايمىقانلاشتۇرىدۇ. بەلكى، كىشىلەرنىڭ ھايات كەچۈرۈۋاتقان تۇرمۇش مۇھىتىنىڭ چىنلىقىنى بۇرمىلاپ ئەكس ئەتتۈرگەنلىكتىن خاتىرجەمسىزلىك، سىنىپىي كۈرەش ۋەھىمىسىنى تۇغدۇرىدۇ.

ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مەنبەئى - تۇرمۇش. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا! سىنىپىي جەمئىيەتتىكى ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ سىنىپىي كۈرەشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشى تەبىئىي، ئەلۋەتتە مۇۋاپىق. بۇرۇنقى سىنىپىي كۈرەش دەۋرلىرىدە ئەشۇنداق ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ ھېچقانداق خاتا بولغان يېرى يوق. بىزنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقىنىمىز پۈتكۈل ئىجتىمائىي جەمئىيەتتە مەيلى سىنىپىي كۈرەش راسا ئۆتكۈرلەشكەن، ئەۋجىگە چىققان ۋاقىتلاردا بولسۇن، ياكى سىنىپىي كۈرەش بىر قەدەر پەسەيگەن ۋاقىتلاردا بولسۇن سىنىپىي كۈرەش بىردىنبىر ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەممە مەزمۇنى ئەمەس. شۇڭا ئەدەبىيات - سەنئەت ئەكس ئەتتۈرگەن تۇرمۇش مەزمۇنلىرى مەيلى رېئال ھاياتتا ياكى تارىختا بولمىسۇن يالغۇز، يېگانە بىر مەزمۇننى يەنى سىنىپىي كۈرەشتىن ئىبارەت بىرلا تەرەپنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن چەكلەنمەيدۇ. ئۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى، تۇرمۇش ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇ ئۆزى ۋەكىللىك قىلغان سىنىپنىڭ ئىدىيەسى، ھېسسىياتى، ئارزۇ - ئارمانلىرى... قاتارلىقلارنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا بولدى قىلماي ئۆزىنى مۇستەھكەملەش، بېيىتىش، كۈچەيتىش ۋە يەنىمۇ يىراق غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدىكى تىرىشچانلىقىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرىدۇ. تەبىئىيكى، بۇنداق تىرىشىش كىشىلىك ھاياتنىڭ نۇرغۇنلىغان كۆزگە كۆرۈنىدىغان ۋە

ئۇيغۇر كىتاب تورىتى www.uyghurkitap.com

كۆرۈنمەيدىغان نازۇك تەرەپلىرىنى، ئاغزىدا ئېيتقىلى بولىدىغان ۋە ئېيتقىلى بولماي پەقەت ھېس قىلىدىغان بىر تالاي ئىنچىكە ھالقىلارنى، كىشىلىك مۇناسىۋەتنىڭ سىنىپقا بېقىنمايدىغان ھەمدە ئوخشاش سىنىپ كىشىلىرىگە تەئەللۇق ئالاقىلىرى دائىرىسىدىكى ئۆزگەرگەن، ئۆزگۈرۈۋاتقان، ئۆزگىرىشى مۇمكىن بولغان ۋە ئۆزگۈرىدىغان مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەدەبىيات ــ سەنئەت ئەشۇنداق مۇناسىۋەتلەرنىمۇ ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇنى ئۇنۇتماسلىق كېرەككى يۇقۇرقىدەك ئىنچىكە، نازۇك، كۆپ تەرەپلىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ھەر قانداق قىلىپمۇ سىياسىغا بېقىندۇرۇپ بولغىلى بولمايدۇ. ئۇنداق ئىكەن، ئەدەبىيات ــ سەنئەتنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈش دائىرىسىنى سىياسىغا ماس كېلىدىغان ئىنسان ئىدىيەسى بىلەنلا چەكلەپ قويغىلى بولمايدۇ.

ئۇزاقتىن بۇيان بىزنىڭ ئەدەبىيات ــ سەنئەت نەزىرىيەمىز ئەدەبىيات ــ سەنئەتنى سىنىپى كۈرەشنىڭلا ئىنكاسى، سىنىپنىڭ تەشۋىقات قورالى دەپلا خۇلاسە چىقىرىپ كەلدى. بۇ بىر تەرەپلىمىلىك، ئىلمى ئەمەس. ئۇ ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرىپى سىنىپى كۈرەش، سىنىپى مۇناسىۋەت، سىنىپى زىددىيەت، دىگەن ئۇقۇمنى زورلاپ تېڭىش رولىنى ئوينايدۇ. بۇنداق ئاددىيلاشتۇرۇلغان، فورمىغا سېلىنغان ئۇقۇم ئەدەبىيات ــ سەنئەت تارىخىنىڭ بىزگە قالدۇرغان پاكىتلىرىغا خىلاپ بولۇپلا قالماي ئۇ نوۋەتتىكى ئەدەبىيات ــ سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ تېما دائىرىسىنىمۇ تارايتىۋېتىدۇ، ئەدەبىيات ــ سەنئەت ئىجادىيەتچىلىرىنىڭ پۇت ــ قولىنى چۈشەپ قويۇپ، ئەدەبىيات ــ سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ تىزلىشىنىمۇ توسىدۇ. چەكسىز تۇرمۇش ئەدەبىيات ــ سەنئەتنىڭ پۈتمەس ــ تۈگىمەس بۇلىقى، ئەدەبىيات ــ سەنئەت ئۇنىڭدىن ھېساپسىز نۇرغۇن ئوزۇق ئالىدۇ. ئۇ بۇنداق كەڭ مەنالارغا تولغان تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈشى تامامەن مۇمكىن ھەم شۇنداق قىلىشى لازىم. شۇڭا ئەدەبىيات ــ سەنئەتنىڭ مەزمۇنى پەقەت سىياسى بىلەن چەكلىنىدۇ، دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئەدەبىيات ــ سەنئەت يەنە باشقا ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيەلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بىر خىل ئىدىئولوگىيە بولۇپ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە مەزمۇن ۋە قانۇنىيەتكە ئىگە. بۇ مەزمۇنلار سىياسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن، ئەمما سىياسى يەگانە ھالدا ئەدەبىيات ــ سەنئەتنىڭ ھەممە مەزمۇنى ئەمەس، شۇ سەۋەپتىن ئەدەبىيات ــ سەنئەت دىگەن سىياسى، دەپ ئۇلار ئوتتۇرىسىغا باراۋەرلىك بەلگىسى قويغىلى بولمايدۇ، بۇنداق تونۇش ئەمەلىيەتتە، ئەدەبىيات ــ سەنئەتنى مەلۇم سىياسى ئىدىيەنىڭ ئوبرازلاشقان ئىپادىسى دەپ خۇلاسىلاشقا ئېلىپ بارىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى نوۋەتتىكى مەلۇم سىياسەت، مەلۇم ۋاقىتلىق سىياسى يول، سىياسى ۋەزىپە، سىياسى ۋەقە، سىياسى ھەركەت ھەتتا مەلۇم بىر سىياسى رەھبەرنىڭ ئارزۇسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، دەپ چۈشۈنۈش كېلىپ چىقىدۇ. بۇرۇن ئەشۇنداق چۈشىنىلگەن بولغاچقا بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئەدەبىيات ــ سەنئەتنىڭ ئىچكى مەزمەنىدىكى ئۆزىگە خاس قانۇنىيەت ۋە ئالاھىدىلىك چەتكە قايرىپ قويۇلدى. بۇلار ئەدەبىيات ــ سەنئەت ئىجادىيىتىنى فورمۇلىلاشتۇرۇش، ئۇقۇملاشتۇرۇشتىن بارلىققا كەلگەن ئاقىۋەتلەرنىڭ بىرى.

2

سىياسىنىڭ مەزمۇنىغا قانداق تەبىر بېرىشتىن قەتئىي نەزەر، ئىجتىمائى رولى يېقىنىدىن ئېيتقاندا ئۇ ھامان بىر ۋاستە، سىياسىنىڭ ئۆزى مەقسەت ئەمەس. سىياسى ئىدىيە ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ تۈزۈملەر ئىقتىسادى بازىس ئۈستىگە قۇرۇلىدۇ. سىياسى تۈزۈم، دولەت شەكلى···نىڭ

ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىياتى ئومۇمەن ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي بازىسىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىگە قاراپ ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. لېكىن، بۇنىڭغا قاراپلا سىياسىي ئىقتىسادىي بازىسقىلا قاراپ تېپكىسلىنىدۇ، دىگەن مۇتلەق ھوكۇمنى چىقارغىلى بولمايدۇ. چۈنكى، سىياسەتمۇ ئىقتىسادىي بازىسقا تەسىر كورسۇتىدۇ. بۇنداق تەسىر كورسۇتۇش پاسسىپ ھالدا بولماستىن بەلكى ئاكتىپ تەسىر كورسۇتۇش رولىنى، يەنى، ئىقتىسادىي بازىسنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە تەرەققى قىلىشىغا زور تەسىر كورسىتىش رولىنى ئوينايدۇ. ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا زورۇر بولغان، ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا شارائىت يارىتالايدىغان ئىجتىمائىي جەمىيەت تۈزۈمىنىڭ ئىسلاھاتى يەنىلا ئىلغار سىنىپ ۋە سىياسىي پارتىيىنىڭ ئاڭلىق ھەركىتى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. سىياسىي ئەنە شۇنداق ھەركەتكە يېتەكچىلىك قىلىدۇ.

مەسىلە شۇنداق ئىكەن، سىياسىي ئەدەبىيات-سەنئەتكىمۇ يېتەكچىلىك قىلىدۇ، دىگەن ئۇقۇمنى چىقىرىشقا بولامدۇ - يوق؟

كوپ يىللاردىن بۇيان ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي رولى بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا سىياسىغا بويسۇنىدۇ، دەپ قارالدى. سىياسىنى سىنىپى كۈرەشنىڭ مەركەزلەشكەن ئىپادىلىنىشى، دەپلا مەناسى تارايتىۋېتىلدى. ئەدەبىيات - سەنئەتنىمۇ سىنىپى كۈرەشكە خىزمەت قىلىدۇ، ئۇ بىر سىنىپنىڭ يەنە بىر سىنىپقا زەربە بېرىشى، بىر سىنىپنىڭ يەنە بىر سىنىپنى يوقۇتۇشىدىكى قۇرال رولىنى ئوتەيدۇ، دەپ تونۇلدى. بۇ ئىلمىي ئەمەس.

ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مۇكەممەل تەبىرى شۇكى، ئۇ بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە. شۇنداقلا ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئۇستقۇرۇلمىغا ياتىدۇ. ئۇ تىلنى ئاساسى قۇرال قىلىپ ئوبراز ۋە تىپىكلەشتۈرۈش ئارقىلىق تۇرمۇش چىنلىغىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇنىڭ مەخسىدى خەلقنى تەربىيىلەش، ” خەلق ئاممىسىنى ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىشقا ئۆز مۇھىتىنى ئۆزگەرتىشكە يېتەكلەش» (ماۋزېدۇڭ: ” يەنئەن ئەدەبىيات - سەنئەت سوھبەت يىغىنىدا سوزلەنگەن نوتۇق») تىن ئىبارەت. ئەدەبىيات - سەنئەت كىشىلىك ھاياتنىڭ ھەممە تەرەپلىرى ئارقىلىق؛ ئىنسانلارنىڭ ھەر خىل، ھەر تۈرلۈك پائالىيەتلىرى ئارقىلىق؛ ھىسسىياتى، ئىدىيىلىرى ئارقىلىق؛ ئىنسانلارنىڭ فىزىئولوگىيىسى، پىسخىكىسى ئارقىلىق؛ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي بىرلىگى ئارقىلىق ئىنسانى ھاياتنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكتىن، ئىنسانلارنى ئىپادىلىگەنلىكتىن ۋە ئىنسانلار قەلبىنى تەتقىق قىلغانلىغىدىن ماكسىم گوركىي ئەدەبىياتنى ” ئىنسانشۇناسلىق ئىلمى»، دىگەن، ستالىن يازغۇچىلارنى ” ئىنسان روھىنىڭ ئىنژىنېرى»، دەپ تەرىپلىگەن. چېرنىشۋىسكىمۇ: ” مۇنەۋۋەر ئەدەبى ئەسەر تۇرمۇش دەرسلىكىدۇر»، دەپ كورسەتكەن ئىدى.

ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئالاھىدىلىگىنى تونۇغاندا، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە قانۇنىيىتىگە ئاساسلانغاندا ئۇنىڭ ئوبرازلىقلىغى، تىپىكلىگى نۇقتىسىدىن چۈشۈنۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئوبراز ۋە تىپىكلىككە ئىگە بولۇشى ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ باشقا ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئەڭ ئاساسلىق تەرىپى.

يۇقۇرقىلاردىن شۇنى كورۇشكە بولىدۇكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئۆز ئىچىگە سىياسىي مەزمۇنلارنى، سىياسىي چاقىرىقلارنى، سىياسىي تەدبىرلەرنى، سىياسىي غايىلارنى .... ئالالايدۇ. سىياسىي بولسا ئەدەبىيات - سەنئەت ياردىمى ئارقىلىق ئۆزىنى يەنىمۇ ھاياتى كۈچكە ئىگە قىلالايدۇ چۈنكى، مىڭلىغان - ئونمىڭلىغان خەلق ئاممىسى ئۆز مەنپەئەتىنى گەۋدىلەندۈرەلەيدىغان سىياسى-

سىنى چاقىرىقلار ۋە شۇئارلارغا قارىغاندا ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئارقىلىق تىزرەك ، ئاڭلىق قوبۇل قىلالايدۇ . مەسىلەن : پارىژ كوممۇنىسى دەۋرىدىكى ئېۋگېنى پوتىئېرنىڭ شېئىرلىرى، بولۇپمۇ مەشھۇر « ئىنتېرناتسىئونال » شېئىرى مىليونلىغان ئىنسانلارغا ئىشچىلار سىنىپىنىڭ خوجايىن ، دۇنيانىڭ ياراتقۇچىسى ئىكەنلىكىنى سىياسى چاقىرىق ۋە تەشەببۇسنامىلارغا قارىغاندا جانلىق ۋە تېز يەتكۈزگەن ئىدى . سوۋېت ئوكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى گوركى ، مايا كوۋىسكى ئىجادىيىتىمۇ ئۆزىگە بىر قاتار سىياسى چاقىرىق ۋە مەزمۇنلارنى مۇجەسسەملەشتۈرۈپ پورولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ دەسلەپكى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە ئاجايىپ توھپىلەرنى قوشقان ئىدى . جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئىنقىلاۋى كۈرەشلەرنىڭ ھەر قايسى باسقۇچلىرىدا لۇشۈن ، گومورۇ ، ماۋدۇن ... قاتارلىقلارنىڭ ئىجادىيىتىمۇ ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ ئىلغار سىياسىنى ئۆز ئىچىگە سىڭدۈرۈپ غايەت زور ئىجتىمائى رولىنى جارى قىلدۇرغان ئىدى . ئۇلۇق ئۇستاز لېنىن «ئىنتېرناتسىئونال» شېئىرىگە شۇ قەدەر يۇقۇرى باھا بەردىكى ، ئۇنىڭ ئوينىغان ۋە ئويناي دىغان ئىجتىمائى رولىنى « كۈڭچەنداڭ خىتاپنامىسى » دىن تۆۋەن ئورۇنغا قويمىدى . لېنىن گوركىغا : « پورولېتارىيات ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ ئەڭ ئۇلۇق ۋەكىلى » دىگەن يۇقۇرى باھانى بەرگەن . مايا كوۋىسكىسىنىڭ «مەجلىسۋازلار» شېئىرىسىياسى تەدبىر قوللىنىپمۇ ھەل قىلىغىلى بولمىغان قۇرۇق مەجلىسۋازلىقنى توگۇتۇشتە ئاجايىپ ئۇنۇم كورسەتكەنلىكىنى ۋە كورسىتىدىغانلىقىنى لېنىننىڭ ئۆزى مۇقىملاشتۇرغان . يولداش ماۋزېدۇڭ لۇشۈن ئىجادىيىتى ئۈچۈن ئۇنى كوممۇنىزىمچى ۋە مەدىنىيەت ئىنقىلاۋىنىڭ سەركەردىسى ، ئۇلۇق ئىنقىلاپچى ، مىللى قەھرىمان ، دەپ تەرىپلىگەن. لۇشۈننىڭ يۆنىلىشى ـ جۇڭخۇا مىللىتى يېڭى مەدىنىيىتىنىڭ يۆنىلىشى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن. يولداش ماۋزېدۇڭ يەنە جوڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبە قازىنىشىدا قۇرال تۇتقان ئارمىيە بىلەن قەلەم تۇتقان ئەدەبىيات ـ سەنئەت قوشۇنىنىڭ بولماي مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كورسەتكەن. ئۇ بۇ نۇقتىئىنەزەرنى شەرھىيلىگەندە بۇ ئىككى قوشۇننىڭ قايسى بىرى كەم بولسا پۈتكۈل ئىنقىلاپنىڭ بىر قولسىز قالىدىغانلىقى بىلەن تەڭلەشتۈرگەن.

يۇقۇرقىلاردىن شۇنى كورۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ماركسىزم ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائى رولىنى ئېتىراپ قىلىدۇ ۋە ئۇنى ھېچقاچان سىياسىغا بېقىنغان، سىياسىنىڭ يېتەكچىلىكى ئاستىدا! تۇرغان ھالدىلا كۈچىنى كورسىتەلەيدۇ،دەپ تار مەنىگە ئاپىرىپ چۈشەندۇرمەيدۇ، ئۇنىڭ ئىجتىمائى رولى سىياسىنىڭ ئىجتىمائى رولى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش دىمىگەندىمۇ بىر ـ بىرىگە تەسىر كورسىتىشتە پەرق ئۇنچە چوڭ بولۇپ كەتمىگەندەك، رىئال ھاياتقا ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ زور ئىنقىلاپ (ئەلۋەتتە سىنىپى كۈرەش) تەييارلايدىغانلىقى ۋە ئەشۇنداق تەييارلاشقا قاتنىشالايدىغانلىقى ئالىلىقاچان ئېتىراپقىلىنغان. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى روسىيە دېموكراتىك ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ چار پادىشانىڭ كىرپوستنويلۇق سىياسىسىدىن ۋاز كېچىشىدە قانچىلىك زور ئىنقىلاۋى رول ئوينىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم ئېنىق پاكىتقۇ؟

ئەلۋەتتە چار پادىشانىڭ كىرپوستنويلۇق سىياسىسىنى گۇمران قىلغان سەۋەپ تامامەن دېموكراتىك روس ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ يىگانە توھپىسى ئەمەس. بۇ يەردە دېيىلمەۋاتقىنى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئىجتىمائى رولىنىڭ كىچىك ئەمەسلىكىنى كورسىتىش ۋە بۇنداق رولغا سەل قارايدىغان ياكى يوققا چىقىرىدىغان كوز قاراشلارنىڭ بىر تەرەپلىمىلىكلىكىنى كورسىتىشتىن ئىبا-

بارەت. 1976 ـ يىلى ”5 ـ ئاپرېل» تيەنئەنمېن سىياسىي ھەركىتىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت بىلەن بىرىكىپ كەتكەنلىكىنى، «4 كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ ئاغدۇرۇلىشىدا ”تيەنئەنمېن شېئىرلىرى» نىڭ ئوينىغان غايەت زور ئىجتىمائىي رولىمۇ ئەنە شۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرىدۇ.

يۇقۇرقىلاردىن، سىياسىينىڭ ئىجتىمائىي رولىلا ئەھمىيەتلىك بولىدۇ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت سىياسىينىڭ تەركىۋى ئىچىدە ئۇنىڭ قاناتلىرى ئارىسىدا رول ئوينايدۇ، دەپ قاراش مۇمكىنمۇ؟ ئەلۋەتتە ياق، ئەدەبىيات ـ سەنئەت سىياسىي رولىنىلا ئويناپ چەكلەنمەيدۇ. ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي رولىغا مۇناسىۋەتلىك دائىرىدىن قارىغاندا ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مەلۇم سىنىپ ئۈچۈن خىزمەت قىلىشىنىڭ كوپ تەرەپلىك ئىكەنلىكىدىن دىققەتنى ساقىت قىلماسلىق كېرەك. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ئەدەبىيات ـ سەنئەت پەقەت بىر سىنىپنىڭ يەنە بىر سىنىپقا زەربە بېرىش ۋە يوقۇتۇشىنىڭ قۇرالىدىن ئىبارەتلا بولۇپ كەلگىنى يوق. كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى بىر مۇنچە ئەسەرلەر شۇنداق بولغان، يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامان ئەدەبىيات ـ ئەسەرلىرىمۇ شۇنداق، كىلاسسىك ئەسەرلەر ۋە يېقىنقى زامان ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرى ئىچىدە مۇھەببەت، دوستلۇق، ۋاپادارلىق، گۈزەل، ئەخلاق ـ پەزىلەتكە چاقىرىلغان تېمىلارمۇ بار بولۇپ بۇ ئەسەرلەرنى بىر سىنىپنىڭ يەنە بىر سىنىپنى ئاغدۇرۇشىغا خىزمەت قىلدى، دەپ ئېيتىش مۇمكىن ئەمەس. بولۇپمۇ كىلاسسىك ئەسەرلەردە تېخىمۇ شۇنداق. ئۇلارنىڭ ئاپتورلىرى ئىچىدە ئۆز دەۋرىدىكى فېئودال ـ پومېشچىكلار سىنىپىغا تەۋەلىرى كوپ ساندا بولۇپ ئىدىيىۋى ھېسسىياتىدىن ئالغاندا فېئودال ـ پومېشچىكلار سىنىپىغا نارازىلىق بىلدۈرۈپ ئەمگەكچى خەلققە ھېسداشلىق قىلىدىغانلار بار بولغاندەك پومېشچىكلار سىنىپى سىياسىيسىنى گۇمران قىلىپ ئەمگەكچىلەر ھاكىمىيىتىنى ئورنىتىش ئارزۇسىدا بولغانلىرىمۇ بار، دېيىشكە ئاساسى يوق، ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك ئىسلام دىنى تەسىرىگە بېرىلگەن، ئىسلام تېئولوگىيىسىنى ئىدىيە ۋە ھېسسىيات ئاساسى قىلغان كىشىلەر بولۇپ ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى تەۋە بولغان فېئودال ـ پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ سىياسىيسى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى، دېيىشكە بولمايدۇ، شۇنداقلا يازغان ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى خەلق ئاممىسىنى دىنى تەرىقەتكە چاقىردى، دىنى كوز قاراشنى تەرغىب قىلدى، دەپلا ھوكۇم چىقىرىش مۇمكىن ئەمەس. ھەتتا سوپىزمنىڭ ئاتاغلىق تەرغىباتچىلىرىدىن بولغان خوجا ئەخمەت يەسەۋى، سوپى ئاللايار قاتارلىقلارنىڭ پۈتۈن ئىجادى دىيەرلىك دىنى سوپىلىقنى كۈيلەش، تەركى دۇنيالىقنى تەرغىب قىلدى، دېگەندىمۇ ئەخلاق ۋە ۋاپا، ياخشىلىققا ئۈندەش··· تېمىلىرىدىكى ئەسەرلىرىمۇ بار ۋە تېپىلىدۇ. ھالبۇكى، بۇنداق ئەخلاق، ۋاپا بەزى ھاللاردا دىنى تېئولوگىيىگە زىت كېلىدىغان ئەخلاق ۋە ۋاپادارلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇلاردىن بىلىش تەس ئەمەسكى، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى سىياسەتكە بېقىنىدۇ، سىياسىي ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، دەپ قارىغاندا، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى ئىچىدىكى بىر تەرەپ بىلەنلا چەكلىنىپ قالىدۇ. ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ يۇقۇرىدا كورسەتكىنىمىزدەك ئىجتىمائىي سىياسىي رولىدىن تاشقىرى يەنە نۇرغۇنلىغان كوپ تەرەپلىك رولى بولىدۇ. ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى سىياسىي ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. سىياسەتكىلا بېقىنىدۇ، دەپ قاراش ئەمەلىيەتتە ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ جارى قىلدۇرۇشقا تېگىشلىك ۋە ئەمەلدىمۇ جارى قىلدۇرالايدىغان كوپ تەرەپلىك رولىنى چەكلەشكە ياكى تارايتىشقا ئېلىپ بېرىپ ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىسىز تەسىرلەرنى كورسىتىدۇ.

ئەدەبىيات ــ سەنئەتنى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش دېگەن شوئارنىڭ توغرىلىقى شۇ يەردىكى، خەلقىمىز سوتسىيالىزىم قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ. سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى ئالغا ئىلگىرلىتىۋاتىدۇ. بۇنداق زور، مىسلى كۆرۈلمىگەن، ئۇلۇغۋار ئىشقا ھەممە ئىدىيىلوگىيە ساھەسى خىزمەت قىلىياقتا. خەلق ئۆزىنىڭ ئەشۇنداق زور كۆلەملىك ئىجتىمائىي پائالىيىتىنى سىياسىي تەرەپتىن كاپالەتلەندۈرۈلگەن ھالدا كۆرۈشنى خالاشتىن تاشقىرى، ئۆزلىرىنىڭ قەلبى، ھېسسىياتى، ئەقىدىسى ۋە ئەمەلىي ئىش ھەرىكىتىنى بەدىئىي زوقلىنىش ئارىسىدىن كۆرۈشكە تەشنا بولىدۇ. دېمەك، ئەدەبىيات ــ سەنئەت خەلقىمىزنىڭ ئەشۇنداق تەشنالىقىنى قاندۇرۇش رولىنى جارى قىلدۇرۇشى لازىم. سوتسىيالىزىم قۇرۇشتىن، ئالىي غايە، يۈكسەك نىشانغا خىزمەت قىلىشتىن چەتنەيدىغان ئەدەبىيات ــ سەنئەتنى خەلق ياقتۇرمايدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا ئەدەبىيات ــ سەنئەت خىزمەت قىلىشى زۆرۈر بولغان دائىرە ئىچىدە سىياسىي بولسىمۇ، ئۇ سىياسىي، دېگەن بىر تەرەپ بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. ئۇ ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ سوتسىيالىزىم قۇرۇۋاتقان خەلقىمىز ھاياتىنىڭ ھەممە تەرەپلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بۇ ئەدەبىيات ــ سەنئەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن پايدىلىق بولۇپلا قالماي خەلقنىڭ ئەدەبىيات ــ سەنئەتكە بولغان ئېھتىياجىغىمۇ ئۇيغۇنلاشقان بولىدۇ. سىياسىي گەرچە بەلگىلىك سىنىپنىڭ مەنپەئەتىنىڭ مەركەزلەشكەن ئىپادىسى بولسىمۇ شۇ بەلگىلىك سىنىپلارنىڭ مەنپەئەتىگە ئالاقىدار نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى پەقەت بىرلا سىياسىي بولۇۋەرمەيدۇ. سىياسىي بەلگىلىك سىنىپنىڭ مەنپەئەتىگە ئالاقىدار نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىيەلمەيدۇ. سىياسىي دېمەك ھەممە دېمەك، سىياسىي ھەممىگە ۋاكالەتلىك قىلالايدۇ دەپ قاراش توغرا ئەمەس. ئۇ ماركسىزىم ئەمەس بولۇپلا قالماي بەلكى ماركسىزىمغا قارشى تارىخىي ئىدىيالىزىم نۇقتىئىنەزىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بۇ ئىنتايىن ئوڭاي چۈشەنگىلى بولىدىغان پاكىت. خەلققە پايدىلىق بولغان ۋە زۆرۈر بولغان ئەدەبىيات ــ سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي رولىغا قاراپلا، ئۇلارنى سىياسىي ئۈچۈن خىزمەت قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ۋە شۇنداق داۋاملاشتۇرۇپ خىزمەت قىلدۇرۇشى لازىم، دەپ تورۇۋېلىش سىياسىينىڭ فورمۇلىلاشقان چاكىنا ئۇقۇمغا ئايلىنىپ قېلىشىغا ئېلىپ بارىدۇ. بىز ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ھالدا ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەككى، ھەر خىل، ھەر تۈرلۈك ئەدەبىيات ــ سەنئەت ئەسەرلىرى ئىچىدە مەيلى زورلاش ياكى باشقا ۋاستىلار بىلەن سىياسىغا خىزمەت قىلدۇرۇلغانلىرى بار. لېكىن بۇنداق ئەسەرلەر ئاز بولۇپلا قالماي ئۆمرىمۇ ناھايىتى قىسقا بولۇپ كەلدى. مەسىلەن: تارىختىكى ئوردا شېئىرلىرى، خانىقا شېئىرلىرى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىكى شەكلى ۋە مەزمۇنى بىردەك بولمىسىمۇ خاراكتېرى ئوخشايدىغان ئەدەبىيات ــ سەنئەت ئەسەرلىرى ئەشۇنداق ماھىيەتنىڭ ئىسپاتى. مۇبادا ئەشۇنداق ئەسەرلەر ئىچىدە ھېلىمۇ ساقلىنىۋاتقانلىرى بار، بەزىسى ھەتتا خەلق ئارىسىدا قېلىپ قالغان، قىسمەن بازىرى بار، دەپ قارالسا بۇ شۇ ئەسەرلەرنىڭ سىياسىي ئۈچۈن خىزمەت قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى، دەپ ھۆكۈم چىقىرىش كۇپايە قىلمايدۇ. ئەكسىنچە بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ ئەدەبىيات ــ سەنئەتنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن يارىتىلىپ ئۆز دەۋرىنىڭ سىياسىسىنى ئۆزىنىڭ جەلپ قىلىش دائىرىسىگە قوشۇۋالغانلىقىدىن بولغان. بۇنى شۇ ئەسەرلەرنى ئەتراپلىق، قانۇنىيەتلىك تەھلىل قىلىش ئارقىلىق دەلىللەشكە ئىگە بولىدۇ.

ھازىرقى ۋاقىتتا يېزىلىۋاتقان ئاز ساندىكى تەشۋىقات ئەسەرلىرى قارىماققا ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ سىياسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىۋاتقانلىقىدەك كۆرۈنىدۇ. يۇقۇرىدا ئېيتىلغاندەك، خەلق مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن، خەلقنى روھلاندۇرىدىغان سىياسى تەشۋىقات زۆرۈر بولغىنىدەك ئەدەبىيات-سەنئەتتىمۇ خەلق مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن بۇنداق رېئاللىققا ماسلىشىشى زۆرۈر. لېكىن ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ پۈتۈن رولىنى بۇ ئارقىلىق يىغىنچاقلىۋېتىشكە، خۇلاسىلىۋېتىشكە ھەرگىز بولمايدۇ. مەسىلەن: ھېيىت-ئايەم، بايراملاردا يېزىلىدىغان شېئىر، سىزىلىدىغان رەسىم قاتارلىقلار شۇ كۈن، شۇ ۋاقىتلاردىكى كەيپىيات ئۈچۈن زۆرۈر. ئەمما ئۇ ھەرگىزمۇ پۈتكۈل شېئىرىيەت، رەسساملىقنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كېتەلمەيدۇ.

ئەدەبىيات-سەنئەتنى خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزىم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشلا ئەڭ توغرا شۇئار. چۈنكى ئۇ ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ رولىنى ئەڭ كۆپ، ئەڭ كەڭ ۋە ئەڭ ئەتراپلىق جارى قىلدۇرالايدۇ. بىزمۇ بىر ئەسەرنىڭ خەلق تەلىپىگە ئۇيغۇن ئىكەنلىكى ياكى ئۇيغۇن ئەمەسلىكى، مۇقىملاشتۇرۇشقا ئىگە بولىشى ياكى ئىنكار قىلىنىشى ھەققىدە توغرا ھۆكۈم چىقىرالايمىز ۋە خەلق مەنپەئەتىنى ئەسەر باھالاشتىكى ئۆلچەم قىلالايمىز.

خەلق مەنپەئەتى ئەڭ ئەۋۋەل ماددى جەھەتتىكى مەنپەئەتنى ئاساس قىلىدۇ. ئاندىن قالسا خەلققە ھوزۇر ھالاۋەت بېغىشلىيالايدىغان ھەممە نەرسىلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق مەنپەئەتلەر ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت بولۇپ ھەر قانداق بىر كىشىنىڭ سۇبيېكتىپ خىيالىدىكى نەرسە ئەمەس. شۇنداق ئىكەن، ئەدەبىيات-سەنئەت خەلقنىڭ ئەمەلىيەتتىكى مەۋجۇت بولغان ئوبيېكتىپ مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى لازىم. خەلق مەنپەئەتىنى چىقىش قىلغاندا سىياسىينىڭ ئۆزىنىمۇ باھالاشقا، ئۆلچەشكە ۋە ھۆكۈم چىقىرىشقا ئاساس بارلىققا كېلىدۇ. چۈنكى، «سىياسىمۇ ھەر خىل ھەر تۈرلۈك بولىدۇ» (لېنىن). بىز خەلق مەنپەئەتىنى ئالى ئۆلچەم قىلىپ خۇددى ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىنى باھالىغانغا ئوخشاشلا ھەر تۈرلۈك سىياسىينى باھالىشىمىز لازىم. خەلق مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن بولمىغان، خەلق مەنپەئەتىدىن ئايرىلغان ھەر قانداق سىياسى خۇددى تارىخ ئىسپاتلىغىنىدەك بەربىر مەغلۇپ بولىدۇ. بۇ ئوخشاش خاراكتېردىكى ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ مەغلۇپ بولغىنىغا ئوخشاش.

بىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىشلىرىمىز خەلق مەنپەئەتىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ ۋە خەلققە تېخىمۇ زور، تېخىمۇ كۆپ ماددى، مەنىۋى مەنپەئەت يارىتىپ بېرىدۇ. سوتسىيالىزىم ئىشلىرى ئىنتايىن ئۇلۇغ ئىش. ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ سوتسىيالىزىم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلۇشى، بۇ تارىخى تەرەققىيات تەرىپىدىن مۇقەررەر ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋەزىپە. ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ سوتسىيالىزىم ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى كەڭ مەنادىكى ئۇقۇم. سوتسىيالىستىك يېڭى ئادەملەردە ئۆزىگە مۇناسىپ دۇنيا قاراش، غايە، ئەخلاق، خىسلەت، ئەقىدە، ئىرادە، ئېقىل، پاراسەت، جاسارەت، پەزىلەت ۋە ئۇلارنىڭ پۈتكۈل مەنىۋى ھايات قارىشى بولىدۇ. ئەدەبىيات-سەنئەت ئەشۇلارنى ئەكس ئەتتۈرۈشى ۋە ئەنە شۇنداق تەرەپلەرنى يېتىشتۈرۈشكە ئۆزىنى بېغىشلىشى لازىم. شۇنداق قىلغانلىق سوتسىيالىزىم ئۈچۈن خىزمەت قىلغانلىق بولىدۇ. خەلق سوتسىيالىزىم قۇرۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن ئەشۇنداق قىلغانلىق يەنە خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلغانلىقمۇ بولىدۇ.

ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئىجتىمائى رولىنىڭ ئەمەلى ئۈنۈمىدىن قارىغاندا ئۆتكەنكى ۋاقىتلاردا ئەدەبىيات-سەنئەت پەقەت سىياسى ئۈچۈنلا خىزمەت قىلىش بىلەنلا

www.uyghurkitap.com

چەكلىنىپ قالغانلىقتىن: شۇنداقلا، سىياسىنىڭ پەقەت بەلگىلىك سىياسى ئىدىيە، سىياسى يول دەپلا تار مەنىدە چۈشۈنۈلگەنلىكتىن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت شۇ سىياسى ئىدىيە ۋە سىياسى يولنى تەشۋىق، تەرغىپ قىلىدىغان قۇرال، دەپ قارالغان ئىدى. بۇ ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمىنى ئاددىيلاشتۇرۇپ چۈشۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. لۇشۈن ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمىگە: "ئىنسان ھېسسىياتىنى كۆچۈرۈش"، "ئىنسان تەپەككۇرىنى ئۆستۈرۈش" دەپ تەبىر بەرگەن ئىدى. بۇ توغرا تەبىر. ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ تۈپ رولى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرى ئارقىلىق پېرسوناژلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى روھى ماھىيەت بىلەن كىشىلەرنىڭ روھى دۇنياسىغا تەسىر كۆرسىتىشتىن، بەلگىلىك سىنىپنىڭ غايىسىگە ئاساسەن كىشىلەرنىڭ ھەر تۈرلۈك مەنىۋى پەزىلىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە شەكىللەندۈرۈشتىن ئىبارەت. بۇنداق ۋەزىپىنى ئەدەبىيات ـ سەنئەتتىن باشقا ئىدىئولوگىيىلەرنىڭ ھېچقاندىقى ئورۇنلىيالمايدۇ. گوركى ئېيتقان "ئەدەبىيات ـ ئىنسانشۇناسلىق" ۋە ستالىن ئېيتقان يازغۇچى "ئىنسان روھىنىڭ ئىنژېنېرى" دېگەن سۆزلەرنىڭ ماھىيىتىمۇ دەل ئەنە شۇ يەردە.

ئەگەر بىر پارچە ئەسەر كىشىلەرگە مەلۇم سىياسى ئۇقۇمنىلا بەرگەن، كىشىلەر ئۇ ئەسەر ئارقىلىق مەلۇم سىياسى كۆز قاراش، نۇقتىئىنەزەرنىلا ئىگىللىۋالغان بولسا، ئەمما، يۈرەك قەلبىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا بەلگىلىك تەۋرىنىشنى سەزمىسە، تەسىر پەيدا قىلمىسا، مەنىۋى پەزىلەت، ئەخلاق، ئەقىدە ھاسىل قىلمىسا، دېمەك بۇ ئەسەر ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە خاس ئومۇمىي رولىنى ئوينىيالمىغان بولىدۇ. ئۇنى تولۇق بەدىئىي ئەسەر دېگىلى بولمايدۇ. ئەكسىچە ئۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەت شەكلىنى ئارىيەت ئېلىپ يېزىلغان سىياسى تەشۋىقات بويۇمى ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق ئەسەرنى قىلچە ئەھمىيىتى ۋە قىممىتى يوق، دەپ قارالمىسىمۇ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك ۋە ئىجتىمائىي ئۇنۇمگە ئىگە بولغان ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىگە قويۇلىدىغان تەلەپ بويىچە قارىغاندا ئىنتايىن ئاز، تار دائىرىدىكى، بىر تەرەپلىمە شەرتىنىلا ھازىرلىغان ھېسابلىنىدۇ. تارىختىن بۇيان ئۆز رولىنى يوقاتمىغان، ھېلىھەم رولىنى جارى قىلدۇرۇۋاتقان ۋە كەلگۈسىدىمۇ رولىنى جارى قىلدۇرالايدىغان مۇۋەپپەقىيەتلىك ئەسەرلەرنىڭ قىممەتلىك يېرى شۇ يەردىكى، ئۇلار ئۆزىنىڭچە كىشىلەرنىڭ قەلبىنى چوڭقۇر ھاياجانغا سېلىپ، ھەر تۈرلۈك ئالىي جاناپ ئەخلاق ـ پەزىلەت، ئەقىدىلەرنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە شەكىللەندۈرۈشتىن توختىمىغانلىقىدا، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ تەربىيىلەش رولى، بىلىش رولى ۋە ئېستېتىك زوقلاندۇرۇش رولىنى تولۇق تونۇشىمىز لازىم. نوقۇل ھالدا تەربىيىلەش ۋە بىلىش رولىنى تەكىتلەۋېرىپ، ئېستېتىك زوقلاندۇرۇش رولىغا ئەھمىيەتسىز، دەپ قارىغاندا، ھەتتا ئۇنى چەتكە قايرىپ قويغاندا ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ رولىنى پەيدىن ـ پەي كىچىكلىتىپ سىياسى تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشنىڭ قورالى قاتارىدا ئىشلىتىش كېلىپ چىقىدۇ. ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئالاھىدە، كۆپ تەرەپلىمە ئىجتىمائىي ئۇنۇمىنى جارى قىلدۇرغىلى بولمايدۇ.

3

ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە باھا بېرىشتىمۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەت بىلەن سىياسىنىڭ مۇناسىۋەت مەسىلىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش زۆرۈر. ئەدەبىي تەنقىتتە سىياسى ئۆلچەمنى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى باھالاشنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلىپ قاراش ئۇزۇندىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن مۇھىم بىر مەسىلە.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىگە باھا بېرىشتە سىياسىي ۋە بەدىئىي ئۆلچەم ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ بۇ ئىككىسىنىڭ سېلىشتۇرمىسىدا سىياسىي ئۆلچەمنى يۇقۇرى ئورۇنغا قويۇش ھەتتا بىردىن ـ بىر ئۆلچەم قاتارىدا كورۇش ئومۇمىيۈزلۈك بەلگىلىمىگە ۋە ئادەت كۈچىگە ئايلىنىپ قالغان ئىدى. بۇ ئەدەبىي تەنقىتنىڭ ئۆلچىمىگە ناھايىتى زور بىر تەرەپلىمىلىكنى تېڭىش بىلەنلا قالماي ئەدەبىي تەنقىتنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈنمۇ پايدىسىز بولۇپ كەلدى.

بۇرۇن بىز سىياسىي ئۆلچەم بىرىنچى ياكى بىردىن بىر ئۆلچەم، دېگەن بەلگىلىمە بويىچە ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى باھالىغانلىغىمىزدىن مەلۇم بىر ئەسەر سىياسىي جەھەتتىن (ئەلۋەتتە بىر مەزگىللىك سىياسىي ۋەقە، سىياسىي ھەركەت، سىياسىي كۈرەش، سىياسىي يول قاتارلىقلار جەھەتتىن) پۈت دەسسەپ تۇرالىسىلا، ئۇ ئەسەرنىڭ بەدىئىي سەۋىيىسى ھەر قانچە تۆۋەن بولغىنىدىن قەتئىي نەزەر ئۇ ئەسەر مۇقىملاشتۇرۇلدى. ئەكسىچە، سىياسىي جەھەتتىن (ئەلۋەتتە بىر مەزگىللىك سىياسىي ۋەقە، سىياسىي ھەركەت، سىياسىي كۈرەش، سىياسىي يول قاتارلىقلار جەھەتتىن) توغرا بولمىسا ياكى ھازىر جاۋاپ بولمىسا، بەدىئىيلىكى ھەر قانچە يۇقۇرى بولغىنى بىلەنمۇ چەتكە قېقىش، ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسى تۇتۇلدى. ئۆلچەم مەسىلىسىدىكى مۇنداق بىر تەرەپلىمىلىكنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلىشى ۋە ئەمەلىي ئىجرا قىلىنىشى ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن بولىشى تۈپەيلىدىن ئۆتكەن ۋاقىتلاردىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتىدە قاتماللىق، يۈكسۈلەلمەسلىك، سىخىما تىزىم، تەشۋىقات بويۇمى بولۇشقا قاراپ تېكىسلىنىش... قاتارلىق ھادىسىلار بەلگىلىك سالماقنى ئىگەللەپ ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ گۈللىنىشى، تەرەققىي قىلىشىنى بوغۇپ قويۇشتىن تاشقىرى كىلاسسىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى توپلاش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش ۋە ۋارىسلىق قىلىش قاتارلىق ئىلمىي ئىشلارغىمۇ بەلگىلىك زىيان كەلتۈردى.

بىز ئوتكۇر، شىددەتلىك سىنىپىي كۈرەش ئېلىپ بارغان ئىنقىلاۋى ئۇرۇش ئېلىپ بارغان مەزگىللەردە پرولېتارىيات ئەدەبىيات ـ سەنئىتى يۇمران، گۆدەك ئىدى. بەدىئىي جەھەتتىنمۇ قوپاللىق، كەمتۈكسىزلىك بولۇشى تۇرغان گەپ. ئۇ چاغدا ئەكسىيەتچى سىنىپلار پرولېتارىيات ئەدەبىيات سەنئىتىگە مىگىبىر چارىلار بىلەن توسقۇنلۇق ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلاتتى. ھەتتا كەمسىتىش، ھۇجۇم قىلىشلارغىچە قىلىدىغىنى قالمىغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قاتتىق ـ قات سىنىپىي زۇلۇم، مىللىي زۇلۇم تۈپەيلىدىن خەلق ئاممىسى مەدىنىيەتتە ئارقىدىراق، ئىستېتىك زوقلىنىش قابىلىيىتىمۇ تۆۋەنرەك ئىدى. شۇ سەۋەپتىن سىياسىي ئۆلچەمنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ بەدىئىي ئۆلچەمنى ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشۈرۈشنىڭ ۋە ئەشۇنداق ئۆلچەم تەرتىۋى بويىچە ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى باھالاشنىڭ ئېقىملىغا مۇۋاپىق تەرىپى بار ئىدى. شۇ دەۋر شارائىتتا بۇنداق ئۆلچەم تەرتىۋى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ تەربىيىلەش رولىنى بولسىمۇ جارى قىلغان ئىدى. بىراق، مەسىلە شۇ يەردىكى، بۇ ئۆلچەم تەرتىۋى دەۋر تەرەققىياتىنىڭ قەدىمىگە ماسلىشىشنىڭ ئورنىغا ئەسەرلەرگە سىياسىي جەھەتتىن قاراش ۋە ئىلغار ئەسەرلەرنى سىياسىي جەھەتتىن قوغداشنى تەكىتلەشتە مۇناسىپ كەلمەيدىغان دەرىجىگە كوتۇرۇلۇپ مەلۇم ئەسەرلەرگە سىياسىي جەھەتتە قانداق پوزىتسىيە قوللىنىش مەسىلىسى ئەدەبىي تەنقىت بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىلدى. ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككىسى بىر ئىش ھەمسا پلانماسلىقى، پەرقلىق مۇئامىلە قىلىنىشى كېرەك. مەسىلەن: مەلۇم ئەسەر سىياسىي جەھەتتىن پۈتۈنلەي توغرا بولۇپ بەدىئىيلىكى جەھەتتە ناچار بولىدىغان بولسا، ئەدەبىي تەنقىت سىياسىي تەرىپىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، بەدىئىيلىكىنى ئىنكار قىلىش كېرەك.

ئەكسىچە مەلۇم ئەسەر سىياسىي جەھەتتىن خاتا، ھەتتا ئەكسىيەتچى بولۇپ بەدىئىيلىكى يۇقىرى بولسا ئەدەبىي تەنقىت سىياسىي جەھەتتىكى خاتالىقنى ئېچىپ تاشلاپ، تەنقىت قىلىپ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇشى مۇنداق يۇقىرى بەدىئىيلىكنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرىگە يېتەرلىك باھا بېرىشى، تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرىشى لازىم. ھەر ئىككى ھالدا بىر تاياقتا ھەيدەش كېرەك. ماركسىزىم بىر تاياقتا ھەيدەشنىڭ دۈشمىنى بولۇپ ئىككى خىل تەرەپنى قارا ـ قويۇق ئارىلاشتۇرىۋېتىشكە ياكى بىر تەرەپنىلا مۇقىملاشتۇرۇپ ئەسەرگە باھا قويۇشقا قارشى تۇرىدۇ. مەسىلەن: ماركس بىلەن ئېنگېلس 1859 ـ يىلى "سىكىنگېن" دىرامىسىنىڭ ئاپتورى لاسساللىغا خەت يېزىپ دىرامىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىنىمۇ كۆرسەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا كەمچىلىكىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ماركس ئۇنى ئاگاھلاندۇرۇپ: "سىز قانداقلا بولمىسۇن شېكسپىرلەشتۇرۇشنى كۈچەيتىشىڭىز لازىم ئىدى. ئەمما ھازىر سىزنىڭ ئاساسلىق كەمچىلىكىڭىز، مېنىڭچە، ئايرىم شەخسنى دەۋر روھىنىڭ ئورنىدا كۆرلىدىغان يىگانە كانايلىق شىللېرىزىم" دېگەن ئىدى. ئېنگېلسمۇ: «شېكسپىرنىڭ تىياتىر تەرەققىياتى تارىخىدىكى ئەھمىيىتىگە كۆپرەك دىققەت قىلىڭ » دېگەن . ئەمما بۇ لاسسال ئىشچىلار ھەرىكىتىدىكى جىنخۇيجۇيى بولۇپ پەلسەپە ئىدىيىسى ئەكسىيەتچىل ئىدى. لېنىن ئۇنى "ئورۇشقاق ئىدىيالىست ۋە ئىلغار پەننىڭ دۈشمىنى" دەپ باھالىغان. لېنىن لىۋ. تولستوي ئەسەرلىرىنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتىنى باھالىغاندا تولستوينى روسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ ئەينىكى، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىللە يەنە ئۇنىڭ ئىدىيىۋى كەمچىلىكىنى "دۇنيادىكى ئەڭ سەسكەندۈرگۈچى نەرسە بولغان دىننى تەرغىب قىلىدۇ" دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

ئەگەر بۈگۈنكى كۈندە پرولېتارىياتنىڭ ئەدەبىي تەنقىدى سىياسىي بىلەن بەدىئىيلىكنىڭ ئالدىنقىسىنى كېيىنكىسى بىلەن ھىساپلاشمايدىغان ھالەتتە مۇقىملاشتۇرۇلسا، بىر ئەسەر سىياسىي جەھەتتىن توغرا بولسىلا بەدىئىي جەھەتتىن قانداق بولۇشىنىڭ كارايىتى يوق، دەپ باھا بەرگىلى تۇرسا، بۇنداق باھاغا مۇيەسسەر بولالايدىغان يازغۇچى بولۇشتىن ئوڭاي ئىش قالمايدۇ. ئەسلىدە، سىياسىي جەھەتتىنلا ئىشەنچلىك بولىدىغان، بەدىئىيلىكى يوق نەرسىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت بولالمايدىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق.

مەلۇم بىر ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋىلىكىنىڭ توغرا ـ خاتالىقىنى سىياسىي جەھەتتە پەرق قىلىپ، توغرا ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىش، بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا ئىلمىي باھا بەرگەنلىك بولۇپ ھىساپلانمايدۇ. ئەسەر ئىدىيىسى توغرا بولغاندىمۇ ئۇ ئىدىيىنىڭ چوڭقۇرلۇق دەرىجىسىنى، بۇ ئىدىيىنىڭ تۇرمۇش ماھىيىتىنىڭ يېڭى تەرەپلىرىنى ئېچىپ بەرگەن ـ بەرمىگەنلىكىنى، بۇ ئىدىيىنىڭ كىشىلەرنىڭ ھاياتقا بولغان تونۇشىنى چوڭقۇرلاشتۇرغان، ئۈستۈرگەن ياكى شۇنداق قىلالمىغانلىقىنى بۇ ئىدىيىنىڭ ھازىرقى ۋە كەلگۈسىدىكى ئەھمىيىتى قاتارلىقلارنى ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەدەبىي تەنقىتنىڭ ۋەزىپىسىنى ئەسەردىكى ئىدىيىنى سىياسىي خۇلاسىغا ئىگە قىلىپلا ئەسەرنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىغا باھا بېرىشتىن ياندۇرۇپ ئۆتۈپ كېتىش، دەپ قاراش بىر خىل ئاددىيلاشتۇرۇش ئۇرۇنۇشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئىنتايىن مۇھىم بىر تەرەپ شۇكى، مەيلى مەزمۇنغا سىياسىي جەھەتتىن ھۆكۈم قىلىش بولسۇن ياكى ئومۇمىي مەزمۇنغا ئىلمىي جەھەتتىن باھا بېرىش بولسۇن تۇرمۇش ئەمەلىيىتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىش كېرەككى، ھەرگىز

مەلۇم بىر بەلگىلەنگەن سىياسىي ئۆلچەمنى چىقىش نۇقتىسى قىلىشقا بولمايدۇ. پەقەت رېئال تۇرمۇش
ئەمەلىيىتىدىن چىقىش قىلىپ ئەسەر مەزمۇنىنى كونكرېتنى، چوڭقۇر تەھلىل قىلغاندا ئاندىن
ئەسەرنىڭ رېئال تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈشى چىن بولغان-بولمىغانلىقىنى، چوڭقۇر بولغان-
بولمىغانلىقىنى، ئەسەر ئىپادىلىگەن ئىدىيىنىڭ تارىخ تەرەققىياتىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن بولغان-
بولمىغانلىقىنى، ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان-بولمىغانلىقىنى، ئىلغار ئەھمىيىتىنىڭ قانچىلىك
دەرىجىدە چوڭ بولغان ياكى قانچىلىك دەرىجىدە كىچىك بولغانلىقىنى پەرق ئەتكىلى ھەمدە شۇ
ئارقىلىق بۇ ئەسەرنىڭ نۇۋەتتىكى ۋە كەلگۈسىدىكى سىياسىدا قانچىلىك دەرىجىدە ئويىنىتىپ رول
ئوينىيالىشى مۇمكىنلىكىگە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن، توغرا ھۆلچەرنى ئوتتۇرىغا قويغىلى بولىدۇ. پىلې-
خانوپ ۋە لۇناچارسكىلار ئەدەبىي تەنقىت ئۈستىدە توختالغىنىدا، ئەسەر مەزمۇنىنى تەھلىل قىلىش-
نى«ئىجتىمائىي پەن تەھلىلى» دېگەن ئىدى. «ئىجتىمائىي پەن تەھلىلى» ماركسىزملىق دىئالېكتىكى-
لىق تارىخىي كۆز قاراش يېتەكچىلىكىدە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى چىقىش قىلىپ تەھلىل قىلىش، دېگەن
بولىدۇ. ئەسەر ئەكس ئەتتۈرگەن ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى قايرىپ قويۇپ، ئالدىن بېكىتىلگەن بىر نەچچە
تەييار سىياسىي ئۆلچەمگە سېلىپلا تەھلىل قىلغاندا، ئەسەر ئىچىدىن ئۆلچەمگە لايىق سىياسىي
جۈملىلەرنى ئىزدەپ تېپىشقا بېرىلىش يۈز بېرىپ ئەسەر ئۈستىدە توغرا ھۆلچەر ئوتتۇرىغا قويۇش
مۇمكىن بولمايلا قالماستىن خاتا ھۆكۈم چىقىرىپ قويۇش ھەتتا بىر مەزگىلدىن كېيىن يۈز
كېلەلمەيدىغان، ئۆزى چىقارغان شۇ ھۆكۈمدىن ئۆزى خىجىل بولىدىغان ئەھۋال سادىر بولىدۇ.

سىنىپىي جەمئىيەتتىكى ئەدەبىي تەنقىتتە سىياسىي ئۆلچەم بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. ئەمما،
ماركسىستىك نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا، ئەسەرنىڭ قىممىتىگە باھا بېرىشنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئۆلچىمى
پەقەت ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت ئارقىلىقلا بېكىتىلىدۇ. سىياسىي ئۆلچەمنىڭ ئۆزدەۋ ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت-
نىڭ سىنىقىنى قوبۇل قىلىدۇ. مۇبادا، مەلۇم ئەسەرنىڭ ئىدىيىسى تۇرمۇش ئەمەلىيىتى نۇقتىئى-
نەزىرىدىن قارىغاندا توغرا بولسىمۇ بېكىتىلگەن مەلۇم سىياسىي ماددىلاردىن قارىغاندا خاتا بولسا
بۇ يەردە ئىنكار قىلىشقا تېگىشلىكى ئەسەر بولماستىن بەلكى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان
ھېلىقى سىياسىي ماددىلار بولۇشقا تېگىشلىك. ئەگەر سىياسىي ماددىلارمۇ توغرا بولغان ئەھۋال
ئاستىدىمۇ ئەسەرگە باھا بېرىش تۇرمۇش ئەمەلىيىتىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئېلىپ بېرىلسا
ئاندىن توغرا ھۆكۈم چىقارغىلى بولىدۇ. تۇرمۇش ئەمەلىيىتىدىن ئايرىلغان ھالدا نوقۇل سىياسىي
ماددا ياكى شۇئارغا ئاساسلىنىپ يەكۈنلىمەك بىلەن ئەسەرگە باھا بېرىش سۇبيېكتىپ ئىدىيالىزم-
لىق ئىستىل بولىدۇ. خالاس!

لېكىن تۇرمۇش ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ ئەسەر مەزمۇنىنى توغرا تەھلىل قىلىشنىڭ
ئۆزىلا ئەسەرنىڭ پۈتۈن قىممىتىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا كۇپايە قىلمايدۇ. بۇ يەردە يەنە شەكىل ۋە بار.
ئەسەر مەزمۇنىنى تەھلىل قىلىشتىن تاشقىرى يەنە شەكلىنىمۇ تەھلىل قىلىش لازىم. چۈنكى ھەر
قانداق بىر بەدىئىي ئەسەر مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىر پۈتۈنلىكىدىن مەيدانغا كېلىدۇ. ئەسەر-
نىڭ قىممىتىنى يالغۇز مەزمۇنى ياكى يالغۇز شەكىللا بەلگىلىيەلمەيدۇ. پەقەت مەزمۇنىنى تەھلىل
قىلىش بىلەن شەكلىنى تەھلىل قىلىشنى بىرلەشتۈرۈپ ئومۇمىيۈزلۈك مۇلاھىزە قىلغاندا ئاندىن ئاخىر-
قى ھېساپتا ئەسەرنىڭ قىممىتىنى مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ. سىياسىي ئۆلچەم بىرىنچى، سىياسىي
ئۆلچەم بىردىنبىر دېگەن ئاتالغۇ ئادەتتە ھالدا ئەسەرنىڭ سىياسىي مەزمۇنىغا تۇتۇلىدىغان پوزىتسىيە

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

مەسىلىسى بىلەن ئەدەبىي تەنقىتتىن ئىبارەت ئىككى مەسىلىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىش بىلەنلا كۇپايە-لەنمەي، يەنە مەزمۇنغا باھا بېرىش بىلەن شەكىلگە باھا بېرىشنىڭ دىئالېكتىكىلىق بىرلىكىنىمۇ ئاجرىتىپ قاراشقا ئېلىپ باردۇ. مەزمۇن شەكىلنى بەلگىلەيدۇ، دېگەن مەنىدىن ئالغاندا شەكىلنى مەزمۇن بىكىتىدۇ، شەكىل مەزمۇندىن ئايرىلالمايدۇ، دېگەن ئۇقۇم كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ئەدەبىي تەنقىتنىڭ مەزمۇننى بىرىنچى دەرىجىلىك نەرسە، شەكىلنى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىسىمۇ بولىۋېرىدۇ. ناچارراق بولسىمۇ مەيلى دېگەن خۇلاسە چىقىرىشقا يول قويۇدىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردە شەكىل سەل قاراشقا بولمايدىغان ئەھمىيەتكە ئىگە. سەنئەتكارلارنىڭ سىياسىئون، ئاخباراتچىلاردىن پەرقى شۇ يەردىكى، سەنئەتكار مەلۇم ئىدىيىنى گۈزەل، ھاياجانغا سالىدىغان شەكىل بىلەن ئىپادە قىلالايدۇ. سىياسىئونلارنىڭ نەزىرىيىۋى ماقالىلىرى، ئاخباراتچىلارنىڭ خەۋەر-لىرىنىڭ شەكلىگىمۇ ياخشى بولۇش تەلەپ قىلىنسىمۇ ئەمەلىيەتتە قوللانغان شەكىلنىڭ ياخشى، ناچار-لىقى ماقالە ۋە خەۋەرلەرنىڭ ئىلمىلىكىگە، راستچىللىقىغا تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ بەدىئىي ئەسەر ئۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ قىممىتىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكى تاللىغان شەكىلنىڭ ياخشى-يامانلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. بىر پارچە ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋىلىكى ھەر قانچە توغرا بولغان بىلەن شەكلى ناباپ، قولاشمىغان بولسا بەدىئىي ئەسەر سۈپىتىدە ئۇنىڭ قىممىتى بولمايدۇ. ئەكسىنچە بەدىئىي ئەسەرلەر ئۇنچە زور چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇنغا ئىگە بولمىسىمۇ ھەتتا ئىدىيىۋى مەزمۇندا يېتەرسىزلىكلەر بولغاندىمۇ ئۇ ئەسەرنىڭ ياخشى، يېڭى، گۈزەل، نەفىس بەدىئىي شەكلىنى قوللىنىشى بىلەن بىز ئۇ ئەسەرنىڭ ھەققى بەدىئىي ئەسەر ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولىمىز پىلخانوپ "ئادىرىسسىز مەكتۇپلەر سەنئەت ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش" دېگەن ئەسەرىدە، كىمكى "ئىدىيە ئۈچۈن" شەكىلنى قۇربان قىلىشقا بولىدۇ، دەپ قارايدىكەن، ئۇ يەنە سەنئەتكار ئەمەس. ھەتتا ئۇ ئىلگىرى سەنئەتكار بولغان تەقدىردىمۇ" دەيدۇ. بۇ شەكىلنىڭ بەدىئىلىك-نىكى مۇھىملىقىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان ئىنتايىن توغرا تەدبىر. ئەلۋەتتە شەكىلنى دەپ مەزمۇننى قۇربان قىلىۋېتىدىغان، شەكىل ئۈچۈن مەزمۇنسىز يېزىلغان ئەسەرلەرگىمۇ قارشى تۇرۇش كېرەك. بۇ يەردە تەكىتلىنىۋاتقىنى شەكىل بىلەن مەزمۇننى بىرلەشتۈرۈش بولۇپ ئەسەر شەكلى "ھېچ-ۋەقەسى يوق" نەرسە ئەمەس، دېگەنلىك. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىي تەنقىتتە مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىكىگە ئايرىپ قارايدىغان خاھىشقا يول قويۇلمايدۇ.

دېمەك ئەدەبىي تەنقىتتە ئەدەبىيات-سەنئەتكە باھا بېرىشتە سىياسىي ئۆلچەم بىرىنچى ياكى بىردىنبىر ئۆلچەم سىياسىي كۆز قارىشىنى قوللىنىش ئىلمىي ئەمەس. ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ سىياسىي رولىنى جارى قىلدۇرۇشتىمۇ بەدىئىي قانۇنىيەتكە بويسۇنۇشقا توغرا كېلىدۇ. بەدىئىي قانۇنىيەتنى قۇربان قىلىپ ئەدەبىيات-سەنئەتنى سىياسىيغا خىزمەت قىلدۇرغىلى بولمايدۇ. ئەگەر بەدىئىي قانۇنىيەتلەر دەپسەندە قىلىنغاندا ھەر قانچە ئورۇنغان بىلەنمۇ ئەدەبىيات-سەنئەتنى بەربىر سىياسىي ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغىلى بولمايدۇ. ئەگەر زومۇ-زو خىزمەت قىلدۇرىمەن دەپ چىڭقىلىغان بىلەن بەدىئىي قانۇنىيەتنى ئاياق-ئاستى قىلغان ياكى بەدىئىي قانۇنىيەتنى ئاياق-ئاستى قىلىش بەدىلىگە يارىتىلغان بۇنداق ئەدەبىيات-سەنئەت بەدىئىلىكىنىڭ ئۆزىنى بۇزغۇنچىلىقتا ئۇچرىتىپلا قالماي سىياسىي ئۈچۈنمۇ ياخشى ئاقىۋەت كەلتۈرمەيدۇ.

ئومۇمەن ئەدەبىيات - سەنئەت بىلەن سىياسىينىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا تونۇغاندا ۋە ئەمەلى-

AltunOq

يەتتە توغرا بىر تەرەپ قىلىنغاندا ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش رولىنى ھەقىقىي جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ. يولداش دېڭشاۋپىڭ 4 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيىدا سۆزلىگەن تەبرىك سۆزىدە: "ئەدەبىيات ـ سەنئەتتەك بۇنداق مۇرەككەپ مەنىۋى ئەمگەك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىجادچانلىق روھىنى جارى قىلدۇرۇشقا بەكمۇ مۇھتاج، نېمىنى يېزىش ۋە قانداق يېزىش مەسىلىسىنى ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر سەنئەت ئەمەلىيىتى داۋامىدا ئىزدىنىشى ۋە بارا ـ بارا ھەل قىلىشى لازىم." دەپ كۆرسەتتى. يولداش دېڭشاۋپىڭنىڭ بۇ سۆزى پارتىيىمىزنىڭ ئىدىيىۋى خىزمەتتىكە ۋە ئەدەبىيات سەنئەت خىزمىتىگە ئۇزاقتىن بۇيان رەھبەرلىك قىلىپ ھاسىل قىلغان تەجرىبىلىرىنىڭ ئىلمىي يەكۈنى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بۇ سۆزلەر نېمىنى يېزىش ۋە قانداق يېزىشنى ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەرنىڭ سەنئەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۆزلىرى ئىزدىنىپ ھەل قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغاندا سىياسىي يول، سىياسىي كۆرەش، سىياسىي ۋەقە، سىياسىي شوئارلارنىلا يېزىشنى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ بىردىن ـ بىر ۋەزىپىسى، دەپ قارايدىغان كونا، بىر تەرەپلىمە، ئىلمىي بولمىغان مۇقامنىڭ قايتىلانمايدىغانلىقىنى جاكالىدى. شۇڭا بىز ماركسىزمنىڭ بىزگە ئۆگەتكەن مۇنداق مۇھىم بىر ھەقىقەتكە ئەستايىدىل ئەھمىيەت بېرىشىمىز لازىم. ئۇ بولسىمۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەت بەلگىلىك ئىقتىسادىي ئاساس ئۈستىدىكى ئۈستقۇرۇلما بولۇپ ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ئىقتىسادىي بازىس قىلىپ بەلگىلەيدۇ؛ سىياسىي ئەدەبىيات سەنئەتنىڭ تەرەققىياتىغا ھەر قانچە تەسىر قىلغان بىلەنمۇ ئەسلىدىن ئېيتقاندا سىياسەتمۇ ئىقتىسادىي بازىس تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. خۇددى ماركس ئېيتقاندەك: "سىياسىي ھوقۇق ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا قوللىنىلىدىغان ۋاستىدىنلا ئىبارەت." سىياسىي كۆرەش "تېگى تەكتىدىن ئېيتقاندا ئىقتىسادىي ئازاتلىقنى چۆرىدىگەن ھالدا ئېلىپ بېرىلىدۇ" («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 2 توملۇق) سىياسىي ئەڭ ئاخىرقى ھېساپتا ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ تەرەققىياتىنى بەلگىلىيەلەيدۇ. ئۇ پەقەت ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتتىكى رولىدا ئوتتۇرىدا تۇرىدىغان مۇھىم ھالقا بولالايدۇ. ئەدەبىيات ـ سەنئەت بىلەن سىياسەتنىڭ مۇناسىۋىتى بىزنىڭ كۆز قارىشىمىزچە ئەنە شۇنداق بولىدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار ۋە ئىزاھلار:

«ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 2 توملۇق، خەنزۇچە، خەلق نەشرىياتىنىڭ نەشرى،
«ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئەدەبىيات توغرىسىدا»، خەنزۇچە، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتىنىڭ نەشرى.
ماۋزېدۇڭ: «يەنئەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق» («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 3 ـ توم.)
دېڭشاۋپىڭ: «جۇڭگو ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر 4 ـ نۆۋەتلىك ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدا سۆزلەنگەن تەبرىك سۆز» («ئەدەبىيات ـ سەنئەت گېزىتى» نىڭ 1979 ـ يىللىق 11 ـ، 12 ـ سانى)
خۇچياۋمۇ: «ھازىرقى ئىدىيىۋى سەپتىكى بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا» (1981 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى سۆزلەنگەن. «ئەدەبىيات ـ سەنئەت ژۇرنىلى» نىڭ 1982 ـ يىللىق [illegible] سانى)
ليۇبىڭيەن: «ئادەم ـ مەقسەت، ئادەم ـ مەركەز» («ئەدەبىي ئوبزور» ژۇرنىلىنىڭ 1979 ـ يىل 6 ـ سانى)
ليۇگاڭجى: «ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە سىياسەتنىڭ مۇناسىۋىتى» («ئەدەبىي ئوبزور» ژۇرنىلىنىڭ 1980 ـ يىل 2 ـ سانى)

www.uyghurkitap.com

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن قارا خانىلار دەۋرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە نەزەر

ئەسقەر ھۈسەيىن

ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدا «ئالتۇن دەۋر» دەپ ئاتالغان قارا خانىلار دەۋرى372 يىل(ئاز كەم 4 ئەسىر) داۋام قىلىپ، شەرق مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە ئۆزىنىڭ مول ۋە رەڭگا-رەڭ مەدەنىيەت گەۋھەرلىرىنى تەقدىم قىلدى. جاھان مەدەنىيىتى تارىخىدا ئالتۇن ھەل بىلەن يېزىلغان بۇ توھپىلەر جۇڭگو ۋە چەتئەل ئالىملىرىنىڭ «مەدەنىيەت يارىتىشتا ئالاھىدە ئىنسانلار گۇرۇھى» دېگەن ئادىل باھاسىغا سازاۋەر بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېقىل-پاراسەت ۋە ئىجاتكارلىق جەھەتتىكى يۈكسەك كامالىتىنىڭ دەلىلىدۇر.

قارا بالغا سۇنىي مەركەز قىلغان ئۇيغۇر خاقانلىقى يەمىرىلگەندىن كېيىن، باشقىچە ئېيتقاندا 839- يىلدىكى چوڭ سىياسىي پەسىلەشتىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلىپ ۋۇجۇتقا كەلگەن قارا خانىلار خانلىقى بۇ خانلىق تەۋەسىدە ياشىغۇچى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىيىتى ھاياتىدا تۈپ ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. ئىلگىرى ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قەبىلىلەر تەدرىجى ھالدا شەھەر ۋە يېزىلاردا ئولتۇراقلىشىپ، بۇ جايلاردا ئەزەلدىن ياشاپ كېلىۋاتقان قېرىنداشلىرى بىلەن بىللە دېھقانچىلىق، قول ھونەرۋەنچىلىك ۋە سانائەتنىڭ ھەر خىل تۈرلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. يەرلىك سانائەت ۋە قول ھونەرۋەنچىلىكنىڭ گۈللىنىشى، مەملىكەت ئىچىدىكى شەھەرلەر بىلەن شەھەرلەر، دۆلەت ئىچى بىلەن دۆلەت سىرتى ئارىسىدا بولغان سودا ئالاقە ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ قويۇق قىلىنىشى، كۈندىن-كۈنگە راۋاجلىنىۋاتقان چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ بىر-بىرىنى تولۇقلاپ، بىر-بىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش نەتىجىسىدە شەھەرلەر مەركەزلىگەندىكى فېئوداللىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت پەيدىنپەي يۈكسىلىپ، يېڭى بىر باسقۇچقا كىردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ خىل ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرگە ماس ھالدا باي ۋە خىلمۇ-خىل شەھەر ماددىي ۋە مەدەنىي ھاياتى بارلىققا كەلدى. شۇنداق قىلىپ بۇ خىل ماددىي ۋە مەدەنىي ھايات پورماتسىيىسىنى تەشكىل قىلغۇچى ئىلىم-پەن، ئەدەبىيات-سەنئەت،

يەرلىك سانائەت، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق قاتارلىق ساھەلەردە زور يېڭىلىقلار ۋە كەشپىياتلار مەيدانغا كەلدى.

كېيىنكى ئەسىرلەردە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر ھەمدە باشقا تارىخى پاكىتلار ئەجداتلىرىمىز ئەينى دەۋردە ياراتقان يېڭىلىق ۋە كەشپىياتلارنى تولۇق ئاساسلاپ بېرىشتە قانچىلىك زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولسا، ئالىم مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» مۇ بىزنى بۇ ھەقتە ئىشەنچىلىك مەلۇماتلارغا ئىگە قىلىشتا شۇنچىلىك زور قىممەتكە ئىگە. قەيت قىلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىككى، مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاراخانىلار دەۋرىدە ياشىغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ ئىشەنچىلىك شاھىدى بولۇشتىن تاشقىرى، بۇ ھەقتىكى باشقا تارىخى پاكىتلارنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەيدۇ، بەلكى بەزى جەھەتلەردە بۇ خىل تارىخى پاكىتلاردىن ھالقىپ كېتىدۇ.

خەلقىمىزنىڭ ئىپتىخارى ۋە غۇرۇرى بولغان ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقىرى قاراخانىلار دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ يىرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ جاھانشۇمۇل ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ئۆلمەس شاھ ئەسەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىپ بىزگە مىراس قالدۇردى. ئۇلۇغ ئالىم 10ـ12ـ ئەسىرلەردە ئۆتكەن قاراخانىلارنىڭ گۈللەنگەن ئىقتىسادى ۋە يۈكسەك مەدەنىي ھاياتىنىڭ مەھسۇلى ھېساپلانغان، شۇنداقلا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يىقىلماس پىرامىدىسى بولغان بۇ ئەسەرىدە، قاراخانىلار دەۋرىدىكى پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەر (جۈملىدىن ئۇيغۇرلار)نىڭ تارىخىنى، ئېتنولوگىيىسىنى، سىياسى، ئىقتىسادى، مەدەنىي ھاياتىنى ۋە بۇ جەھەتتىكى پارلاق مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى، پەلسەپىۋى، ئەخلاقى چۈشەنچىلىرىنى، ئۆرپ-ئادەتلىرىنى باي تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق ئەتراپلىق تونۇشتۇرۇپ بەردى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» گەرچە سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق خاراكتېرىدىكى ئەسەر بولسىمۇ، ئۇنى نوقۇل ھالدا ئەرەپلەرنىڭ تۈركىي تىلنى ئۆگىنىشى ئۈچۈن يېزىلغان سېلىشتۇرما لوغات دەپ قاراشقا ھەرگىز بولمايدۇ. چۈنكى، بىز ئۇنىڭدا شەرھىلەنگەن باي تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ماددى ۋە مەدەنىي ھاياتىغا ئائىت نۇرغۇنلىغان پاكىتلارغا ئىگە بولالايمىز. ئېنىقراق ئېيتقاندا، بىز بۇ قامۇس ئارقىلىق قاراخانىلار دەۋرىدە ياشىغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق، سانائەت، تىبابەتچىلىك، كالىندارچىلىق، ئەدەبىيات-سەنئەت، سودا ۋە پۇل مۇئامىلىسى، ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ھەم ھەربى ئىشلار جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ھەققىدە قىممەتلىك ۋە مول مەلۇماتلار بىلەن تونۇشالايمىز.

ھەممىگە ئايانكى، تىل ئىنسانلارنىڭ ئالاقە قورالى. بىر خەلقنىڭ تىلى شۇ خەلق ياشىغان ھەر بىر دەۋردىكى ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ پۈتكۈل ماددى ۋە مەنىۋى پورماتسىيىسىگە تەۋە بولغان ھەممە چۈشەنچە ۋە ئۇقۇملارنى ئىپادىلەپ بەرگۈچى قۇدرەتكە ئىگە. ئۇنداق بولىدىكەن ئالىم مەھمۇت قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا نەقىل كەلتۈرگەن تىل پاكىتلىرى قاراخانىلار دەۋرىدە ياشىغان تۈركىي خەلقلەر (جۈملىدىن ئۇيغۇرلار)نىڭ ماددى ۋە مەنىۋى ھاياتىغا ئائىت بولغان چۈشەنچە ۋە ئۇقۇملارنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىدە شەك يوق. بۇ مەنىدىن ئالغاندا «دىۋان»دا كەلتۈرۈلگەن باي تىل ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى دەۋردىكى ماددى ۋە مەنىۋى تەرەققىياتىنى كۆرۈپ يېتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولۇشتىن گۇمانلىنىشقا ھېچكىم ھەقلىق ئەمەس.

تۆۋەندە بىز پەقەت «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 1 - تومىدىكى تىل ماتېرىياللىرىغا

ئاساسەن، قارا خانىلار دەۋرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ھەر بىر ساھەلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلەرنى بىر-بىرلەپ كۆرۈپ ئۆتەيلى:

1. يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت مەلۇماتلار

كۇچاردىن تاكى جەيھۇن (ئامۇ دەريا)نىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا قەشقەر ۋە بالا ساغۇننى قوش پايتەخت قىلغان قارا خانىلار خانلىقىنىڭ ئومۇمىي تېررىتورىيىسى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە غەربىدىكى رايونلار، ماۋارە ئۈننەھر رايونى، تالاس، فاراب (ئوترار)، قەشقەرىيە، خوتەن، تاكى قارا قۇرۇمغىچە بولغان كەڭ زېمىنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. قارا خانىلار تەۋەلىكىدىكى بۇ رايونلارنىڭ كۆپ قىسمى، بولۇپمۇ قەشقەرىيە، يەتتە سۇ، ماۋارە ئۈننەھر رايونى تۇپرىقى مۇنبەت، سۇيى ئەلۋەك يەرلەر بولۇپ، دېھقانچىلىق قىلىشقا تولىمۇ باپ ئىدى. بۇ جايلاردا بۇغداي، قوناق، شال قاتارلىق ئاساسى زىرائەتلەردىن باشقا، ئارپا، تېرىق، كەندىر، قولماق، كېۋەز، مايلىق دان قاتارلىق زىرائەتلەرمۇ تېرىلاتتى. باغۋەنچىلىك، پىلىچىلىك، كۆكتاتچىلىق قاتارلىقلارمۇ راۋاجلانغان بولۇپ، بۇ جايلارنىڭ پاختا، يىپەك، ئۈزۈم، قوغۇن، ئالما قاتارلىق مەھسۇلاتلىرى پۈتكۈل شەرققە مەشھۇر ئىدى. بۇ يەرلەردە ئۆز زامانىسىغا كۆرە ئىلغار سۇغۇرۇش ئىنشائاتلىرى قۇرۇلغان بولۇپ، كەڭ سۇغۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىدى. دېھقانچىلىقمۇ ئەينى دەۋردىكى باشقا جايلارغا نىسبەتەن ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. دېھقانچىلىق قىلىشتا ئۆز ئارا لاپقۇتلىشىش-ھەمكارلىشىش ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى قوللىنىلاتتى.

«تۈركى تىللار دىۋانى»غا يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت نۇرغۇن سۆزلەر كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇلار بىزنىڭ يۇقۇرقى كۆز قارىشىمىزنى تولىمۇ پاكىتلىق ئاساستا دەلىللەپ بېرىدۇ. بىز بۇ سۆزلەردىن تۆۋەندە نەمۇنە كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز:

لۇجنۇت لۇجنۇت، لاپقۇت، بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دانلارنى يەنجىشتە يېزا خەلقىنىڭ بىر-بىرىگە ياردەم بېرىشى، ئۇلار ئادەتتە خامان ۋاقتىدا بىر-بىرىگە بىرەر ئۇلاق بىلەن ياكى ئادەم بىلەن ياردەم بىرىدۇ. كەنجەكچە①

سەپەن ساپان، قوش ②

ئەمەج ئاماچ، بۇقۇسا، ياغاچ ساپان③

ئىسۇب ئوپ- خامان تېپىشكە قېتىلىدىغان ئوكۇزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوكۇز. ئارغۇچە④

ئوكۇر ئۈگۈر : ئۈگۈرى-كۈنجۈت. ئوغۇزچە⑤

ئەربا ئارپا، ماقالدا مۇنداق كەلگەن: ئەرباسىز ئەت ئەشۇماس، ئەرقاسىز ئەلبجەرىك سىيۇماس- ئارپىسىز ئات قىر ئاشالماس، ياردەمچىسىز باتۇر سەپنى يەمىرەلەمەس…⑥

قۇملاق قۇملاق- قولماق. ئىپچاق يۇرتلىرىدا ئوسىدىغان ھەشقەپچەككە ئوخشايدىغان بىر ئوسۇملۇك. ئۇنىڭغا ھەسەل ئارىلاشتۇرۇلۇپ شاراپ ياسىلىدۇ…⑦

---

① تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم، 590-بەت. ② تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 523- بەت. ③ تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم، 73 - بەت. ④ تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم، 48 - بەت. ⑤ تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم، 76- بەت. ⑥ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 167- بەت. ⑦ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 620-بەت.

Altun0q

قاغۇن قاغۇن- قوغۇن…①

ئوغلى ئوغلى- قەشقەردە تېرىلىدىغان تاتلىق ئاق سەۋزە،②

سەرمۇسەق سارمۇساق—سامساق ③

ئەرۈك ئەرۈك— شاپتۇل، ئۆرۈك ۋە قارا ئۆرۈككە ئوخشاش مېۋىلەرنىڭ ئومۇمى نامى. بۇ مېۋىلەر بىرەر سۈپەت بىلەن ئايرىپ ئېيتىلىدۇ: تۈلۈگ ئەرۈك— شاپتۇل، سارىغ ئەرۈك— سېرىق ئۆرۈك، قارا ئەرۈك— قارا ئۆرۈك④

ئەرمۈت ئارمۇت—ئامۇت⑤

ئەمشۈي ئامشۈي—ئالىگىرات⑥

ئەلۈج ئالۇچ—ئالۇچا ⑦

ئەلما ئالما—ئالما…⑧

مەشىج مەشىج: مەشىچ ئۈزۈم—قارا ئۈزۈم⑨

ئەدەقلىق ئادىقلىق—ئۈزۈملۈك باغلاردا بېدىشقا تىرەك قىلىنىدىغان ياغاچ⑩

قاغىل قاغىل—ئۈزۈم نوتىلىرىنى باغلايدىغان تال چىۋىق⑪

جەنىشتۈرۈك جەنىشتۈرۈك—جىنەستە، بۇنىڭ چوڭلۇقى پىندۇقتەك بولۇپ، باش يازدا پىشىدۇ، مېۋىسى ئاق ياكى قىزىل بولىدۇ، يېيىلىدۇ.⑫

كۈرىن كۈرىن—كوشۇك. قۇغۇن-تاۋۇز، تەرخەمەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مېۋىلەرنى توشۇيدىغان كاجۇۋا⑬

«تۈركى تىللار دىۋانى» دا شەرھىلەنگەن يۇقۇرقى بىر بولۇك سوزلەر قارا خانىلار دەۋرى يېزا ئىگىلىگىنىڭ گۈللەپ ياشناشىغا نىزىرىنى قىسمەن تەرەپلەردىن بولسىمۇ ئىسپاتلاپ بەرگۈچى تەۋرەنمەس پاكىتلاردۇر.

2. چارۋىچىلىق ۋە مال دوختۇرلۇققا ئائىت مەلۇماتلار

قارا خانىلارنىڭ تېرىتورىيىسى دىخانچىلىق قىلىشقا باپ بولۇشتىن تاشقىرى تاغ، ئورمان، توقاي ۋە پايانسىز يايلاقلارغىمۇ ئىگە ئىدى. ئەسلىدە چارۋىچىلىقنى ئاساسى كەسپ قىلىپ، دىخانچىلىق بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىش ئارقىلىق تۇرمۇش كەچۈرگۈچى تۈركى خەلقلەر قارا خانىلار دەۋرىگە كەلگەندە دىخانچىلىقنى ئاساسى كەسپ قىلىپ، چارۋىچىلىق بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىشقا باشلىغان بولسىمۇ، خەلقنىڭ بىر قىسمى يەنىلا چارۋىچىلىق بىلەن مەشغۇل بولاتتى. ئۇلار قارا خانىلار تېرىتورىيىسىدىكى پايانسىز يايلاقلارنى كېزىپ، ئۇ جاي-

① تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 532- بەت. ② تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 175- بەت. ③ تۈركى تىللار دىۋانى 1-توم، 683- بەت. ④ تۈركى تىللار دىۋانى 1-توم، 94- بەت. ⑤ تۈركى تىللار دىۋانى 1-توم، 182- بەت. ⑥ تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم، 155- بەت. ⑦ تۈركى تىللار دىۋانى 1-توم، 164- بەت. ⑧ تۈركى تىللار دىۋانى 1-توم، 176- بەت. ⑨ تۈركى تىللار دىۋانى 1-توم، 467- بەت. ⑩ تۈركى تىللار دىۋانى 1-توم، 202- بەت. ⑪ تۈركى تىللار دىۋانى 1-توم، 531- بەت. ⑫ تۈركى تىللار دىۋانى 1-توم، 686- بەت. ⑬ تۈركى تىللار دىۋانى 1-توم، 525- بەت.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

لاردا ئۆزلىرىنىڭ چارۋا ماللىرىنى يايلىتاتتى. قارا خانىلار دەۋرىدىكى چارۋىچى تۈركى خەلقلەر ھەققىدە ئەرەپ تارىخچىسى ئىبنۇلئەسىر:"ئۇلار يازدا ۋولگا بويلىرىغىچە بېرىپ مال يايلىتىپ، قىشنى بالاساغۇندا ئۆتكۈزەتتى" دەپ يازغان ئىدى.

قارا خانىلار دەۋرىدە چارۋا تۈرلىرىدىن قوي، كالا، قوتاز، ئات، قېچىر، ئېشەك قاتارلىقلار بېقىلاتتى، بۇلار ئىچىدە ئات يېتىشتۈرۈش ئاساسى ئورۇندا تۇراتتى، چۈنكى ئات قارا خانىلار دەۋرىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادى ۋە ھەربى تۇرمۇشىدا ئەڭ مۇھىم ۋاستە ئىدى، بىز «تۈركى تىللار دىۋانى» دا نەقىل كەلتۈرۈلگەن تىل ماتىرىياللىرى ئىچىدىكى چارۋىچىلىققا ئائىت سۆزلەرگە ئاساسلىنىپ، قارا خانىلار دەۋرى چارۋىچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز:

ئۆكۈر ئۆگۈر – ئۆيۈر، توپ، قوي، كىيىك، توگە قاتارلىق توت پۇتلۇق ھايۋانلارنىڭ، چىل ۋە كەكلىك قاتارلىق قۇشلارنىڭ توپى①

سىغىر سىغىر – سىيىر، كالا... سۇۋ سىغىرى – سۇ كالىسى②

قوتۇز قوتۇز – قوتاز③

ئەتىر قاتىر – قېچىر ④

ئوغۇر ئوغۇر: ئوغۇر ئات – قاشقا ئات... ⑤

ئوكۇش ئوكۇش: ئوكۇش يىلقى – توسۇن يىلقا ⑥

ئۈزۈق ئۈزۈق: ئۈزۈق ئات، ئۈزار ئات، بەيگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلاردا باشقا ئاتلاردىن ئۆتۈپ كېتىدىغان ئات⑦

ئەرىك ئەرىك: ئەرىك يىلقى – يورغا يىلقى ئويناق ئاتمۇ «ئەرىك ئات» دېيىلىدۇ ...⑧

ئۇلاغ ئۇلاغ – بەگنىڭ بۇيرىغى بىلەن يۈرىدىغان تىز يوچتىنىڭ بىكەتلەردە يەڭگۈشلەپ مىنىدىغان ئېتى⑨

قارا خانىلار دەۋرىدە چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، چارۋا مال دوختۇرلۇق كەسپىمۇ تېز راۋاجلانغان ئىدى. بۇ خىل مال دوختۇرلۇق كەسپىنىڭ نىشانىسى خانلىقنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىدا ئەڭ مۇھىم ۋاستە بولغان ئات يېتىلدۈرۈش ۋە ئۇنى ئاسراشقا قارىتىلاتتى. بۇ دەۋردە ئاتلاردا بولىدىغان بىر بولۇك كېسەللىكلەر ۋە ئۇنى داۋالاشنىڭ بىر يۈرۈش رېتسىپى ئىشلەپچىقىلغانلىقى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئوچۇق كۆزگە تاشلىنىدۇ. مەسىلەن:

جىلدەك جىلدەك – ئاتنىڭ كوكسىگە چىقىدىغان بىر خىل چىقان، ئۇنىڭدىن سېرىق سۇ بىلەن يىرىڭ ئاقىدۇ. داغلىسا ساقىيىدۇ.⑩

ئەتىلكان ئەتىلكەن – ئاتلاردا بولىدىغان بەز كېسىلى، بەز يېرىلىش بىلەن ساقىيىدۇ...⑪

ئەڭدۈز ئەڭدۈز، ئەندىز. يەردىن قېزىۋېلىنىپ، ئاتنىڭ قوساق ئاغرىقىغا دورا قىلىنىدىغان بىر خىل يىلتىز...⑫

---

① تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 76-بەت. ② تۈركى تىللار دىۋانى 1-توم، 471-بەت. ③ تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم، 473- بەت. ④ تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم، 471 - بەت. ⑤ تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم، 74- بەت. ⑥ تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم، 84 - بەت. ⑦ تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم، 90 - بەت. ⑧ تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم، 95- بەت. ⑨ تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم ، 165 - بەت. ⑩ تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم، 623 - بەت. ⑪ تۈركى تىللار دىۋانى 1 – توم، 214 - بەت. ⑫ تۈركى تىللار دىۋانى 1-توم 156 - بەت.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بېرىلگەن يەنە نۇرغۇن سۆزلەردىن قارا خانىلار دەۋرىدە چارۋىچىلىق بىلەن بىرگە ئوۋچىلىقنىڭ ھەم تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز. بۇ خىل ئوۋ مەھسۇلاتلىرى كۈندۈلۈك تۇرمۇش، تاشقى سودا ـ ئالاقە ئىشلىرىدا مۇھىم رول ئوينىغان ئىدى.

ئالىم مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆز ئەسىرىدە يەنە بېلىقلارنىڭ تۈرلىرى، بېلىق تۇتۇشتا ئىشلىتىلىدىغان تور ۋە قارماقلار ھەققىدىمۇ بەزى نەقىللەرنى كەلتۈرگەنلىكىنى ئۇچرىتىمىز. بۇ ئەينى دەۋردە ئىلى دەرياسى، تالاس دەرياسى ۋە سىر دەريالاردا مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بېلىقچىلىق كەسپىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى ئىنكاسىدۇر.

3. سانائەتكە ئائىت مەلۇماتلار

قارا خانىلار دەۋرىدە سانائەتنىڭ ھەر خىل تۈرلىرى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، سەۋىيە جەھەتتە ئاسىيا بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى. ئۆز سانائىتىگە خېلى بۇرۇنلا ئاساس سالغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر بۇ دەۋرگە كەلگەندە مەدەنچىلىك، توقۇمىچىلىق، قەغەزچىلىك، ئەينەكچىلىك، ساپالچىلىق قاتارلىق سانائەتنىڭ تۈرلۈك خىللىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، خېلىلا ئۈستۈن سەۋىيە ياراتقان ئىدى.

مەدەنچىلىك، كانچىلىق قارا خانىلار خانلىقىدا ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان بىر خىل سانائەت تۈرى بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا خېلىلا ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى. تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولىشىچە، قارا خانىلار ئېلىدە ئالتۇن، كۈمۈش، تۆمۈر، كۆمۈر، مىس، قەلەي، سىماپ، زۇمرەت، تاشپاختا، قىزىل ياقۇت، قاشتېشى، نوشۇدۇر قاتارلىق مەدەنلەر قېزىپ چىقىرىلغان ۋە ئىشلىتىلگەن. تۈرلۈك ئۇرۇش قوراللىرى، زىرىھلىق كىيىم ـ كېچەك، ئېگەر جابدۇقلىرى (ئالتۇن ئېگەر جابدۇقلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، ئاشخانا ئەسۋاپلىرى (قازان، چىراق، چىراقپايە) ۋە ھەر خىل مەدىنىي بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان تىرمىز مېتاللىچىلىق كارخانىسىنىڭ 8 گېكتار دائىرىدىكى خارابىسىمۇ قارا خانىلار دەۋرىدە تەرەققىي قىلغان مېتاللىچىلىق سانائىتىنىڭ ئىشەنچىلىك گۇۋاھچىسىدۇر.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنچىلىك تەرەققىياتىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان خېلى كۆپ سۆزلەر بېرىلگەن:

بەرخان   بارخان ـ تۈۋەنكى چىنىنىڭ نامى. قەشقەرگە يېقىن بىر تاغنىڭ ئۈستىدىكى قورغان. بۇ تاغنىڭ ئاستىدا ئالتۇن كان بار①

كىمسان... كىمسەن ـ زىننەت ئۈچۈن دوپپا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرگە تاقىلىدىغان ئالتۇن قاداق②

كۈمۈش   كۈمۈش ـ كۈمۈش...③

ئۈستەم   ئۈستەم ـ ئېگەر ۋە كەمەرگە ئوخشاش نەرسىلەرنى بېزەش ئۈچۈن ئۇلارغا بېكىتىلىدىغان ئالتۇن، كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرى...④

ئوكمەك   ئوكمەك ـ خوتۇنلار قۇلىقىغا تاقايدىغان ئالتۇن ياكى كۈمۈش ھالقا. زىرە⑤

---

① تۈركىي تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 567 ـ بەت. ② تۈركىي تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 570 ـ بەت. ③ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 480 ـ بەت. ④ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 145 ـ بەت. ⑤ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 142 ـ بەت.

www.uyghurkitap.com

بەقەن   باقان ـ بويۇن ھالقا، چەمبەر، ئالتۇن ۋە ئالتۇنغا ئوخشاش نەرسىلەردىن ياسالغان بويۇن ھالقا ①

بوغمەق   بوغماق ـ بۇ نەرسە ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن ياسىلىپ، ئۈستىگە قىممەت باھا تاشلار ۋە مەرۋايىتلار ئورنىتىلىدۇ، نىكا كېچىسى ياسانغان كېلىنگە تاقاپ قويىلىدۇ②

سۈزۈك   سۈزۈگ ـ سۈزۈك ··· ياقۇت ۋە ياقۇتقا ئوخشاش نەرسىلەمۇ «سۈزۈگ» دېيىلىدۇ③

كەبەك   كەپەك ـ كېپەك، ئۇششاق مەرۋايىت ... ④

تىزىلدۇرۇك   تىزىلدۇرۇك ـ ئوتۇكنىڭ تۇمشۇغىغا زىننەت ئۈچۈن تاقىلىدىغان تەڭگىلەر ⑤

جۈزىن   چوزىن ـ جەز، بىر خىل مىس... ⑥

بەقىر   باقىر ـ مىس ... ⑦

تەمۈرلۈك   تەمۈرلۈك ـ تومۇر ئېرىتىدىغان يەر ... ⑧

ئەرق   ئارق ـ چىقىرىندى تاشلاندۇق، تەمۈر ئەرقى ـ تومۇر چىقىرىندىسى، تومۇر پوقى⑨

ئەكمش   ئەگىش ـ ئوگۈش، داشقان، مەدەنلەرنى ئېرىتكەندە قېپقالغان چىقىرىندە⑩

ئوتۇك   ئوتۇك ـ دەزمال ھاندۇۋا شەكلىدە بولىدىغان بىر پارچە تومۇر. كىيىمنىڭ چاكلىرىنى تۈزلەش ئۈچۈن ئۇنى قىزىتىپ باسىدۇ⑪

قوغۇش   قوغۇش ـ ئوقنى سىلىغلاش ۋە تەكشىلەش (بىر خىل ئولچەمگە كەلتۈرۈش) ئەسۋاۋى⑫

قارا خانىلار دەۋرىدە توقۇمىچىلىق سانائىتىمۇ تەرەققى قىلغان بولۇپ، سەمەرقەنت، بۇخارا، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلار خانلىقنىڭ توقۇمىچىلىق سانائەت مەركەزلىرى ئىدى. بۇ جايلاردا توقۇلغان مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتى ياخشى بولغىنى ئۈچۈن، ئىچكى بازارلارنى تەمىنلەشتىن تاشقىرى چەتكە چىقىرىلاتتى. سەمەرقەنت ۋە بۇخارا قاتارلىق جايلاردا ھەرخىل رەڭلىك گىلەملەر، يىپەك، يۇڭ، كەندىرلەردىن ئەلا سۈپەتلىك شايى، تاۋار ـ دۇردۇنلار، يۇڭ ۋە كەندىر رەختلەر ئىشلەپچىقىرىلسا، قەشقەر ۋە خوتەنلەردە بوز توقۇمىچىلىقى، يىپەكچىلىك، گىلەمچىلىك، كىگىزچىلىك، بوياقچىلىق (گۈل بېسىش ۋە بۇنىڭ ئىچىدە) سانائەتلىرى گۈللەنگەن ئىدى، شۇ قاتاردا كون، خۇرۇم ئىشلەش سانائىتىمۇ تەرەققى تاپقان ئىدى.

«تۈركى تىللار دىۋانى» دا قارا خانىلار دەۋرىدىكى توقۇمىچىلىق سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى مۇنداق سۆزلۈكلەر بار:

كىمىشكا   كىمىشكە ـ قەشقەردىن چىقىدىغان گۈللۈك پالاز⑬

ئوكۈك   ئوكۈك ـ پوپۇك، تەكىينىڭ بېشىغا بېكىتىلىدىغان يىپەك چالا.⑭

ئۇلاتۇ   ئۇلاتۇ ـ بۇرۇن ئەرتىدىغان يىپەك قولياغلىق، قويۇندا ساقلىنىدۇ⑮

ئەي   ئاي ـ توق سېرىق رەڭلىك بىر خىل يىپەك رەخت⑯

---

① تۈركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 519ـ بەت. ② تۈركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 610 ـ بەت. ③ تۈركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 506 ـ بەت. ④ تۈركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 107 ـ بەت. ⑤ تۈركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 686 ـ بەت. ⑥ تۈركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 532 ـ بەت. ⑦ تۈركى تىللار دىۋانى 1 توم، 467ـ بەت. ⑧ تۈركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 659 ـ بەت. ⑨ تۈركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 60 ـ بەت. ⑩ تۈركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 165 ـ بەت. ⑪ تۈركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 93 ـ بەت. ⑫ تۈركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 638 ـ بەت. ⑬ تۈركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 183 ـ بەت. ⑭ تۈركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 183 ـ بەت. ⑮ تۈركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 56 ـ بەت.

Altunoq

ئەشۈك ئەشۈك-كوشۈك، يوپۇق. خانلار ۋە بەگلەر ئۆلگەندە، ئۇلارنىڭ قەۋرىلىرى ئۈستىگە يېپىلىپ، كېيىن كەمبەغەللەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرىلىدىغان يىپەك يوپۇق①

جۈز چۈز - زەرباپ. چىندا ئىشلەنگەن قىزىل رەڭلىك، زەر بېسىلغان يىپەك رەخت②

قەرس قارس-يۇڭ چەكمەن چاپان. تۆگە ياكى قوي يۇڭىدىن ئىشلەنگەن كىيىم③

بۈتەر پۈتار-«بەردى» دېيىلىدىغان رەختنى توقۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ئۈرۈش يىپ④

كىزىز كىزىز-كىگىز.⑤

كىۋىز كىۋىز-گىلەم⑥

كوزەك كوزەك- كامان. بوز ياكى گىلەم توقۇشتا ئارقاق بىلەن ئۈرۈشنى ئايرىپ تۇرىدىغان بىر خىل ئەسۋاپ⑦

كەمەك كەمەك-بىر خىل گۈللۈك يىپ رەخت. بۇنىڭدىن يېپىنچا قىلىنىدۇ، قىپچاقلار بۇ رەختتىن يامغۇرلۇق تەييارلايدۇ.⑧

جىكىن چەكىن: چەكىن يىپى، مەشۇت يىپ⑨

جىكىن چەكىن-چەكمە يىپەك رەختكە زەر بېسىش⑩

تەختۇ تاختۇ- ئىلگىرىلىگەن مەشۇت⑪

ئەتۈكلۈك ئەتۈكلۈك: ئەتۈكلۈك ساغرى-ئۆتۈكلۈك قىرۇم، ئۆتۈك تىكىدىغان قىرۇم⑫

قەغەزچىلىك سانائىتىمۇ قارا خانىلار دەۋرىدە تېز راۋاجلىنىپ، يىپەك قەغەز ئىشلەش دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى. ھەتتا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن قەغەزلەرمۇ شۇ ۋاقىتنىڭ يېزىقچىلىق ئىشلىرىدا ئىشلىتىلدى. «تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى:

بۈرتا بۈرتا- ئالتۇن ۋەرەق، زەر ۋەرەق⑬ دېگەن قۇرلار بۇنىڭ روشەن مىسالىدۇر.

قارا خانىلار دەۋرىدە ئەينەكچىلىك، ساپالچىلىق، كاھىشچىلىق قاتارلىق سانائەتلەرمۇ تەرەققى قىلدى. ئەينەكچىلىك سانائىتىدە بوتىلكا، سىيادان، ھەر خىل شەكىلدىكى قەدەھلەر، تەخسە ھەر خىل مەدەنىيەت بويۇملىرى قاتارلىقلار ئىشلەپچىقىرىلسا، ساپالچىلىق سانائىتىدە تۈرلۈك رەڭدىكى نەقىشدا قاچا-قۇچا، كوزا، ئۆرۈق، گۈلدان، سىرلىق قىش (كاھىش) قاتارلىق بويۇملار ئىشلىنەتتى.

«تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى بىر مۇنچە تىل ماتېرىياللىرى كېيىنكى دەۋرلەردە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىك تەكشۈرۈشلەرنىڭ قارا خانىلار دەۋرىدىكى ئەينەكچىلىك، ساپالچىلىق سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدىكى خۇلاسىلىرىنى مۇستەھكەملەيدۇ، مەسىلەن:

سىرىجغا سىرىجغا-ئەينەك، شىشە⑭

كەرپىچ كەرپىچ-كىرپىچ، خىش. پىششىق كەرپىچ- پىششىق خىش⑮

---

① تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم ، 98 - بەت . ② تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم ، 426 - بەت .
③ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 553- بەت. ④ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 467- بەت. ⑤ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 464- بەت. ⑥ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 474- بەت. ⑦ تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم، 508 - بەت. ⑧ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 509- بەت. ⑨ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 541- بەت.
⑩ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 544-بەت. ⑪ تۈركى تىللار دىۋانى 1-توم، 543-بەت. ⑫ تۈركى تىللار دىۋانى 1-توم، 206- بەت. ⑬ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 543-بەت. ⑭ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 636- بەت.
⑮ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 594- بەت.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

جىكنا چىگنە — چىنە…①
ساغىر ساغىر — تۇۋى تار، ئاغزى كەڭ بىر خىل قاچا. ئۇنىڭدا ئىچىملىك ساقلىنىدۇ.②
بۇقەج بۇقاچ — ساپال قاچا…③

4. سودا ۋە پۇل مۇئامىلىسىگە ئائىت مەلۇماتلار

قارا خانىلاردىكى ئىقتىسادى تەرەققىياتنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، ئىچكى ۋە تاشقى سودىمۇ تىز راۋاجلاندى. قارا خانىلارنىڭ مەركىزى قىسمى شەرق بىلەن غەرپنىڭ قاتناش لىنىيىسىدە بولغىنى ئۈچۈن خانلىقنىڭ يەتتە سۇ، قەشقەرىيە، ۋە ماۋەرە ئۇننەھر رايونلىرىنىڭ قىتانلار، ھىندىستان، ئافغانىستان، ئىران، غەربى ئاسىيا، كىچىك ئاسىيا، شىمالى ئافرىقا، شەرقى جەنۇبى ياۋرۇپا، سۇڭ سۇلالىسى، ئىدىقۇت خانلىغى قاتارلىق جايلار بىلەن بولغان سودىسى بەك كەڭ بولدى. ئىچكى ۋە تاشقى سودىنىڭ راۋاجلىنىشى پۇل مۇئامىلىسىنى ۋە پۇلغا بولغان ئېھتىياجى- نى كۈچەيتتى. بۇ چاغدا ئىچكى ۋە خەلقارا بازارلاردىكى ئىقتىسادى مۇئامىلىنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن تىللا، تەڭگە ۋە مىس ئاقچىلار قۇيۇلدى. قارا خانىلار دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن ھەر خىل پۇللارنىڭ نۇسخىلىرى تارىخى ماتىرىياللار ۋە قېزىلمىلاردىن بىزگە ئېنىق مەلۇم بولسىمۇ، «تۈركى تىللار دىۋانى» دىنمۇ بۇ ھەقتىكى-بەزى تىل ماتىرىياللىرىنى كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز:

قەمدۇ قامدۇ — بويى توت گەز، ئىنى بىر غېرىچ كېلىدىغان بىر پارچە بوز، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇر خانىنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولۇپ، سودا-سېتىقتا پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. بۇ بوز كونىرىسا، ھەر يەتتە يىلدا بىر قېتىم يۇيۇپ، ئۈستىگە باشقىدىن تامغا بېسىلىدۇ ④

بەنەك بەنەك — يارماق، مىس پۇل ⑤
كۈمۈش كۈمۈش تەڭگە. چۈنكى تەڭگىنىڭ تەركىۋىدە كۈمۈش بار ⑥
ئۈرۈغلۈغ ئۈرۈغلۈغ: ئۈرۈغلۈق ئالتۇن — ئاقچا قىلىپ قۇيۇلغان ئالتۇن. باشقىلاردىمۇ شۇنداق⑦

5. قاراخانىلارنىڭ سىياسى، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلار

سانائەت ۋە سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى، ئىقتىساتنىڭ گۈللىنىشى، شەھەرلەرنىڭ كېڭىيىشى ۋە يېڭىدىن بارلىققا كېلىشىگە تۈرتكە بولدى. بۇ دەۋردە مىلادىنىڭ ئالدى كەينىدە بارلىققا كەل- گەن مارالۋېشى (بارچۇق)، ئاقسۇ (ئەردە بىل)، كۇچار، قەشقەر، ياركەند، خوتەن (ئۇدۇن)، بالا- ساغۇن، ياقالىغ، ئاشپارا، تىرمىز، بۇخارا، تالاس قاتارلىق قەدىمى شەھەرلەر يەنىمۇ كېڭەيدى. ئارخىلوگىك تەكشۈرۈشلەرنىڭ نەتىجىسى 10- ئەسىردىن 12- ئەسىرگىچە ئىلى دەريا ۋادىسىدا 56

① تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 566- بەت. ② تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 529- بەت. ③ تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم 463- بەت: ④ تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم، 546- بەت. ⑤ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 504- بەت. ⑥ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 481- بەت. ⑦ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 199- بەت.

جايغا يېڭى بازار سېلىنىپ، ئۇنىڭ بەزىلىرىنىڭ شەھەرگە ئايلانغانلىقىنى تەستىقلايدۇ.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا قارا خانىلارنىڭ بىر قىسىم شەھەرلىرى ھەققىدە مۇنداق مەلۇماتـ لار بار:

ئـــۈج ئۈچـئۈچ. مەشھۇر بىر شەھەرنىڭ نامى①

(ئۈچتۇرپان ناھىيـىسىنىڭ قەدىمى نامى.ئا)

ئۇلۇش ئۇلۇشـيېزا، قىشلاق. چىگىلچە، بالا ساغۇن بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىكى ئارغۇ شەھەرلىرىـ دە ياشىغۇچى خەلقلەر تىلىدا «ئۇلۇش»شەھەر دىمەكتۇر. شۇڭا بـالا ساغۇن شەھرى «قۇز ئۇلۇش» مۇ دېيىلىدۇ②

ئـۇدۇن ئۇدۇنـخوتەن شەھرىنىڭ نامى. خوتەندە ياشىغۇچىلارمۇ «ئۇدۇن» دېيىلىدۇ③

ئەرتۇج ئارتۇچـ ئارتۇش دەريخى قەشقەردە ئارتۇچ نامىلىق ئىككى يۇرت بار④

ئوتلۇق ئوتلۇقـتالاس يېنىدىكى بىر شەھەرنىڭ نامى⑤

ئـوردۇ ئوردۇـئوردا، خان شەھرى. بۇنىڭدىـن ئېلىنىـپ، خاقـانلار تـۇرىدىغان قەشقەر شەھرى «ئودۇكەند» دېيىلىدۇ⑥

ئـــوردۇ ئوردۇـ بالا ساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر⑦…

ئەشـچان ئاشچانـچىنغا بارىدىغان يول ئۈستىدە قونۇپ ئوتىدىغان بىر شەھەر⑧

تـــۈرك تۈركـتۈرك شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى⑨

بـۇكـۇر بۇگۇرـكۇچار شەھـرى بىـلەن ئۇيغۇر ئېـلى ئارىلىقىـدىكى تـاغ ئۈستىگە قۇرۇلغان قەلئە…⑩

تـەلـەس تالاسـ«تىراز» دىگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان شەھەرنىڭ نامى. بۇ شەھەر ئىككى بولۇپ، بىرى«ئۇلۇغ تالاسـچوڭ تالاس، يەنەبىرى مۇسۇلمانلار چېگرىسىدا بولۇپ، «كەمى تالاسـكىچىك تالاس» دېيىلىدۇ⑪

كـۇسـەن كۇسەنـ«كۇچا» دەپ ئاتىلىدىغان شەھەرنـىڭ يەنە بـىر نـامى. بۇ شەھەر ئۇيغۇرلار چېگرىسىغا جايلاشقان⑫

ســـەبــــران ساپرانـ ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى…⑬

ســەخـــــن ساخسىنـ بۇلغارلارغا يېقىن بىر شەھەر. بۇ شەھەر «سۇۋار» مۇ دېيىلىدۇ⑭

بـــەرجــــۇق بارچۇق. ئافراسىياپ قۇرغان بىر شەھەر⑮

ســۇغــنــاق سۇغناقـ ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرى⑯

كەنجاك سەڭىر كەنچەك سەڭىرـتىرازغا يېقىن بىر شەھەرنىڭ نامى…⑰

قــەراجــۇق قاراچۇقـ فاراپ شەھرىنىڭ نامى. بۇ ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىدۇر⑱

---

① تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 49- بەت. ② تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 85- بەت. ③ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 104- بەت. ④ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم ، 128- بەت. ⑤ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 133- بەت. ⑥ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 468- بەت. ⑦ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 168- بەت. ⑧ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 186- بەت. ⑨ تۈركى تىللار دىۋنى 1- توم، 455- بەت. ⑩ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 468- بەت. ⑪ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 474- بەت⑫. تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 526- بەت. ⑬ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 568- بەت. ⑭ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 569- بەت. ⑮ تۈركى تىللار دىۋانى 1-توم، 608- بەت. ⑯ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 616- بەت. ⑰ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 626- بەت. ⑱ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 635-بەت.

www.uyghurkitap.com

6. تىبابەتچىلىككە ئائىت مەلۇماتلار

تارىخى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، قاراخانىلار دەۋرىدىن بۇرۇنلا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلق-لەردە تىبابەتچىلىك ئىشلىرى تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان. 7-، 8- ئەسىرلەرگە ئائىت بەزى يازمىلار-غا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلاردا تىبابەتچىلىككە ئائىت ئون نەچچە خىل كىتاپ، 200 خىلدىن ئارتۇقدورا رېتسېپى، 10 نەچچە نۇسخە داۋالاش ئۇسۇللىرى بولغان. قاراخانىلار دەۋرى تىبابەت-چىلىككە ئاساس سالغۇچىلاردىن جامالىدىن قەشقەرى، مۇھەممەت بىننى رەشىت بىننى ئەلى قەشقەرى، ئىمادىدىن قەشقەرى قاتارلىقلارنىڭ توھپىسى ئالاھىدە گەۋدىلىكتۇر.

قاراخانىلار تىبابەتچىلىكىنىڭ قانچىلىك تەرەققىيات تىلارغا ئېرىشكەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا شەرھلەنگەن تۆۋەندىكى سۆزلەرگە نەزەر سېلىپ ئۆتۈش كۇپايە:

ئىناكۇ ئىنەگۇ - كىندىك ئۇ دۈلدا پەيدا بولىدىغان يەل سانجىغىغا ئوخشاش بىر خىل كېسەل.①

ئەنۇمى ئەنۇمى - موخو كېسىلى②

ئەۋشۇك ئەۋشۇك - چاپلاشقاق كېسەل③

كەزىك كەزىك - كېزىك. بەدەندە تىترەك پەيدا قىلىدىغان بىر خىل ئىسسىتما④

كەزىك كەزىك - سەرىغ كەزىك - سېرىق كېسەل⑤

سەرىغ سارىغ - سېرىق، توق سېرىق نەرسە «ساپ سارىغ» دېيىلىدۇ. ئادەمدە بولىدىغان ئۆت كېسىلى يەنى سەپرامۇ «سارىغ» دېيىلىدۇ⑥

توبۇلغاق توبۇلغاق - يەل تولغاق، قۇلۇنجى، ئاشقازان، ئۈچەيدە پەيدا بولىدىغان بىر خىل كېسەل ⑦

تۇماغۇ تۇماغۇ - تۇمۇ، زوكام ⑧

ئۇتروم ئۇتروم - سۈرگۈ دورىسى ...⑨

ئەرقجەق ئارقاچاق - ئېغىزغا دورا قۇيۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ئىچى كاۋاك ئەسۋاپ⑩

ئۇرۇمداي ئۇرۇمداي - زەھەرنى قايتۇرىدىغان تاش، پادىزەھەر⑪

ئەڭ ئەڭ - يېغى دورا بولىدىغان بىر خىل قۇش، قوداي...⑫

ئەكىت ئەگىت داغ چۇشۇشتىن ياكى كوز تېگىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن باللارنىڭ يۈزىگە سۈر-تىلىدىغان بىرخىل دورا⑬

ئەگىر ئېگىر - قوساق ئاغرىغىغا داۋا بولىدىغان بىر خىل ئوسۇملۇك⑭

ئىبرۇك ئىپرۇك - قېتىق بىلەن سۈت ئارىلاشمىسى. قۇرۇت ئېزىپ ئىچكەنلىكتىن ئىچى قېتىپ قال-غان ئادەمگە ئىچىنى سۈردۈرۈش ئۈچۈن ئىچكۈزۈلىدۇ ⑮

---

① تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 185 - بەت. ② تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 485 - بەت. ③ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 142 - بەت. ④ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 508 - بەت. ⑤ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 508 - بەت. ⑥ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 484 - بەت. ⑦ تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 653 - بەت. ⑧ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 583 - بەت. ⑨ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 144 - بەت. ⑩ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 196 - بەت. ⑪ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 215 - بەت. ⑫ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 57 - بەت. ⑬ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 71 - بەت. ⑭ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 75 - بەت. ⑮ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 137 - بەت.

Altunoq

ئەتغاق   ئاتغاق - قۇلۇنجى، قېرىندا سېرىق سۇ يىغىلىش كېسەللىكى①

سىيغۇن   سىغۇن - بۇغا، يىلتىزى ئادەمگە ئوخشايدىغان جىنسى ئاجىزلىقا داۋا بولىدىغان كىيا «سىغۇن ئوتى - ئادەمگىيا» دەپ ئاتىلىدۇ… بۇ ئوتنىڭ ئەركىكى ۋە چىشىسى بولۇپ، ئەركىكى ئەرلەرگە، چىشىسى ئاياللارغا ئىشلىتىلىدۇ②

بەلىك   بەلىك - پىلىك. يارا تەكشۈرۈشكە ئىشلىتىلىدىغان پەلكۈچ③

قۇندۇز   قۇندۇز - قۇندۇز قايىرى - قۇندۇز قېيىرى، قۇندۇز تاشىقىدىن ياسىلىدىغان بىر خىل دورا ④

سورغۇ   سورغۇ - شورىغۇچ، ھەجەمەت، قان ئېلىش «شوراش» ئەسۋاۋى⑤

جەخشۇ   چاخشۇ - كوز ئاغرىقىغا داۋا بولىدىغان بىر خىل ئوت…⑥

جۇرنى   چۇرنى - تۈرك تىۋىپلىرى ياسىغان بىر خىل سۈرگۈ دورىسى ⑦

يۇقۇرقىلاردىن ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىر قەدەر كەڭ تارقىلىدىغان كېسەللىكلەرنى خېلى بۇرۇنلا ئېنىقلاش بىلەن ئۇنى داۋالاشتا ئوسۇملۇك ۋە مىنېرال دورىلاردىن پايدىلىنالىغانلىقىنى، سىغۇن(خەنزۇچە رىنشىن) نى ئىشلىتىشنىمۇ خېلى بالدۇرلا تەتقىق قىلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش قىيىن ئەمەس.

7 . كالېندارچىلىق ۋە ئاسترونومىيىگە ئائىت مەلۇماتلار

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا كالېندارچىلىق ۋە ئاسترونومىيىگە دائىر مەلۇماتلارمۇ بېرىلگەن. يىللارنى موچەل بىلەن ھىساپلاش (ئون ئىككى ھايۋانلىق كالېندار يەنى «موچەل يىلى» نى قوللىنىش) ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ناھايىتى قەدىمدە پەيدا بولغانلىقى مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا كەلتۈرگەن بىر رىۋايەتتىن ئوچۇق بىلىنىدۇ:

بەرس   بارس - يولۋاس، تۈرك خەلقلىرىدىكى ئون ئىككى موچەلدىن بىرىنىڭ نامى. تۈركلەر ئون ئىككى ھايۋاننىڭ ئىسمىنى ئېلىپ، ئون ئىككى يىلغا ئات قويغان. ئۇلارنىڭ بالىلارنىڭ ياشلىرىنى، جەڭ تارىخلىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى مۇشۇ يىللارنىڭ ئايلىنىشى (دەۋر قىلىشى) بىلەن ھىساپلايدۇ. بۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

تۈرك خانلىرىدىن بىرى ئۆزىدىن بىر نەچچە يىل ئىلگىرى بولۇپ ئۆتكەن بىر ئۇرۇشنى تۈگەنمەكچى بولغان، بۇنىڭدا ئۇ شۇ ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن يىلنى ئېنىقلاشتا خاتالاشقان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ خاقان ئۆز خەلقى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، قۇرۇلتايدا مۇنداق دىگەن: «بىز بۇ تارىخنى ئېنىقلاشتا قانداق خاتالاشقان بولساق، بىزنىڭ كېيىنچەك ئەۋلاتلىرىمىزمۇ شۇنداق خاتالىشىدۇ. شۇڭا بىز ئون ئىككى ئاي ۋە ئاسماننىڭ ئون ئىككى بۇرجىغا ئاساسلىنىپ، ھەر بىر يىلغا بىر ئات قويايلى، بىزدىن كېيىن يىل ھىساۋى شۇ يىللارنىڭ ئايلىنىشى بىلەن ھىساپلانسۇن، بۇ ئاتىمىزدا مەڭگۈ يادىكارلىق بولۇپ قالسۇن». خەلق خاقاننىڭ بۇ پىكرىنى «شۇنداق بولسۇن»

---

① تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 160 - بەت. ② تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 532 - بەت. ③ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 501 - بەت. ④ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 598 - بەت. ⑤ تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 551 - بەت. ⑥ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 552 بەت. ⑦ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 566 - بەت.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

دەپ ماقۇللىغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خاقان ئۇۋغا چىققان ۋە ھەممە ياۋايى ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا قاراپ قوغلاشنى بۇيرىغان. بۇ ناھايىتى چوڭ بىر دەريا، خەلق بۇ ھايۋانلارنى ئوۋلاپ يۈرۈپ، ئىلى دەرياسىغا قاراپ ھەيدىگەن. بىرمۇنچە ھايۋانلار ئۆزلىرىنى سۇغا ئاتقان. ئۇلاردىن ئون ئىككى خىلى سۇدىن ئۈزۈپ ئۆتكەن. ئەنە شۇ ئون ئىككى ھايۋاننىڭ ئىسمى ئون ئىككى يىلغا ئات قىلىپ قويۇلغان. سۇدىن ئەڭ ئەۋۋەل «سىچقان - چاشقان» ئۆتكەن، شۇڭا يىل بېشى شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ «سىچقان يىلى - چاشقان يىلى» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن سۇدىن ئۆتكەنلەر تۆۋەندىكى تەرتىپتە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى بىر يىل ئۈچۈن ئىسىم بولۇپ قالغان:

ئۇد يىلى — ئۇي يىلى (كالا يىلى).

بەرس يىلى — بارس يىلى (يولۋاس يىلى).

تەۋشغان يىلى — تاۋشخان يىلى (توشقان يىلى).

ناك يىلى — لەھەك يىلى (تىمساھ يىلى).

يىلان يىلى — يىلان يىلى.

يۈند يىلى — ئات يىلى.

قوي يىلى — قوي يىلى.

بىچىن يىلى — مايمۇن يىلى.

تاقاغۇ يىلى — توخۇ يىلى.

ئىت يىلى — ئىت يىلى.

توڭۇز يىلى — توڭگۇز يىلى.

توڭغۇز يىلىغا يەتكەندىن كېيىن، ھېساپ يەنە چاشقان يىلىدىن قايتا باشلىنىدۇ......

ئايلارنىڭ ئىسمىغا كەلسەك، شەھەرلەردە ئەرەپچە ئاي ئىسىملىرى قوللىنىلىدۇ. كوچمەن تۈرمۈش كوچۈرىدىغان، مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەر يىلنى تۆت پەسىلگە بولۇپ، ھەر ئۈچ ئايىنى بىر نام بىلەن ئاتايدۇ. يىلنىڭ ئۆتىشىنى شۇ يول بىلەن بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: نورۇزدىن كېيىنكى تۇنجى باھار ئېيىنى «ئوغلاق ئاي» دەيدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئايىنى «ئۇلۇغ ئوغلاق ئاي» دەيدۇ، چۈنكى بۇ ئايدا ئوغلاق چوڭ بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئايىنى «ئۇلۇغ ئاي» دەيدۇ. چۈنكى بۇ ئاي يازنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، بۇ چاغدا يەر - يۈزى تۈرلۈك نېمەتلەرگە تولۇپ، مال ۋارانلار سەمرىيدۇ، سۈت كوپىيىدۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ...①

مەھمۇت قەشقەرى دەلىللەپ كورسەتكەن بۇ كالىندارنىڭ قاچان ئىشلەپچىقىلغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر نەرسە دېگىلى بولمىسىمۇ، ئۇنىڭ بوگۈنكى كۈندىمۇ كىشىلەر تەرىپىدىن قوللۇنىلىۋاتقانلىقى، ئۇيغۇرلاردا كالىندارچىلىقنىڭ چوڭقۇر تارىخى ئاساسى بارلىقىنى كورسىتىپ بېرىدۇ. دېمەك، ئالىم ئۆزىنىڭ بۇ شانلىق ئەسىرىدە، خەلق رىۋايەتلىرى خاراكتېرىدە بولسىمۇ، ئۇيغۇر كالىندارچىلىقى ھەققىدە تولىمۇ قىممەتلىك مەلۇماتلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن. ئون ئىككى ھايۋانلىق كالىندار يەنى «مۇچەل يىلى» دىن ئىبارەت كالىندارچىلىق توغرىسىدا ھازىرغىچە مەلۇم بولغان مەلۇماتلارغا قارىغاندا، قىسقىراق بولسىمۇ، پەقەت مەھمۇت قەشقەرىلا ئەڭ دەسلەپ ساۋات بەرگەن.

① تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 449 -، 450، 451 -، 452 - بەتلەر.

11 - ئەسىرگىچە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ مەدەنىيەتلىك ھېسابلانغان ئۇيغۇرلار ئاسترونومىيە ھەققىدىمۇ كۆپلىگەن تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان، پەلەك بۇرچلىرى ۋە سايياريلارنى كۆزىتىپ خېلى كۆپ يۇلتۇزلارغا ئىسىم قويغان ئىدى. بىز بۇلاردىن بىر نەچچىلا مىسالنى كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز:

ئەرەن   ئەرەن - ئەرەن تۈز — تارازا (مىزان) يۇلتۇزىنىڭ نامى.
ئاي مەنزىللىرىدىن بىرىنىڭ نامى شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ①

قۇش   قۇش - بۇ تۈرداش ئىسىم، كېيىن ئايرىم سۆزلەر قوشۇلۇپ، ئۇلار بىر - بىرىدىن ئاجرىتىلىدۇ، ئۈرۈك قۇش — ئاق لاچىن. قارا قۇش — قارىقۇش ······ ئاندىن قالسا، مۇشتەرى يۇلتۇزىمۇ «قارا قۇش» دېيىلىدۇ. مۇشتەرى يۇلتۇزى چىقسا، «قارا قۇش تۇغدى» دېيىلىدۇ. بۇ يۇلتۇز ئۇ ياقلاردا تاڭ ۋاقتىدا چىقىدۇ···②

بەقىر سوقىم   باقىر سوقىم — «مىررىخ - مارس» يۇلتۇزىنىڭ ئېتى.

8 . ئەدەبىي مىراسلارغا ئائىت مەلۇماتلار

ئالىم مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا نۇرغۇن سۆزلەملەرنىڭ ئىستېمال مەنىسىنى جانلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن ئۇيغۇر فولكلورى ۋە يازما ئەدەبىياتىدىن بىر قىسىم نەمۇنىلەرنى بەرگەن. بۇ ئەدەبىي پارچىلار ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ باي ۋە رەڭگا - رەڭ ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ گۇۋاچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن بىز ئۈچۈن ئىنتايىن قەدىرلىكتۇر. بۇ جەھەتتىن ئالغاندا، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى قەدىمقى ئۇيغۇر فولكلورى ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى، مەزمۇنى، شەكىللىرى ھەققىدە مەلۇمات بەرگۈچى بىر دىن - بىر مەنبە دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئەگەر «تۈركىي تىللار دىۋانى» غا فولكلور ۋە يازما ئەدەبىياتقا ئائىت بىر قىسىم پارچىلار كىرگۈزۈلمىگەندە ئىدى، ئۇ ھالدا، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ قەدىمقى ئەدەبىي مىراسلىرى ھەققىدە ئىشەنچلىك مەنبەگە ئىگە بولالمىغان بولاتتى.

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» غا كىرگۈزگەن ئەدەبىي پارچىلار ئىچىدە داستانلاردىن پارچىلار، مەرسىيەلەر، قوشاقلار ، ساقىنامىلار بار بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرى ناھايىتى يىراق ئۆتمۈشنى ئەسلىتىدۇ. بولۇپمۇ بۇلار ئىچىدىكى ئوغۇزخان ۋە ئاپراسىياپقا ئوخشاش خەلق قەھرىمانلىرى توغرىسىدا يېزىلغان مەرسىيە ۋە مەدھىيە ناملاردىن ئېلىنغان پارچىلار بىز ئۈچۈن تولىمۇ قىممەتلىكتۇر.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» غا كىرگۈزۈلگەن ئەدەبىي يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىدىن ئەينى دەۋرىدە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا تالانتلىق شائىرلارنىڭ ياشاپ ئۆتكەنلىكىنى ھەم كۆرۈپ يېتەلەيمىز. گەرچە ئالىم ئۆز ئەسەرىدە زامانىسىنىڭ مەشھۇر شائىرلىرىدىن چۇچۇ ئىسىملىك بىرلا كىشىنىڭ نامىنى ئاتاپ ئۆتۈش بىلەن، باشقا تالانت ئىگىلىرى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات قالدۇرمىغان بولسىمۇ، كىتابىتا بېرىلگەن يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى كاماللىقىغا ئاساسەن، قارا خانىلار دەۋرىدە يازما ئەدەبىياتنىڭ گۈللەنگەنلىكىنى، شۇنداقلا كۆپلىگەن يېتۈك شائىرلارنىڭ ئۆز قەلىمىنى جەۋلانغا كەلتۈرگەنلىكىنى تولۇق ھېس قىلالايمىز.

①② تۈركىي تىللار دىۋانى 1 - توم، 104 - بەت.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

9. ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا ئائىت مەلۇماتلار

قارا خانىلارنىڭ گۈللەنگەن ئىقتىسادى تەرەققىياتى خانلىق تەۋەلىكىدىكى خەلقلەرنىڭ كۈندىلىك ماددى ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىغىمۇ ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن ئىدى. باشقىچە ئېيتقاندا، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، سودا ئالاقە، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ كۈندىن-كۈنگە راۋاجلىنىشى خەلقنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ باي ۋە خىلمۇ-خىل بولۇشىنى تەمىن ئەتكەن ئىدى. بۇ دەۋردە ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ ئۆز تۇرمۇشىدا غىزالارنىڭ خىلمۇ-خىل ۋە مەزىلىك بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىپ، ئۆز تاۋۇغا مۇناسىپ تۈرلۈك تاماقلار ۋە ئىچىملىكلەرنى تەتقىق قىلىپ، تەييارلاپ، ئۇنى ئىستېمال قىلغانلىقى، كۈندىلىك مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىش ئۈچۈن چالغۇ ئەسۋاپلىرىنىڭ بىر قانچە خىللىرىنى كەشىپ قىلغانلىقى، تۈرلۈك سورۇنلارنى تەشكىل قىلىپ، تەنتەربىيە، قارىغا ئېتىش، قىلىچۋازلىق، چەۋەندازلىق، ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش (مەشرەپ) ئىشلىرىنى يولغا قويغانلىقىنى، كىيىملەرنىڭ ھەر ياڭزا نۇسخىلىرىنى ئىشلەپ چىقىپ كەيگەنلىكى يۇقۇرقى نۇقتىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا قارا خانىلار تەۋەلىكىدىكى خەلقلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى (ئۆزلىرى ياقتۇرىدىغان غىزالارنى ئېتىش يوللىرى، شاراپ ئېچىتىش ئۇسۇللىرى، چالغۇ ئەسۋاپلىرى، تەنتەربىيە خاراكتېرىدىكى ئويۇنلىرى، كىيىم-كېچەكلىرى، ئۆرپ-ئادەت، قائىدە-يوسۇنلىرى)غا ئائىت خېلى كۆپلىگەن مەلۇماتلار بېرىلگەن. ئاپتور ئۆز ئەسەرىدە كەلتۈرگەن بەزى تىل پاكىتلىرى، مەسىلەن: زىننەت بويۇملىرى، ئاياللارنىڭ باغىرداق تاقايدىغانلىقى، كىيىم-كېچەكلەرگە دەزمال سالىدىغانلىقى قاتارلىقلارنى دەلىللىگۈچى بەزى سۆزلەر ئەينى دەۋردە خەلقنىڭ مەدەنىي ھاياتىنىڭ يۇقۇرى سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكۈچى ئاساسى پاكىتلاردۇر.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا ئائىت مۇنداق سۆزلەر كىرگۈزۈلگەن:

1) تۈرلۈك غىزالار ۋە ئۇنى ئېتىش يوللىرىغا ئائىت سۆزلەر:

ئۇۋا ئۇۋا — بىر خىل غىزانىڭ ئېتى. گۈرۈچ قايناتىلىپ سوغاق سۇغا سېلىنىدۇ. كېيىن سۈزۈۋېلىنىپ شېكەر ۋە مۇز سېلىنىدۇ. بۇ غىزا سوغاقلىق ئۈچۈن يېيىلىدۇ [1]

ئوكرە ئۆگرە. سۇيۇقاشنىڭ بىر تۈرى، ئۇ چوپىتىن سۇلۇق، لەززەتلىكرەك بولىدۇ [2]

ئاۋزۇرى ئاۋزۇرى — بۇغداي ۋە ئارپا ئۇنى قاتارلىق نەرسىلەر ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىلىنغان تاماق (قوشۇقلۇق نان) [3]

توب توپ — بىر خىل يېمەكلىك. بۇغداي سۇدا قايناتىلىدۇ، ئاندىن ئارپا خېمىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، قاچىغا سېلىنىپ، ئىسسىق يەردە بولدۇرۇلىدۇ. بولغاندىن كېيىن ئېلىپ يېيىلىدۇ [4]

---

[1] تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 121- بەت. [2] تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 171- بەت. [3] تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 197- بەت. [4] تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 417- بەت.

Altunoq

توبىق توپىق — توپۇق... قوينىڭ قوپۇق سۆڭگىكىدىن قىلىنىدىغان غىزا ①

قاغۇت قاغۇت — تېرىقتىن قىلىنىدىغان بىر خىل تاماق. ئۇنى قىلىش ئۇسۇلى مۇنداق: تېرىق ئەۋۋەل قايناتىلىپ، كېيىن قۇرۇتۇلىدۇ؛ ئاندىن تۈگمەندە تارتىپ ئۇن قىلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن ياغ ۋە شېكەر ئارىلاشتۇرۇلۇپ، تۇغۇتلۇق ئاياللارغا بېرىلىدۇ②

قەتما قاتما: قاتما يوغا — قاتلىما، ياغدا پۇشۇرۇلىدىغان نېپىز نان③

ئۇسبورى ئۇسبورى — قوقاستا پۇشۇرۇپ ئېلىنغانىدىن كېيىن، توغراپ ياققا سېلىنىپ، ئۈستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك④

جۇقەمەن چۇقمەن — ھور ناننىڭ بىر خىلى. نېپىز ۋە سىڭىشلىك كېلىدۇ⑤

تۇتماج تۇتماچ — چۆپ. تۈركلەرنىڭ ئاتاقلىق تاماقلىرىدىن بىرى. بۇ تاماق زۇلقەرنەيىن ۋاقتىدا پەيدا بولغان ئىكەن. ئۇنىڭ جەريانى مۇنداق ئىكەن. زۇلقەرنەيىن قاراڭغۇلۇقتىن چىققاندا، ئەسكەرلىرىنىڭ ئوزۇقى تۈگەي دەپ قالغان، ئۇلار ئاچلىقتىن زۇلقەرنەيىنگە زارلىنىپ، «بىزنى ئاچ قويما» دېگەن مەنىدە «بىزنى تۇتما ئاچ» دەپ خىتاب قىلغان ۋە «بىزنى قويۇۋەت، يۇرتلىرىمىزغا كېتەيلى». دېگەن. زۇلقەرنەيىن دانىشمەنلەر بىلەن كېڭىشىپ، ئاخىرى مۇشۇ تاماقنى تاپقان. بۇ تاماق بەدەنگە قۇۋۋەت بېرىپ، يۈزنى قىزارتىدۇ ۋە قوساقتا ئۇزاق تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈزىنى يەپ، شورپىسىنىمۇ ئىچىدۇ. تۈركلەر بۇ تاماقنى كۆرۈپ، ئۇنى «تۇتماچ» دەپ ئاتىغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تۇتما» ئاچ بولۇپ، «ا-ئېلىف»نىڭ بىر قىلىپ ئوقۇلىشى نەتىجىسىدە «تۇتماچ» بولۇپ قالغان. بۇنىڭ مەنىسى «ئۆزەڭنى ئاچ تۇتما، مۇشۇ تاماقنى يە» دېمەكتۇر.⑥

تۇتغۇج تۇتقۇچ — رەسمىي تاماق ئالدىدا يېيىلىدىغان ئىشتەي ئېچىش غىزاسى⑦

كۇرشاك كۆرشەك — سوكنى سۇ ياكى سۈتتە قايناتىپ، ئۈستىگە ياغ قۇيۇپ يېيىلىدىغان بىر خىل تاماق⑧

بوشكال پوشكەل — پوشكال. بىر خىل يوپقا نان. خاقانىيە تىلىدا⑨

توغرىل توغرىل — قىرا. ئىچىگە دورا-دەرمەكلىك گوش تىقىلغان ئۆچەي. كەنجەكچە⑩

سوقتۇ سوقتۇ — ھېسىپنىڭ بىر خىلى، جىگەر بىلەن گوش دورا-دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئۆچەيگە تىقىلىدۇ، ئاندىن پۇشۇرۇپ يېيىلىدۇ⑪

سەرمەجۇق سارماچۇق — قوشقاچ تىلى ئاش. سۇيقاشنىڭ بىر تۈرى. بۇنىڭ خېمىرى نوقۇت چوڭلۇقىدا كېسىلىدۇ. بۇ ئاش كېسەل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كىشىلەرگە بېرىلىدۇ.⑫

قەقۇرغان قاقۇرغان — قاتلىما، ماي بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، تونۇر ياكى ئوچاقتا پۇشۇرۇلىدىغان بىر خىل نان ⑬

ساتسا ياماتا (؟) — قۇيماق خېمىرىغا ئوخشاش سۇيۇق قىلىپ چېلىنىدىغان بىر خىل خېمىر. سېمىز توخۇنى ياكى سېمىز گوشنى قورۇغاندا ياكى كاۋاپ قىلغاندا، يېغى ئېقىپ كەتمىسۇن دەپ، ئۇنىڭغا شۇ خېمىر سۈرتىلىدۇ⑭

---

① تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 492- بەت. ② تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 528- بەت. ③ تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 564- بەت. ④ تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 192- بەت. ⑤ تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 578- بەت. ⑥ تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 590- بەت. ⑦ تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 591- بەت. ⑧ تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 625- بەت. ⑨ تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 628- بەت. ⑩ تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 629- بەت. ⑪ تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 543- بەت. ⑫ تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 683- بەت. ⑬ تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم، 672- بەت. ⑭ تۈركىي تىللار دىۋانى 1- توم 580- بەت.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

بۇلدۇنى بۇلدۇنى_ئىچىگە قۇرۇق ياكى ھول ئۈزۈم سېلىپ تەييارلىنىدىغان بىر خىل يىمەكلىك①

بۇخىسى بۇخىسى_بىر خىل يېمەكلىكنىڭ ئىسمى. بۇ يىمەكلىك مۇنداق تەييارلىنىدۇ. قاينىتىپ ئېلىنغان بۇغداينىڭ ئۈستىگە بادام مېغىزى سېلىنىدۇ، ئاندىن ھەسەلۋە سۈت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى قۇيۇپ، شۇ پېتى ئىچىلىدۇ. تەييار بولغاندا، بۇغدىيى يېيىلىدۇ، سۈيى ئىچىلىدۇ②

سىنچۇ سىنچۇ_ گىردە بىلەن ھەمەك ئارىسىدا بولغان بىر خىل نان خۇيلىما③

مەندۇ ماندۇ_بىر خىل تۈرك سىركىسىنىڭ ئېتى، ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: ئۈزۈم شىرنىسىنى كۆپتە ئېچىتىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ساپ ھاراق قۇيۇپ، بىر كېچە تۇرغۇزغاندىن كېيىن سىركە بولۇپ چىقىدۇ. بۇ سىركىنىڭ ئەڭ ياخشىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ④

2)ھەر خىل ئىچىملىك ــ مەيلەر ۋە ئۇنى ياساش ئۇسۇللىرىغا ئائىت سوزلەر:

ئۇغاق ئۇخاق_ئۈرۈك قېقىنىڭ شىرنىسى. بۇ ئېچىلىدۇ.⑤

ئوغۇت ئۇغۇپ_بۇغداي شارابى تەييارلاشقا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئېچىتقۇ. بۇ ئېچىتقۇ بىر مۇنچە دورا_دەرمەكلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ دورىلار ئارپا ئۇندۇرمىسىنىڭ ئۇنى بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ خېمىر قىلىنىدۇ،بۇ خېمىركېسىپ كومۇلاچقىلىنىدۇ ۋە قۇرۇتىلىدۇ. ئاندىن كېيىن بۇغداي بىلەن ئارپا قاينىتىلىدۇ، ئاندىن ھېلىقى قۇرۇتۇلغان كومۇلاچتىن بىر دانىسى ئوبدان يەنجىلىپ قاينىتىلغان بۇغدايغا تەكشى سېپىلىدۇ، ئاندىن كېيىن، بۇ بۇغداي پاكىز بىر نەرسىگە ئورۇلۇپ، ئۈچ كۈنگىچە دۈملەپ قويۇلىدۇ. ئۈچ كۈن توشقاندىن كېيىن تېخىمۇ ئوبدان دۈملىنىپ يېتىلىشى ئۈچۈن كۆپكە سېلىنىپ ئون كۈن ساقلىنىدۇ. ئېچىپ يېتىلگەندە، ئۈستىگە سۇ قۇيىلىدۇ. تىرىپى سۈزۈۋېلىنغاندىن كېيىن، قالغان سۇيۇقلۇق «بۇغداي شارابى» بولىدۇ⑥

بۇخسۇم بۇخسۇم_بوزا. تېرىقتىن ياسىلىدىغان ئىچىملىك.⑦

بەكنى بەگنى_بۇغداي، تېرىق ۋە ئارپىغا ئوخشاش نەرسىلەردىن ياسالغان ئىچىملىك⑧

3) ھەر خىل كىيىم نۇسخىلىرىغا ئائىت سوزلەر:

سەمدا سامدا_ سەندەل. پۇتقا كىيىدىغان سەندەل…⑨

قۇلەق قۇلاق_قۇلاق تون_قىسقا يەڭلىك تون ⑩

بەرتۇ بارتۇ_كەمزۇل، قىسقا پەلتۇ⑪

ئىجۇك ئىچۇك_ئىچىك_ئۇچۇك. بۇلغۇن، سۇسەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا⑫

ئەرتىغ ئارتىغ ــ ئايالچە جىلىتكە⑬

---

① تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 640- بەت. ② تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 551- بەت. ③ تۈركى تىللار دىۋانى 1-توم، 544-بەت. ④ تۈركى تىللار دىۋانى 1-توم، 548- بەت. ⑤ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 165-بەت. ⑥ تۈركى تىللار دىۋانى 1-توم، 70-بەت. ⑦ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 631-بەت. ⑧ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 565-بەت. ⑨ تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم، 545- بەت. ⑩ تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم، 498- بەت. ⑪ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 543- بەت. ⑫ تۈركى تىللار دىۋانى 1- توم، 93- بەت. ⑬ تۈركى تىللار دىۋانى 1 - توم، 133-بەت.

4) ئورپ ـ ئادەت، ئولتۇرۇش ـ قوپۇش ۋە تەنتەربىيىگە ئائىت سوزلەر:

ئەكەت ئەگەت ــ توي كىچىسى كېلىن بىلەن بىرلىكتە ئەۋەتىلىدىغان خىزمەتچى خوتۇن، يەڭگە ①

ئەتىش ئاتىش

ئۇتۇش ئۇتۇش

ئەبى ئابى ــ

ئۇتەمىش ئۇتەمىش ئەرلەر ئىسمى ②

قۇلۇچ قۇلۇچ

تۇتۇق تۇتۇق

ئەشۈك ئەشۈك ــ كوشۈك، يوپۇق. خانلار ۋە بەگلەر ئولگەندە ئۇلارنىڭ قەۋرىلىرى ئۇستىگە يېپىلىپ، كېيىن كەمبەغەللەرگە ئۇلەشتۇرۇپ بېرىدىغان يىپەك يوپۇق.③

ئىسرىق ئىسرىق ــ بالىلارنى جىن ـ ئالۋاستىلاردىن ۋە كوز تېگىشتىن ساقلاش ئۇچۇن ئەفسۇن ئوقۇغاندا ئېيتىلىدىغان سوز؛ ئىسرىقنىڭ ئىسسى بالىنىڭ يۇزىگە تەككۇزۇلۇپ « ئىسرىق ـ ئىسرىق ـ هەي جىن، كوچ ـ كوچ !» دېيىلىدۇ.④

سىغىر سىغىر ــ خانلارنىڭ كوپ ئادەم بىلەن قىلىدىغان بىر خىل ئوۋى، ئۇنىڭدا، خاننىڭ ئادەملىرى ئورمانلارغا ۋە قىرلارغا تارقىلىپ ياۋا هايۋانلارنى خان تۇرغان يەرگە قوغلاپ كېلىدۇ، خان ئالدىغا كەلگەن هايۋانلارنى هىچ ئاۋارە بولماستىن ئۇۋلاۋېرىدۇ. ⑤

توبىق توپىق ــ توپۇق. چوگەن بىلەن ئۇرۇپ ئويناىدىغان تۇپۇق تۇپ.⑥

جوكەن چوگەن ــ چوگەن ئويۇنى.⑦

قەرىن قەرىن ــ قېرىن. قارىن ئاتماق ــ قېرىن ئاتماق، قېرىننى قارىغا ئېلىپ ئېتىش. بۇنىڭدا سويۇلغان مالنىڭ قېرىنى نىشان قىلىنىپ، ئۇنىڭغا ئوق ئېتىلىدۇ. تەككۇزەلىگەن كىشى گوشتىن بىر پارچە ئالىدۇ.⑧

سۇرجۇك سۇرچۇك ــ مەشرەپ، كېچىلىك ئولتۇرۇش ··· ⑨

5) هەرخىل چالغۇ ئەسۋاپلىرى ۋە يېزىق قۇراللىرىغا ئائىت سوزلەر:

ئىكاما ئىگەمە ــ بىر تۇرلۇك چالغۇ ئەسۋاۋى. قوبۇزغا ئوخشاش چېلىنىدۇ⑩

قۇبۇز قۇبۇز ــ ئۇد (بار بىت) قا ئوخشايدىغان تارلىق چالغۇ ئەسۋاۋى.⑪

سىبىزغۇ سىبىزغۇ ـ سىبىزغا، نەي⑫

ئۇج ئوچ ــ تاغدا ئوسىدىغان بىرخىل دەرەخ. تۇركلەر قەلەمنى شۇنىڭدىن ياسايدۇ. ئۇنىڭدىن

---

① تۇركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 72 ـ بەت. ② تۇركى تىللار دىۋانى 1ـ توم، 82ـ، 117ـ، 130ـ، 465ـ، 494 ـ بەتلەر. ③ تۇركى تىللار دىۋانى 1ـ توم، 98 ـ بەت. ④ تۇركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 134 بەت. ⑤ تۇركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 471ـ بەت. ⑥ تۇركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 492 ـ بەت. ⑦ تۇركى تىللار دىۋانى 1ـ توم، 523ـ بەت. ⑧ تۇركى تىللار دىۋانى 1ـ توم، 524ـ بەت. ⑨ تۇركى تىللار دىۋانى 1 ـ توم، 624 ـ بەت. ⑩ تۇركى تىللار دىۋانى 1ـ توم، 185 ـ بەت. ⑪ تۇركى تىللار دىۋانى 1ـ توم، 473 ـ بەت. ⑫ تۇركى تىللار دىۋانى 1ـ توم، 636 ـ بەت.

يەنە يىلىك، ھاساقا تارلىق نەرسىلەرمۇ ياسىلىدۇ.①

بۇرتا بۇرتا — ئالتۇن ۋەرەق، زەر ۋەرەق ②

10. ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ۋە ھەربىي ئىشلارغا ئائىت مەلۇماتلار

قاراخانىيلار دەۋرىدە خانلىق ھاكىمىيىتى خاننىڭ بۇيرىقى بىلەن ئىلىك خانلار، بەگلەر، يېزا ئاقساقاللىرى، ياردەمچى ئاقساقاللار ئارقىلىق يۈرگۈزۈلەتتى. مۇداپىئەلىنىش، جەڭ قىلىش قاتارلىق بەزى ئىشلار خەلق مەسلىھەت كېڭەشلىرىدە كېڭىشىپ بىر تەرەپ قىلىناتتى. ھەربىي ئىشلاردا بولسا، مۇنتىزىم ھەربىي تۈزۈم يولغا قويۇلغان ئىدى. بۇ چاغدا، قەدىمقى كۆچمەن چىلىك – چارىچىلىق دەۋرىدىكىگە ئوخشاش ئومۇم ئەسكەر بولىدىغان ئەھۋالغا خاتىمە بېرىلگەن بولۇپ، مۇنتىزىم قوشۇن بارلىققا كەلگەن ئىدى. جەڭنىڭ ھەرخىل ئىستىراتېگىيە ۋە تاكتىكىلىرىنى تەتقىق قىلغۇچى ۋە مەشقلەرگە يېتەكچىلىك قىلغۇچى مەخسۇس ئەمەلدارلار بولغان ئىدى. ئۇرۇشلاردا زامانىسىغا كۆرە ئىلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك ۋە ئىلغار قورال – ياراقلار ئىشلىتىلەتتى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى، ھوكۈمرانلارنىڭ ئۇنۋانلىرى، ھەربىي تۈزۈم، قوشۇن باشقۇرۇش، جەڭ تاكتىكىلىرى توغرىسىدا خېلى كۆپ مەلۇماتلار بېرىلگەن، بۇ ھەقتە تۆۋەندە بىر نەچچە سۆزلەملەرنى كۆرۈپ ئۆتىمىز:

تۇزۇن تۇزۇن — يېزا ئاقساقىلى، يېزا باشلىقى، كوكۇدىشى ③

جۇيەن جۇبان — يېزا ئاقساقىلىنىڭ ياردەمچىسى.④

تىرناك تەرنەك. دەرنەك — خەلق مەسلىھەت ئۈچۈن يىغىلىدىغان ئورۇن⑤

جەۋۇش چاۋۇش — جەڭلەردە سەپلەرنى تۈزەيدىغان، ئۇرۇش قىلىنىدىغان چاغلاردا ئەسكەرلەرنى خەلققە زۇلۇم سېلىشتىن چەكلەيدىغان ئەفىسەر⑥

ئەقىنچى ئاقىنچى — ئېقىنچى. كېچىسى بېرىپ دۈشمەننى باسىدىغان ئەسكەر.⑦

ئىسم ئىم — ھەربىي قوشۇنلاردا باش قوماندان تەرىپىدىن بەلگىلەپ بېرىلگەن مەخپىي بەلگە (پارول). بۇنداق بەلگىلەر قۇش ۋە قۇراللارنىڭ ئىسمى ياكى باشقا سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئىككى تۈركۈم ئەسكەر ئۇچراشقاندا، بىر – بىرىنى تونۇشقا ۋە ئۇقۇشماي ئۇرۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىشقا خىزمەت قىلىدۇ. كېچىسى ئىككى كىشى ئۇچراشقاندا، بىرى يەنە بىرىدىن ئىم سورايدۇ. سورالغان كىشى ئىمنى بىلسە ئۆز كىشىسى ھېساپلىنىدۇ؛ بىلمىسە ھۇجۇمغا ئۇچرايدۇ... ⑧

---

① تۈركىي تىللار دىۋانى 1 – توم، 49 – بەت. بۇ سۆزلەمدىن مەلۇم بولىشىچە، قارا خانىيلار دەۋرىدە تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ يېزىق ئىشلىرىدا ئىشلىتىلگەن قەلەمنى «ئوچ» دېگەن قاتتىق ياغاچتىن ياسىلىدىغانلىقى ناھايىتىمۇ ئېنىق. شۇنداق تۈرلۈكلۈك ھازىرقى پەيتتە بەزى رەسساملار ئەنە شۇ دەۋردىكىگە تەۋە بولغان فارابى، مەھمۇت قەشقەرى قاتارلىقلارنىڭ گۈزەل سەنئەتتىكى ئوبرازىنى ياراتقاندا، ھامان ئۇلارنىڭ قوللىرىغا پەي تۇتقۇزۇپ قويماقتا. بىزنىڭچە پەي ئوتتۇرا دەۋرگە خاس بولغان تەييار يېزىق قورالى بولۇپ، ئۇ قاتتىق ياغاچتىن ياسىلىپ تەييارلانغان قەلەمگە قارىغاندا، ئىپتىدائى خاراكتېرى ئالغان بولىدۇ. بۇ تەتقىق قىلىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدىغان مۇھىم مەسىلە

② تۈركىي تىللار دىۋانى 1 – توم، 543 – بەت. ③ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 – توم، 550 – بەت. ④ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 – توم، 523 – بەت. ⑤ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 – توم، 622 – بەت. ⑥ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 – توم، 477 – بەت. ⑦ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 – توم، 181 – بەت. ⑧ تۈركىي تىللار دىۋانى 1 – توم، 54 – بەت.

ئـەي — ئاي — ئاي بېتىكى — ئايلىق دەپتەر، ئەسكەرلەرنىڭ ئىسمى ۋە تەمناتى يېزىلىدىغان دەپتەر. ①

ئۆكەك — ئۆكەك — قاراۋۇل تورا. ئـۇرۇش ئۈچۈن شەھەر سېپىلى ئۈستىگە سېلىنغان قورۇق تام ②

بوسۇغ — پۇسۇغ — بوكتۇرمە، پىستىرما ③

تۇغراغ — تۇغراغ — ئۇرۇش ۋاقتىدا خاقان تەرىپىدىن ئەسكەرلەرگە بېرىلىپ، ئۇرۇش تۈگىگەندە قايتۇرۇۋېلىنىدىغان ئات ④

قەمچى — قامچى — قامچا. قىلىچ قامچا. قىلىچلىق قامچا. ئىچىدە قىلىچ بار قامچا ⑤

ئىلاۋىلەر:

1. ماقالىدا قاراخانىلار دەۋرىنىڭ مەدەنىي تەرەققىياتىغا ھەققىدىكى بەزى بايانلارنى بېرىشتە ھاجى ياقۇپ يۇسۇپنىڭ «قاراخانىلار مەدەنىيىتىگە قىسقىچە بىر نەزەر» ناملىق ماقالىسىدىن پايدىلىنىلدى.

2. مەتبە قېيىنچىلىقى تۈپەيلىدىن ماقالىدا «تۈركى تىللار دىۋانى»دا كەلتۈرۈلگەن سۆزلەر ۋە مىساللارنىڭ ئەرەبچە ئىملاسىنى ئەينەن بېرىشكە مۇمكىنچىلىك بولمىدى. ھەتتا ئۇلارنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ترانسكرىپسىيىسىنى بەرگەندىمۇ، پەرقلىق تاۋۇش بەلگىلىرىنى قوللىنىشقىمۇ ئىمكانىيەت بولمىدى.

3. قاراخانىلار دەۋرىنىڭ گۈللەنگەن مەدەنىي ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى سۆزلەم ۋە مىساللارنىڭ ئوخشاش خاراكتېرىدىكىلىرى ئېلىنمىدى.

---

① تۈركى تىللار دىۋانى، 1 — توم، 56 — بەت. ② تۈركى تىللار دىۋانى 1 — توم، 107 — بەت. ③ تۈركى تىللار دىۋانى 1— توم، 484 — بەت. ④ تۈركى تىللار دىۋانى، 1— توم، 603 — بەت. ⑤ تۈركى تىللار دىۋانى 1— توم، 544— بەت.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللار ۋە ئۇلارنىڭ مەنىسى توغرىسىدا

خەممەت تۆمۈر

ياردەمچى پېئىللار تىلىمىزدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدىغان ۋە خىلمۇ - خىل نازۇك ئۇقۇملارنى ئىپادىلەشكە ئىمكانىيەت بېرىدىغان ئىنتايىن مۇھىم بىر كاتېگورىيە. لېكىن ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گىرامماتىكا ۋە دەرسلىك كىتابلىرىدا بۇ كاتېگورىيە خىلمۇ - خىل ۋە ئىنتايىن چولتا بايان قىلىنماقتا. بۇ ھال تۆۋەندىكى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

ئالدى بىلەن؛ ياردەمچى پېئىللارنىڭ چېكى - قانداق سۆزلەرنىڭ ياردەمچى سۆز بولالايدىغانلىقى، قانداق ئەھۋال ئاستىدا ياردەمچى پېئىل ھېسابلىنىدىغانلىقى ئېنىق ئەمەس، (كونكرېتنى پاكىت تۆۋەندە) ياردەمچى پېئىللارنىڭ گىرامماتىك تەۋەلىكى ئۈستىدە ئىختىلاپ مەۋجۇت. مەسىلەن: يولداش نەسرۇللا تۈزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (تۆۋەندە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى × «دېيىلىدۇ) دا، ياردەمچى پېئىللار پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ، دەپ ھېسابلىغان. ئەمىر ناجىپ تەرىپىدىن روس تىلىدا تۈزۈلگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (تۆۋەندە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى M» دېيىلىدۇ) دا ياردەمچى پېئىل «ئە» (ئىدى، ئىكەن، ئىمىش)» پېئىلنىڭ بايان شەكلى ۋە بەزى زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ. «يات»، «ئولتۇر-» «تۇر-»، «يۈر-» دىن ئىبارەت 4 ھالەت پېئىلى پېئىلنىڭ زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ. قالغان ياردەمچى پېئىللارنىڭ ھەممىسى قوشما پېئىللارنى ۋە مۇستەقىل مەنىلىك ھەم تۈس مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل بىرىكمىلىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ، دېيىلگەن. قازاق SSR پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تۈزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (تۆۋەندە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى A» دېيىلىدۇ) دا ياردەمچى پېئىللار مۇرەككەپ پېئىللارنىڭ قوشۇمچە مەنا ياكى گىرامماتىكىلىق مەنا بىلدۈرگۈچى قىسمى دېيىلگەن.

ياردەمچى پېئىللارنىڭ مەنا جەھەتتىن ئىزاھلىنىشى بەكمۇ يېتەرسىز. مەسىلەن: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ×» دا ياردەمچى پېئىللارنىڭ بەنىسى ئۈچۈن بىر ئومۇمى تەبىر بېرىلىپ، (تۈس

كاتىگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ دەپ تەبىر بېرىلگەن) بىر نەچچە مىساللار كۆرسىتىلگەندىن سىرت ھەر قايسى ياردەمچى پېئىللارنىڭ مەنىسى توغرۇلۇق ھېچنەرسە دېيىلمىگەن. يولداش ئىمىن تۇرسۇن تۈزگەن «ئۇيغۇر تىلىدىن ساۋات» خەنزۇلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشى ئۈچۈن تۈزۈلگەچكە، ئۇنىڭدا ياردەمچى پېئىللارنىڭ مەنا جەھەتتىن ئىزاھلىنىشى تېخىمۇ زورۇر ئىدى. لېكىن بۇ كىتاپتا ياردەمچى پېئىللار توغرىسىدا «ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى پېئىلنىڭ مەنىسىنى تولۇقلايدۇ ياكى تەكىتلەيدۇ» دىگەن قىسقا تەبىردىن باشقا، ھېچقانداق كونكرېت مەلۇمات بېرىلمىگەن. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى M» دىمۇ ياردەمچى پېئىللارنىڭ مەنىسى ئۈستىدە ئومۇمى تەبىر بېرىلگەندىن باشقا كونكرېت مەلۇمات بېرىلمىگەن؛ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى A» دا ياردەمچى پېئىللارنى مەنە جەھەتتىن بىرلەپ ئىزاھلاشقا ھەركەت قىلىنغان بولسىمۇ يەنىلا يۈزەكىلىكتىن خالى بولالمىغان. بىر مۇنچە ياردەمچى پېئىللارنىڭ مەنىسى چالا ياكى ناتوغرا ئىزاھلانغان. ياردەمچى پېئىللار ئۈستىدىكى بايانلارنىڭ مۇنداق خىلمۇ - خىل ۋە چولتا بولىشى ئۇلار ئۈستىدىكى تەتقىقاتنىڭ تېخى چوڭقۇرلاشمىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

مەن بۇ ماقالىدا، ياردەمچى پېئىللارنىڭ گىراماتىك تەۋەلىگى ئۈستىدە توختالماي، پەقەت ئۇلارنىڭ چېكى ۋە مەنىسى ئۈستىدىلا ئۆزەمنىڭ دەسلەپكى مۇلاھىزىلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويماقچى. مېنىڭچە ياردەمچى پېئىللارنىڭ چېكىنى مۇقىملاشتۇرماي تۇرۇپ، ئۇلارنى مەنا جەھەتتىن چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاچماي تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ گىراماتىك تەۋەلىگى ئۈستىدە مۇۋاپىق بىر خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن ئەمەس. يەنە بىر تەرەپتىن ياردەمچى پېئىللارنىڭ مۇھىملىقى ئۇلارنىڭ تۈرلۈك نازۇك ئۇقۇملارنى ئىپادىلەپ كېلەلىشىدە كۆرىلىدۇ. شۇڭا ئۇلارنى مەنا جەھەتتىن بىر قەدەر تولۇق ئىزاھلاپ بەرمەي تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ گىراماتىك تەۋەلىگى ئۈستىدە ھەر قانچە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن بىلەن ئۇنىڭ ئەمەلى ئەھمىيىتى زور بولمايدۇ.

ياردەمچى پېئىللارنىڭ چېكى توغرىسىدا

بىز ياردەمچى پېئىللارنى پېئىلنىڭ گىراماتىكىلىق بىر تۈرى سۈپىتىدە تەتقىق قىلىدىكەنمىز ئۇ ھالدا بىز بۇ كاتىگورىيىگە كىرگۈزگەن پېئىللار جەزمەن مەلۇم ئورتاقلىققا ۋە باشقا پېئىللاردىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىشى كېرەك. مېنىڭچە تۆۋەندىكى 3 شەرتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان پېئىللارنى ياردەمچى پېئىل ھىساپلاشقا بولىدۇ.

بىرىنچى: پېئىلنىڭ ھال پېئىل شەكلىگە ياكى ھال پېئىل شەكلىگە تەڭداش كېلىدىغان باشقا شەكىللىرىگە تۈرلۈنۈپ ياكى قوشۇلۇپ كېلىدىغان بولىشى كېرەك؛

ئىككىنچى: ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى لىكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتكەن ھالدا ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى پېئىلغا بەلگىلىك تۈس كىرگۈزىدىغان ياكى ئۆزىنىڭ لىكسىكىلىق مەنىسىنى ساقلاپ قالسىمۇ، ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى پېئىلغا مەنا جەھەتتە بېقىنىدىغان بولىشى كېرەك؛

ئۈچىنچى: مەلۇم دەرىجىدە ئومۇملىققا ئىگە بولىشى كېرەك. — مەلۇم ياردەمچى پېئىللىق مەنىسىدە ئايرىم بىر — ئىككى پېئىل بىلەن ئەمەس، بەلكى بىر قىسىم پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغان بولىشى كېرەك. كونكرېت مىسال بىلەن كۆرسەتسەك «ئاغرىپ قال»، «كۆرۈپ قوي»، «كەلەي

تۇر»، «كەلگىلى تۇر-»، «كىلىشكە باشلا-»، «ئاڭلاپ ئولتۇر-»، «كىرىپ كەت-»، «بېرىسكىملىرىدىكى «قال-»، «قوي-»، «تۇر-» پېئىللىرى مۇشۇ ئەھۋال ئاستىدا ياردەمچى پېئىل ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى بۇلاردىن پەقەت «باشلا-» پېئىلى كوپھاللاردا پېئىلنىڭ مەقسەت ھال پېئىل شەكلى بىلەن تەڭداش بولۇپ كېلىدىغان يۈنۈلۈش كېلىشتىكى ھەركەت نامى شەكلىگە كىرگەنلىگىدىن باشقا، ھەممىسى پېئىلنىڭ ھال پېئىل شەكلىگە تۈرلۈنۈپ كەلگەن؛ «قال-»، «قوي»، «تۇر-» پېئىللىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى پېئىلغا بەلگىلىك تۈس كىرگۈزۈپ كەلگەن. «باشلا-، ئولتۇر، كەت-» پېئىللىرى ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئالدىدىكى پېئىلغا مەنا جەھەتتىن بېقىنىپ كەلگەن. (بۇ بېرىكىملەردە ئۇلارنىڭ ئالدىدىكى «كەل-، ئاڭلا-، كىر-»، پېئىللىرى ئاساسى ئورۇندا تۇرىدۇ)؛ بۇلارنىڭ ھەممىسى بەلگىلىك ئومۇملۇققا ئىگە بولۇپ، شۇ خىل ياردەمچى پېئىللىق مەنىسىدە بىر تۈركۈم ياكى بىر قىسىم پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلەلەيدۇ. (مەسىلەن: ئاغرىپ قال-، كېلىپ قال-، ئۇرۇشۇپ قال-، كورۇپ قوي-، كەلمەي تۇر-، جاۋاپ بەرگىلى تۇر- كېلىشكە باشلا-، ئاڭلاپ ئولتۇر-، كىرىپ كەت-) بىر قانچە كىتاپلاردا «ئىد- (ئىدى، ئىكەن، ئىمىش)» پېئىلمۇ ياردەمچى پېئىللار قاتارىغا كىرگۈزۈپ قويۇلغان ①. مەلۇمكى، بۇ پېئىل بىر بولسا ئىسىم خاراكتېرلىك سوزلەر بىلەن بىرىكىپ ھوكۇم مەنىسىنى ئىپادىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەلۇم راي، زامان، شەخس ئۇقۇملىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. (مەسىلەن: ئوقۇغۇچى ئىدىم، ئون ئىكەن، يالغۇز ئىمىش)، بىر بولسا پېئىلنىڭ شەخسسىز شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ پېئىلنىڭ مەلۇم راي، زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ. (مەسىلەن: كېلەر ئىدى، يېزىۋىدىم، بىلگەن ئىكەن...) دېمەك بۇ پېئىلنىڭ مەيلى بىرىكىش ئىقتىدارى جەھەتتىن بولسۇن ياكى مەنا جەھەتتىن بولسۇن يۇقۇرىدىكى ياردەمچى پېئىللار بىلەن ھېچقانداق ئورتاقلىقى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ پېئىل ياردەمچى پېئىللار قاتارىغا كىرگۈزۈپ قويۇلماي، ئۆز خاراكتېرى بويىچە ئايرىم كاتېگورىيە ھېسابلىنىپ، ئايرىم تەتقىق قىلىنىشى كېرەك. ئەمەلىيەتتىمۇ بۇ پېئىل تۈركى تىللار توغرىسىدىكى ئەسەرلەردە ئۆزۈندىن بۇيان «تولۇقسىز پېئىل» دىگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. (مېنىڭچە بۇ پېئىل باغلامچى پېئىل كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ).

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى A» دا «ئېلىپ كىر-، ئېلىپ چىق-، ئېلىپ چۈش-، ئېلىپ كەل-، ئېلىپ بار-» قاتارلىق بىرىكمىلەر تەركىۋىدىكى «كىر-، چىق-، چۈش-، كەل-، بار-،» پېئىللىرى ياردەمچى پېئىل ھېساپلانغان. ھەتتا «كورمىگەن بول-، كېتەر بول-» بىرىكمىلىرى تەركىۋىدىكى «بول» پېئىلىمۇ ياردەمچى پېئىل ھېساپلانغان. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى M» دىمۇ «سېتىپ ئال-، سېتىۋال-، سەكرەپ ئىلگىرىلە-، يۈگۈرۈپ چىق-» بىرىكمىلىرىدىكى «ئال-، ئىلگىرلە-، چىق-» پېئىللىرى ياردەمچى پېئىل ھېساپلانغان. لېكىن بۇ بىرىكمىلەر تەركىۋىدە كەلگەن پېئىللارنىڭ ھېچقايسىسىنى ياردەمچى پېئىل ھېساپلاشقا بولمايدۇ. چۈنكى بۇلاردىن «ئېلىپ كىر-، ئېلىپ چىق-، ئېلىپ چۈش-، ئېلىپ كەل-، ئېلىپ بار-، سېتىپ ئال-، سېتىۋال-» بىرىكمىلىرى ئۇيغۇر تىلىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان «ئېلىپ كەت-، ئېلىپ قال-، بېرىپ كەل-، كېلىپ كەت-، چىقىپ چۈش-» قاتارلىق بىرىكمىلەر بىلەن بىر تىپقا كىرىدىغان قوشۇلما مۇناسىۋەتتىكى پېئىل بىرىكمىلىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بۇ بىرىكمىلەرنىڭ ئاساسى خۇسۇسىيىتى شۇكى؛ ئۇلار ئۆز تەركىۋىدىكى ئىككى پېئىلنىڭ باراۋەر قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بىر ھەركەتنى ياكى بىر مۇرەككەپ ھەركەتنى ئىپادىلەيدۇ. ھال پېئىل-

① «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى M، A» لارغا «ئۇيغۇر تىلىدىن ساۋات» غا قارالسۇن.

دىن كېيىن كەلگەن پېئىل ئۆزىنىڭ ئىككىنچىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتمەيدۇ. ھەم ھال پېئىلغا مەنا جەھەتتىن بېقىنمايدۇ. (جانلىق تىلدا بۇ خاراكتېردىكى تۈرغۇن بىرىكمىلەرنىڭ تاۋۇش جەھەتتىن يۇغۇرۇلۇپ، بىر سۆزگە ئايلىنىپ كېتىش خاھىشى بار. مەسىلەن: «ئەكىر» ياكى «ئېپكىر»، «ئەچىق» ياكى «ئەپچىق»، «ئەچۇش»، ياكى «ئەپچۇش»، «ئەكەل» ياكى «ئەپكەل» دېگەنگە ئوخشاش) «ئۇچۇپ چىق، ئۇچۇپ چۇش، يۈگۈرۈپ كەل، يۈگۈرۈپ بار»، «سەكرەپ ئىلگىرلە» بىرىكمىلىرى تەركىۋىدىكى «چىق، چۈش، كەل، بار، ئىلگىرلە» پېئىللىرى بولسا خۇددى «مېڭىپ بار «مېڭىپ كەل، ئومىلەپ چىق، سەكرەپ چۈش»، «بەسلىشىپ ئىلگىرلە» بىرىكمىلىرى تەركىۋىدىكى «چىق، چۈش، كەل، بار، ئىلگىرلە» پېئىللىرىغا ئوخشاشلار ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى ھال پېئىلنى ھالەت سۈپىتىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كەلگەن ئاساسىي پېئىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ بىرىكمىلەردە ئىككىنچى پېئىل بىرىنچى پېئىلغا ئەمەس، بەلكى بىرىنچى پېئىل ئىككىنچى پېئىلغا بېقىنىدۇ. «كۆرمىگەن بول، بارىدىغان بول، كەتمەكچى بول» بىرىكمىلىرىدىكى «بول» غا كەلسەك، بۇ پېئىل «يېزىپ بول»، قاتارلىق بىرىكمىلەردىكى «بول» غا تامامەن ئوخشىمايدىغان باشقا خاراكتېردىكى بىر پېئىل، بۇ «ئادەم بول، ياخشى بول»، قاتارلىق بىرىكمىلەردىكى «بول» بىلەن بىر خاراكتېردە بولۇپ، ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر بىلەن جۈملىدىن، پېئىلنىڭ سۈپەتداش ۋە مەقسەت پېئىل شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنى شەخس، راي ۋە زامان ئۇقۇملىرىنى ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتۈرىدۇ. دېمەك بۇ پېئىلمۇ خۇددى «ئىد، (ئىدى، ئىكەن، ئىمىش)» پېئىلىغا ئوخشاش ئايرىم كاتېگورىيە ھېسابلىنىپ، ئايرىم تەتقىق قىلىنىشى كېرەك. (مېنىڭچە، بۇ پېئىلمۇ «باغلامچى پېئىل» كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ).

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى × دا «ئېيتقۇم كەلدى، ئىشلىگۈم كەلمەيدۇ» دېگەندىكى «كەل» مۇ ياردەمچى پېئىل قاتارىغا كىرگۈزۈپ قويۇلغان. بۇ يەردىكى «كەل» پېئىلىنىڭ خۇددى «ئېيتقۇم بار، ئىشلىگۈم يوق» دېگەن جۈملىلەردىكى «بار»، «يوق» غا ئوخشاش مۇستەقىل ھالدا خەۋەر بولۇپ كەلگەنلىكى ناھايىتى روشەن كۆرۈلۈپ تۇرۇپتۇ. شۇڭا «كەل» نىمۇ ياردەمچى پېئىل ھېسابلىغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

«ئۇيغۇر تىلىدىن ساۋات» دا «ئىبارەت» سۆزى ياردەمچى پېئىل قاتارىغا كىرگۈزۈپ قويۇلغان. لېكىن بۇ سۆز پېئىل ئەمەس. شۇڭا ئۇنى ياردەمچى پېئىل ھېسابلاشقا بولمايدۇ.

قىسقىسى قانداق سۆزلەرنىڭ ياردەمچى پېئىل بولالايدىغانلىقىنى، قانداق ئەھۋال ئاستىدا ياردەمچى پېئىل ھېسابلىنىدىغانلىقىنى يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن ئۈچ ئۆلچەم بويىچە ئۆلچەش كېرەك. بۇ ئۆلچەمگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغان پېئىللارنى ياردەمچى پېئىل كاتېگورىيىسىگە ئېلىپ كىرىش ياردەمچى پېئىللار ئۈستىدىكى تەتقىقاتنى توغرا يولغا كىرگۈزۈپ قويۇشتىن باشقا ھېچقانداق ئۈنۈم بەرمەيدۇ.

مۇشۇ ئۈچ ئۆلچەم بويىچە قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسەن تۆۋەندىكى پېئىللار بەلگىلىك شارائىتتا ياردەمچى پېئىل بولۇپ كېلەلەيدۇ:

قال، قوي، كەت، ئەت، (7ئەۋەت)،

تاشلا، ئال، بەر، بول، چىق، باق،

كۆر، كەل، ئۆت، باشلا، ۋات، (7 يات)،

يات، ئولتۇر، تۇر، يۈر،

www.uyghurkitap.com

ياردەمچى پېئىللارنىڭ مەنىسى توغرىسىدا

تۆۋەندە ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇھىم ياردەمچى پېئىللارنىڭ مەنىسى بىر - بىرلەپ ئىزاھلاپ ئۆتۈلىدۇ.

قال

1. ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ «پ : ت : ۋپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ مەركۇز ھەرىكەتنى ئورۇنلاپ بولغان ھالەتكە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئەھۋالدا گەپ ئىگىسىنىڭ مەلۇم ھەرىكەتنى ئورۇنلىشى ئۈستىدە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاپ بولغان ھالىتى ئۈستىدە بارىدۇ. مەسىلەن: «ئۇلار سائەت 11 دە ياتىدۇ» دىگەن جۈملىدە «ئۇلار» نىڭ «ياتماق» ھەرىكىتىنى ئورۇنلىشى بايان قىلىنغان بولسا، «تېزرەك بارايلى، بولمىسا ئۇلار يېتىپ قالىدۇ» دىگەن جۈملىدە «ئۇلار» نىڭ «ياتماق» ھەرىكىتىنى ئورۇنلاپ بولغان ھالەتكە كىرىشى بايان قىلىنغان. تۆۋەندىكى جۈملىلەردىمۇ ئەھۋال شۇنداق:

ئاستا گەپ قىلىڭلا، بالا ئۇخلاپ قالدى.

مېنىڭ سائىتىم توختاپ قاپتۇ.

تامىقىڭنى چاپسان يە، سوۋۇپ قالىدۇ.

ئۇنىڭ ھارۋىسى پاتقاققا پېتىپ قالغان ئىكەن، چىقىرىشىپ بەردۇق.

ئاممىۋى نۇقتىئىنەزەرى كەم بولغانلىقتىن ئاممىدىن ئايرىلىپ قالغان يولداشلار بار.

2) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت شۇ ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ دائىملىق ھەرىكىتىگە ئايلىنىپ قېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. (بۇ مەنىدە كوپۇنچە ئورۇنلىنىش جەريانىنى ئۇزارتقىلى بولمايدىغان ھەرىكەتلەرنى ئىپادىلىگۈچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ.) مەسىلەن:

مېنىڭ ئىككى تال چىشىم مىدىرلاپ قالدى.

يوتۇلۇپ قاپسەنغۇ، نېمە بولدۇڭ؟

ئۇ يەنە سوزلەپ قاپتۇ.

3) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ تۇغۇلىشىغا تاسادىپىلىق تۈسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

كىچىك ۋاختىمدىكى بىر ئىش يادىمغا چۈشۈپ قالدى.

بىر كۈنى مەن ئۇنى كوچىدا كورۇپ قالدىم.

ئۇلار چاقچاق قىلىشىپ ئولتۇرۇپلا قىزىرىشىپ قالدى.

4) سوزلىگۈچىنىڭ ھال پېئىلى ئىپادىلىگەن ھەرىكەت مۇشۇ بىر قېتىم بىلەن چەكلىنىشى مۇمكىن دىگەن ھىسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ

مەسىلەن: ناخشىڭىزنى بىزگەمۇ ئېيتىپ بېرىڭ، بىزمۇ بەھرىمەن بولۇپ قالايلى.

ـ ۋېنى، (ھېكايە تىلىك سوزلىگىمىز نىڭ) ئۈچىنچىسىنىمۇ ئېيتىۋېتىڭ،
ئاڭلاپ قالاي ،ـ دەپتۇ ئەپەندىم.

5) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەركەتنىڭ ئاساسى جەھەتتىن پۈتكەنلىكىنى ياكى پۈتۈشكە يېقىنلىشىپ قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ . (بۇ مەنىدە ئاساسەن پۈتۈش جەريانى خېلى ئۇزۇنغا سوزۇلۇش مۇمكىن بولغان ھەركەتلەرنى ئىپادىلىگۈچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ) مەسىلەن :

بىنزىن تۈگەپ قالدى، ئالدىنقى بىكەتتە ماي جىقلىمىساق بولمايدۇ .

2 . ئىمكانىيەت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان (ياردەمچى پېئىل "ئال ـ " بىلەن بىرىككەن) پېئىللارنىڭ بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەركەت ئىگىسىنىڭ شۇ ھەركەتنى قىلالمايدىغان ھالەتكە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ ياكى شۇ بولۇشسىز ھەركەتكە تاسادىپىلىق تۈسىنى كىرگۈزىدۇ . مەسىلەن :

ئۇ ھاياجانلىنىپ گەپ قىلالماي قالدى .

3 . بىر قىسىم پېئىللارنىڭ "ي" بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن بولۇشسىز ھەركەتكە تاسادىپىلىق تۈسى كىرگۈزىدۇ ياكى ھەركەتنىڭ بولۇشسىزلىقىنى كۈچەيتىدۇ .

مەسىلەن : خىش يەتمەي قالدى ، بولمىسا بۈگۈن تۈگەيتتى .

ئۇ ئوكۇل ئۇرۇشقا بەك ئۇستا ، سەزمەي قالىسەن .

4 . بولۇشسىز شەكىلدە پېئىلنىڭ " ي " بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ .

(1) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەركەتنىڭ چوقۇم بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن :

بۇ خەۋەرنى ئۇلار ئاڭلىماي قالمىدى (چوقۇم ئاڭلىدى)

(2) ئىنكارنى ئىنكار قىلىش يولى بىلەن ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەركەتنىڭ بولۇشلۇق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ . (بۇچاغدا ھامان ئۆتكەن زامان شەكلىدە كېلىدۇ.) مەسىلەن :

بۇنداق كەلگۈلۈكلەر ئۇنىڭ بېشىغىمۇ كەلمەي قالمىدى . (كەلدى)

قوي ـ

1 . ئۇقۇملۇق پېئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۇتۇمسىز پېئىللارنىڭ " پ : پ : ۇپ " قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ . تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ :

1) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەركەتنىڭ ئوبيېكتىنى شۇ ھەركەت تولۇق ئۆتكەن ھالەتكە كىرگۈزۈشنى بىلدۈرىدۇ . بۇ مەنىدىكى "قوي ـ " يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان " قال " نىڭ بىرىنچى تارماقتىكى 1 ـ مەنىسى بىلەن مەنىداش بولۇپ ، ئۇلار پەقەت ئۇقۇملۇق ۋە ئۇقۇمسىز جەھەتتىنلا پەرقلىنىدۇ . يەنى ، " قال ـ " ئاساسەن ئۇقۇمسىز پېئىللار بىلەن بىرىكسە ، " قوي " ئاساسەن ئۇقۇملۇق پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ . مەسىلەن :

مەنسەپ بىرىپ ئويۇمنى تارلاشتۇرۇپ قويدىڭىز .

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

(سېلىشتۇرۇڭ : مەنسەپكە چىقىپ ئۆيۈم تارلىشىپ قالدى)

دىققەت قىلمىساق بىزنى پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ .

(سېلىشتۇرۇڭ : دىققەت قىلمىساق پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈپ قالىمىز)

2) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بولۇشىغا تاسادىپىلىق تۈسى كىرگۈزىدۇ . بۇ مەنىدىكى "قوي – " يوقۇرىدا بايان قىلىنغان " قال – " نىڭ 3 – مەنىسى بىلەن مەنىداش بولۇپ، پەقەت ئۇقۇملۇق ۋە ئۇقۇمسىز جەھەتتىنلا پەرقلىنىدۇ . مەسىلەن : ئۇنىڭغا تەگمەڭ . بۇزۇپ قويىسىز .

(سېلىشتۇرۇڭ : ئۇنىڭغا تەگمەڭ بۇزۇلۇپ قالىدۇ .)

3) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مەلۇم ئىش ئۈچۈن ئالدىن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن :

ئۇنىڭغا ۋەدە بېرىپ قويغان ، بارمىسام بولمايدۇ .

كىتاۋىڭىزنى ئەخمەتنىڭ ئۆيىدە قويۇپ قويدۇم ، ئېلىۋېلىڭ .

4) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مۇنداقلا بىر بولۇپ ئۆتۈشىنى بىلدۈرىدۇ .

مەسىلەن : ئۇ بىزگە قاراپ كۈلۈپ قويدى – دە ، ئارتۇق گەپ – سۆز قىلمىدى .

بۇ مەنىدىكى " قوي – " كۆپ ھاللاردا ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا رەسمىيەتچىلىك ياكى ئەھمىيەتسىزلىك تۈسىنى كىرگۈزىدۇ . مەسىلەن :

چاخچاق قىلىپ قويسام خاپا بولۇۋاتىدۇ .

ئەپۇ سوراپ قويساڭ بولدى ئەمەسمۇ ؟

2 . بەزى پېئىللارنىڭ " ي " بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن بولۇشسىز ھەرىكەتكە قەتئىيلىك تۈسىنى كىرگۈزىدۇ . مەسىلەن :

ۋاقتىڭ بولمىغاندىن كېيىن بارماي قوي .

كۆپ زورلىدىم ، كىرمەي قويدى .

3 . بولۇشسىز شەكىلدە بىر قىسىم پېئىللارنىڭ " ي " بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىماي تىنچلانمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

ئۇنى تاپماي قويمايمەن .

كەت –

1 . ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ۋە قىسمەن ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ " پ : ىپ : ۇپ " قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ ؛

1) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ شۇ ھەرىكەت ئارقىلىق قارشى تەرەپكە يۆنەلگەن ھالەتتە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ . دېمەك بۇ ئەھۋالدا " كەت – " نىڭ مەنىسى بىر قەدەر كونكرېتنى بولىدۇ . مەسىلەن: ئۇلار يېقىندا بۇ يەردىن كۆچۈپ كېتىدۇ .

– بىر بەجەم سوپىدىن چۈشۈپ كەتكەن ، – دەپتۇ ئەپەندىم .

Altunoq

2) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ بىردىنلا ياكى پۈتۈنلەي شۇ ھەرىكەتنى ئو‑
رۇنلىغان ھالەتكە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

تارتىۋەمە ، ئۈزۈلۈپ كېتىدۇ .

ئۇ ھازىر پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كەتتى.

3) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى دەرىجە ياكى قېتىم سانى ، ياكى داۋاملىشىش جەھەتـ
تىن، ياكى مۇناسىۋەتلىك باشقا ئەھۋال جەھەتتىن كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ھاۋا ئىسسىپ كەتتى .

كىمنىڭ بالىسى بۇ ، بەك يىغلاپ كەتتىغۇ ؟

4) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بىراقلا باشلىنىپ داۋاملىشىپ كېتىشىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن :

ماڭايلى دەپ تۇرساق يامغۇر يېغىپ كەتتى .

ئۇ بۇ گەپنى ئاڭلاپ ، تېزلا يۈرۈپ كەتتى .

5) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا قايىل بولۇشىنى
بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

كۈچ دېگەنمۇ بار ئىكەن ، شۇنچە ئېغىر يۈكنى كۆتۈرۈپ كەتتى .

2. بىر قىسىم پېئىللارنىڭ « ي » بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرـ
رىكىپ ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بولۇشسىز ھالىتىنىڭ ئۈزۈلۈكسىز سوزۇلغانلىقىنى بىلـ
دۈرىدۇ . (ئاساسەن ئۆتكەن زامان شەكلىدە كېلىدۇ) مەسىلەن :

سېنىڭ بۇ ئىشىڭمۇ پۈتمەي كەتتى .

ئەت ـ (ئەۋەت ـ)

بۇ ياردەمچى پېئىلنىڭ ئەسلى « ئەۋەت » بولۇپ ، پېئىلنىڭ « پ : ىپ : ۇپ » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلىگە قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە ھال پېئىلنىڭ ئاخىرىدىكى « پ » تاۋۇشى بىلەن ياردەمچى پېئىلنىڭ بېشىدىكى « ئە » تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان ، شۇنىڭ بىلەن گويا پېئىلنىڭ « پ : ىپ : ۇپ » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلىگە « ئەت » سۆزى قوشۇلغاندەك بولۇپ قالغان . شۇنىڭغا قاراپ ، بەزىلەر بۇ ياردەمچى پېئىلنىڭ ئەسلى « ئەت ـ » دېگەن چۈشەنچىگە كېلىدۇ . (« ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى x » « ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى A » « ئۇيغۇر تىلىدىن ساۋات »لاردا شۇنداق ھېساپلانغان) بۇ پەقەت شەكىلنىلا نەزەرگە ئېلىپ، مەنىگە ئېتىۋار بەرمىگەنلىكنىڭ نەتىجىسى . بىزگە مەلۇمكى ، بۇ ياردەمچى پېئىل بىر تەرەپتىن كۆپ ھاللاردا « تاشلا ـ » دېگەن ياردەمچى پېئىل بىلەن مەنىداش بولۇپ كەلسە ، (مەسىلەن : كۈلۈۋەتتى ـ كۈلۈپ تاشلىدى) ، يەنە بىر تەرەپتىن كۆپ ھاللاردا ياردەمچى پېئىل « كەت ـ » نىڭ ئۇقۇملۇق جۈپى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ . (مەسىلەن : كۈلۈپ كەتتى ـ كۈلدۈرۈۋەتتى) . مەنە جەھەتتىن قارىغاندا ، بۇ يەردىكى « تاشلا ـ » « كەت ـ » پېئىللىرى بىلەن پەقەت « ئەۋەت ـ » پېئىللىرى مۇناسىۋەتلىك بولالايدۇكى ، « ئەت ـ » پېئىلى ھېچقانداق مۇناسىۋەت باغلىيالمايدۇ . ئەڭ مۇھىمى ، تۈركى تىللارنىڭ نۇرغۇن ئورۇنلىرىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇشۇنداق « ئەۋەت ـ »

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى www.uyghurkitap.com

پېئىلغا تەڭ بولغان ياردەمچى پېئىل (مەسىلەن : ئۆزبەك تىلىدا « يۇبۇر ـ » ، قازاق تىلىدا « جىبەر ») قوللىنىلىدۇ . دېمەك بۇ يەردىكى ياردەمچى پېئىلنىڭ ئەسلى « ئەت ـ » ئەمەس ، بەلكى « ئەۋەت ـ » («ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى M »دا شۇنداق ھېسابلانغان). بۇ ياردەمچى پېئىل تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ .

1 ـ ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ ۋە قىسمەن ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ « پ : ىپ : ۇپ » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ .

1)ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئوبيېكتىنىڭ شۇ ھەرىكەت ئارقىلىق قارشى تەرەپكە يۆنەلگەن ھالەتتە كىرگۈزۈلۈشىنى بىلدۈرىدۇ . دېمەك بۇ مەنىدىكى «ئەت» يوقۇرىدا بايان قىلىنغان « كەت ـ » نىڭ 1 ـ تارماقتىكى 1 ـ مەنىسى بىلەن مەنىداش ، پەقەت ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىز جەھەتتىنلا پەرقلىنىدۇ ، مەسىلەن :

ئۇلارنى كوچۇرۇۋەتتى . (ئۇلار كوچۇپ كەتتى)

2) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئوبيېكتىنىڭ بىردىنلا ياكى پۈتۈنلەي شۇ ھەرىكەت ئۆتكەن ھالەتكە كىرگۈزۈلۈشىنى بىلدۈرىدۇ . دېمەك بۇ مەنىدىكى « ئەت ـ » يوقۇرىدا بايان قىلىنغان « كەت ـ » نىڭ 1 ـ تارماقتىكى 2 ـ مەنىسى بىلەن مەنىداش بولۇپ ، پەقەت ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىز جەھەتتىنلا پەرقلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئاستا گەپ قىلىڭلار ، بالىنى ئويغىتىۋېتىسىلەر (بالا ئويغىنىپ كېتىدۇ)

3) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ھەرىكەت ئوبيېكتىغا ئۆتكەن ھالىتىنى دەرىجە ياكى قېتىم سانى ، ياكى داۋاملىشىش ۋاقتى جەھەتتىن ياكى مۇناسىۋەتلىك باشقا ئەھۋال جەھەتتىن كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ . دېمەك بۇ مەنىدىكى « ئەت ـ »يوقۇرىدا بايان قىلىنغان « كەت ـ » نىڭ 1 ـ تارماقتىكى 3 ـ مەنىسى بىلەن مەنىداش بولۇپ ، پەقەت ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىز جەھەتتىنلا پەرقلىنىدۇ . مەسىلەن :

ھېلىقى دورا ئىچىمنى قىزىتىۋەتتى .

(ھېلىقى دورىنى ئىچىپ ، ئىچىم قىزىپ كەتتى)

4) بەزىدە ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىختىيارسىز ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ كۈلۈۋەتتىم.

ئۇ قورقۇپ ۋاقىرىۋەتتى .

5) بەزىدە ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بىر خىل كەسكىن قارار بىلەن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

ھېلىقى مەجلىسنى بۈگۈن ئېچىۋەتەمسىلەر ؟

مەنمۇ ئىككى پارچە خەت يېزىۋەتتىم .

تاشلا ـ

بۇ ياردەمچى پېئىل يوقۇرىدا بايان قىلىنغان « ئەت ـ » (< ئەۋەت ـ) بىلەن مەنىداش بولۇپ ، بەزى ئورۇنلاردا شۇنىڭ بىلەن ئالمىشىپ كېلىشى مۇمكىن . مەسىلەن : شاكىلىنى چىقىرىپ

تاشلاپ (چىقىرىۋېتىپ) مېغىزىنى قوبۇل قىلىشىمىز لازىم ،
ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ كۈلۈپ تاشلىدىم (كۈلۈۋەتتىم)

ئال ـ

1. پېئىلنىڭ « پ : ىپ : ۇپ » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان هال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ ، توۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ . (بۇ ياردەمچى پېئىل هال پېئىل بىلەن زىچ بىرىكىپ كېتىش نەتىجىسىدە ، هال پېئىلنىڭ ئاخىرىدىكى « پ » تاۋۇشى ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىغا كىرىپ ، « ۋ » تاۋۇشىغا ئايلىنىپ قالىدۇ)

1) هال پېئىل ئىپادىلىگەن هەرىكەتنىڭ ئوبيېكتى ياكى ئۇنىڭ مەنىسىنىڭ سوبيېكتىپ تەرەپكە (تەۋەلىكگە) ئۆتۈشىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

ئۇلار بۇ يىل ئىككى ئېغىز ئۆي سېلىۋالدى .

2) هال پېئىل ئىپادىلىگەن هەرىكەت ئىگىسىنىڭ هەرىكەتتىن مەنپەئەتدار بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

تاماق يەۋېلىپ ئاندىن ئىشلەيلى .

3) هال پېئىل ئىپادىلىگەن هەرىكەتنىڭ مەلۇم پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

كۈچۈڭنىڭ بارىدا ئىشلىۋال.

4) هال پېئىل ئىپادىلىگەن هەرىكەتنىڭ مۇداپىئە ئۈچۈن ياكى قارشىلىق كورسىتىش ئۈچۈن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

بۇ يولدا سۇ يوق ، سۇنى كوپرەك ئېلىۋالايلى .

5) بەزى پېئىللار بىلەن ، بولۇپمۇ باغلامچى بولۇپ كەلگەن « بول ـ » پېئىلى بىلەن بىرىكىپ ، هەرىكەتنىڭ يالغاندىن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

ئاڭلىمىغان بولىۋېلىپ ، جىم ئولتۇرۇۋالغىنىنى قاراڭ ئۇنىڭ !

2. پېئىلنىڭ « ئا : ئە : ي » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان هال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ ، هال پېئىل ئىپادىلىگەن هەرىكەت ئىگىسىنىڭ شۇ هەرىكەتنى ئورۇنلاشقا قادىر ياكى ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ [ياردەمچى پېئىل هال پېئىلغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ . « ئا : ئە » بىلەن ئاخىرلاشقان هال پېئىللارغا قوشۇلغاندا ، ياردەمچى پېئىلنىڭ بېشىدىكى « ئا : ئە » تاۋۇشى چۈشۈپ قىلىپ ، ئاخىرىغا « ئا : ئە » تاۋۇشى قوشۇلىدۇ . (مەسىلەن : يازا+ ئال > يازالا) ، « ي » بىلەن ئاخىرلاشقان هال پېئىلغا قوشۇلغاندا هال پېئىلنىڭ ئاخىرىدىكى « ي » تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىشىمۇ مۇمكىن ، چۈشۈپ قالماسلىقىمۇ مۇمكىن . (مەسىلەن : سوزلەي + ئەله > سوزلىيەله ياكى سوزلەله)] . مەسىلەن :

مەن خەنزۇچىنى ئۇنچىلىك سوزلىيەلمەيمەن .

بەر ـ

1. پېئىلنىڭ « پ : ىپ : ۇپ » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان هال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ توۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ .

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

1) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ باشقا ئادەم ياكى نەرسە ئۈچۈن ياكى باشقا بىر كەمگە قارىتىپ ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

ئۇ بىزگە بولغان ۋەقەنى سوزلەپ بەردى .

2) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مەلۇم بىر ئىشنىڭ بولىشى ئۈچۈن پايدىلىق بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

كوپرەك ھەرىكەت قىلىپ بەر ، بولمىسا سەمرىپ كىتىسەن .

2. پېئىلنىڭ « ئا : ئە : ي » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئۈزلۈكسىز لىگىنى ياكى توسالغۇسىز لىقىنى بىلدۈرىدۇ (ياردەمچى پېئىل ھال پېئىلغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ ، ئۇنىڭ بېشىدىكى « ب » تاۋۇشى « ۋ » تاۋۇشىغا ئايلىنىپ قالىدۇ . « ي » بىلەن ئاخىرلاشقان ھال پېئىللارنىڭ ئاخىرىدىكى « ي » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ) مەسىلەن :

ئەپەندىم سەجدىگە باش قويغىنىچە يىتىۋىرىپتۇ.

3. پېئىلنىڭ « ي » بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ ، ھال پېئىلنىڭ ئاخىرىدىكى « ي » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلىماسلىق ئىگىسىنىڭ ئىختىيارىدا ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ (ئاساسەن بۇيرۇق رايى ۋە پۈتمىگەن ھازىرقى زامان شەكلىدە قوللىنىلىدۇ .) مەسىلەن :

يازمىسام يازماۋىرىمەن .

بول -

پېئىلنىڭ « پ : ىپ : ۇپ » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ تولۇق پۈتۈشىنى ياكى ئۇزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك شەيئىنىڭ ھەممىسى بىلەن ئالاقىدار بولىشىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

بۇ كىتابنى بۈگۈن ئوقۇپ بولىمەن .

مەن تاپشۇرۇقنى ئىشلەپ بولالمىدىم ، ئازراق قالدى .

چىق -

1. پېئىلنىڭ « پ : ىپ : ۇپ » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ .

1) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئۇزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك شەيئى ياكى ھالەتنى بىلەن باشتىن - ئاخىر ئالاقىدار بولىشىنى بىلدۈرىدۇ .

مەسىلەن : ئۇ مېھمانلارنىڭ ھەممىسى بىلەن كورۇشۇپ چىقتى .

2) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئارقىلىق مەلۇم شەيئىنى ئايرىپ چىقىرىش ياكى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ .

مەسىلەن : يىغىنغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەرنى سايلاپ چىقتۇق .

AltunOq

3) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ شۇ ھەرىكەت ئارقىلىق گەۋدىلىنىپ چىقىشىنى ياكى كۆزگە كۆرۈنۈشىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

نۇرغۇن كادىرلار يېتىشىپ چىقتى .

باق ـ

1. پېئىلنىڭ « پ : ىپ : ۇپ » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بېرىكىپ ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ سىناق تەرىقىسىدە ياكى مەلۇم بىر ئىشتىن خەۋەردار بولۇش مەقسىتىدە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن:

ساناپ باقتىم، دۇرۇس ئىكەن .

بۇ مەسىلىنى يەنە بىر قېتىم مۇزاكىرە قىلىپ باقايلى .

بۇ ياردەمچى پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئۆتكەن زامان شەكلىدە كەلگەن ھەرىكەتنىڭ زادى بولمىغانلىقىنى بىلدۈرۈشىمۇ مۇمكىن . مەسىلەن .

بۇ يەردە مۇنداق ئىش بولۇپ باقمىغان .

2. پېئىلنىڭ « ي » بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ ، ھال پېئىل بىلەن ئىپادىلىگەن بولۇشسىز ھەرىكەتنىڭ سىناق تەرىقىسىدە ياكى مەلۇم بىر ئىشتىن خەۋەردار بولۇش مەقسىتىدە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

تونامدۇ ـ تونۇمامدۇ دەپ گەپ قىلماي باقتىم .

كۆر ـ

بۇ ياردەمچى پېئىل يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان « باق ـ » بىلەن مەنىداش بولۇپ ، كۆپ ھاللاردا شۇنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدۇ .

مەسىلەن : بۇ مەسىلىنى يەنە بىر قېتىم مۇزاكىرە قىلىپ كۆرەيلى .

كەل ـ

1. پېئىلنىڭ « پ : ىپ : ۇپ » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بېرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ سۆز بولۇۋاتقان چاققىچە ئۈزلۈكسىز ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

ئۇ باشتىن ـ ئاخىرى مېنىڭ ئۆگىنىشىمگە قىزغىن ياردەم بېرىپ كەلدى .

2. پېئىلنىڭ « ي » بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بېرىكىپ ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن بولۇشسىز ھالەتنىڭ ئۈزلۈكسىز داۋاملاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

ئۇ باشتىن ئاخىر قىيىنچىلىقتا باش ئەگمەي كەلدى .

ئۆت ـ

بەلگىلىك سوزۇلما جەريانىغا ئىگە بولغان ۋە ئاساسەن نۇتۇق پائالىيىتىنى بىلدۈرىدىغان بىر قىسىم ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ « پ ; ىپ ; ۇپ » قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان ھال پېئىل شەكلى

بىلەن بېرىكىپ ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ پۈتۈن جەريانى بىلەن بىر قېتىم ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن : مەن بۇ ئۆز پىكىرىمنى بايان قىلىپ ئۆتەي .

باشلا ـ

پېئىلنىڭ «غىلى : قىلى : گىلى : كىلى » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل (مەخسەت ھال) شەكلى بىلەن ياكى يۈنۈلۈش كېلىشىكىدىكى ھەرىكەت نامى شەكلى بىلەن بېرىكىپ، ھال پېئىل ياكى ھەرىكەت نامى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىكە باشلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

يېڭى ئوقۇغۇچىلار كەلگىلى (كېلىشكە) باشلىدى.

ۋات ـ (< يات ـ)

بۇ ياردەمچى پېئىلنىڭ ئەسلى « يات ـ » بولۇپ ، پېئىلنىڭ « پ : ىپ : ۇپ » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن قوشۇلۇپ كېلىش نەتىجىسىدە بېشىدىكى « ي » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ . ھال پېئىلنىڭ ئاخىرىدىكى « پ » تاۋۇشى ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدىكى «ۋ» تاۋۇشىغا ئايلىنىپ ، بوغۇم جەھەتتىن ياردەمچى پېئىل تەركىبىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ياردەمچى پېئىل « ۋات ـ » شەكلىگە كىرىپ قالىدۇ . (م : كېلىۋاتىدۇ) ھەم باشقا ھال پېئىل شەكىللىرى بىلەن بىرىككەندىمۇ شۇ بويىچە ھال پېئىلغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ (م: كەتكىلىۋاتىدۇ ، كەلمەيۋاتىدۇ) .

1. پېئىلنىڭ « پ ىپ ۇپ » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە سوزۇلمىلىق تۈسىنى كىرگۈزىدۇ . مەسىلەن .

مەن دەرس تەكرارلاۋاتىمەن ، ئەخمەت ئۆيىگە خەت يېزىۋاتىدۇ .

2 . پېئىلنىڭ« ي » بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بېرىكىپ ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن بولۇشسىز ھەرىكەتكە سوزۇلمىلىق تۈسىنى كىرگۈزىدۇ . مەسىلەن :

ئۇ مېنىڭ پىكرىمگە قوشۇلمايۋاتىدۇ .

ئىش زادىلا ئەپلەشمەيۋاتىدۇ .

3. پېئىلنىڭ« غىلى : قىلى : گىلى : كىلى » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل (مەقسەت ھال پېئىل) شەكلى بىلەن بېرىكىپ ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە تەمشەلمەسلىك تۈسىنى كىرگۈزىدۇ : مەسىلەن :

چىراقنى پەپىلەپ قوي ئۆچكىلىۋاتىدۇ.

ياتـ ، ئولتۇرـ ، تۇرـ ، يۈرـ

بۇ 4 ياردەمچى پېئىلمۇ خۇددى ياردەمچى پېئىل «ۋاتـ» قا ئوخشاش پېئىلنىڭ «پ : ىپ : ۇپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بېرىكىپ ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە سوزۇلمىلىق تۈسى كىرگۈزۈش رولىنى ئوينايدۇ ، لېكىن بۇ 4 ياردەمچى پېئىل مەنا جەھەتتىن ياكى تۈرلىنىش ئىقتىدارى جەھەتتىن بولسۇن ياردەمچى پېئىل « ۋات ـ » تىن تۆۋەندىكىچە پەرقلىنىدۇ .

1. " ۋات ـ " ياردەمچى پېئىللى ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ھەر قانداق ھالەت ئاستىدىكى سوزۇلما ھەرىكىتىنى ئىپادىلەيدۇ . " يات ـ " ، " ئولتۇر ـ " ، " تۇر ـ "، " يۈر ـ " لەر بولسا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ياتقان ، ئولتۇرغان ، تۇرغان ، ئۆيان ـ بۇيان يۈرگەن ھالەت ـ تىكى سوزۇلما ھەرىكىتىنى ئىپادىلەيدۇ . دېمەك بۇ 4 ياردەمچى پېئىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن سوزۇلما ھەرىكەت " ۋات ـ " ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن سوزۇلما ھەرىكەتكە قارىغاندا كونكرېت بولىدۇ . ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا بۇ بىرىكمىلەردە ياردەمچى پېئىللار ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنە ـ سىنى ساقلايدۇ . مەسىلەن :

ئۇ ياتاقتا كىتاب ئوقۇپ ئولتۇرىدۇ ، (ئۇ ياتاقتا كىتاب ئوقۇۋاتىدۇ)

بالىلار ھويلىدا ئويناپ يۈرۈيدۇ، (بالىلار ھويلىدا ئويناۋاتىدۇ)

2 . بۇ 4 ياردەمچى پېئىل ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇن ـ لانغان ھالىتىنىڭ سوزۇلمىسىنى ئىپادىلەپ كېلەلەيدۇ . لېكىن ياردەمچى پېئىل " ۋات ـ " دا بۇ ئىقتىدار يوق . مەسىلەن :

قاچان قارىساڭ ئۇ، كۈلۈپلا يۈرۈدۇ، باغدا رەڭمۇ ـ رەڭ گۈللەر ئېچىلىپ تۇراتتى.

3 . " ۋات ـ " ياردەمچى پېئىلى پېئىلنىڭ بۇيرۇق ـ تەلەپ رايىدا ۋە ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلىدە كېلەلمەيدۇ. پېئىلنىڭ پۈتمىگەن ھازىرقى زامان قوشۇمچىسى بىلەن بىرىككەندە ، پەقەت ھازىر بولاۋاتقان سوزۇلما ھەرىكەتنىلا ئىپادىلەپ كېلىدۇ . بۇ 4 ياردەمچى پېئىل بولسا بۇيرۇق تەـ لەپ رايىدىمۇ ، ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلىدىمۇ كېلەلەيدۇ. پېئىلنىڭ پۈتمىگەن ھازىرقى زامان قوشۇمچىسى بىلەن بىرىككەندە ھازىر بولاۋاتقان سوزۇلما ھەرىكەتنى ئىپادىلىشىمۇ مۇمكىن (يۇقۇ ـ رىدىكى مىساللارغا قارىغاندا كېيىن بولىدىغان سوزۇلما ھەرىكەتنى ئىپادىلىشىمۇ مۇمكىن . مەسىلەن :

مەن ئوقاي سەن ئاڭلاپ يات . سەن ئېسىڭنى بىلىپ يۈر !

مېنىڭ سوزلىگىنىمنى سەن خاتىرلەپ ئولتۇر . سەن يوتكە ، مەن ساناپ تۇراي. "ئولتۇر،ـ تۇر ـ ، يۈر ـ " ياردەمچى پېئىللىرىنىڭ ھەر قايسى يەنە تۆۋەندىكى مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ .

ئولتۇر ـ

پېئىلنىڭ (ئاساسەن نۇتۇق ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنىڭ) " پ : ىپ : ۇپ " قو ـ شۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئۇچۇن ۋاقىت سەرپ قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ . (بۇ ياردەمچى پېئىل ئاساسەن ئىنكار مەنىسى ـ دىكى جۈملىلەر تەركىۋىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

شۇنچىلىك بىر ئىش ئۇچۇنمۇ باش قاتۇرۇپ ئولتۇرامسەن ؟

مېنىڭچە بۇ يەردە پاكىت كورسىتىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق .

تۇر ـــ

1. پېئىلنىڭ "پ : ىپ : ۇپ » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھالپېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ تۇۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ .

1) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ دائىم تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ ، مەسىلەن :

ئۇ بىزنىڭكىگە كېلىپ تۇرىدۇ .

ئۇنتۇپ قالماي خەت يېزىپ تۇر .

2) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ۋاقىتلىق بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ .

مەسىلەن : سىز ئولتۇرۇپ تۇرۇڭ ، مەن ھازىرلا كېلىمەن .

چاپسانراق كەل سىنى مەشەدە كۈتۈپ تۇراي .

2 . پېئىلنىڭ « ي » بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن بولۇشسىز ھەرىكەتنىڭ ۋاقىتلىق بولىشىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن:

كەتمەي تۇرايلى، ئۇ ھازىرلا يېتىپ كېلىدۇ .

3. پېئىلنىڭ «غىلى : قىلى : گىلى : كىلى » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل (مەقسەت ھال پېئىلى) شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ باشلىنىش ۋە ئىزچىل داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ .

مەسىلەن : ئۇ بىزنى كورىشى بىلەنلا كۈلگىلى تۇردى.

ئۇ مەندىن يەنە سوئال سورىغىلى تۇردى .

يۈر ـــ

1. پېئىلنىڭ « پ : ىپ : ۇپ » قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان ھالپېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ تۇۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ .

1 ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق داۋاملىشىشى ياكى كوپ تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ (بۇ خىل بىرىكمە ئاساسەن ھال پېئىل شەكلىدە قوللىنىلىدۇ) مەسىلەن :

يالۋۇرۇپ يۈرۈپ ئاران ئالدىم .

ئۇ باينىڭ ئويىدە ئىشلەپ يۈرۈپ، سالامەتلىكىدىن ئايرىلدى.

2) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ئەۋارە بولۇش ، جاپا چېكىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن:

بۇ ئېغىر نەرسىنى نەلەردە كوتۈرۈپ يۈرەي، مەشەدە قالسۇن.

3) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ تۇغۇلۇشى سوزلىگۈچىنىڭ كونىكىرىت تولىمۇ يىراق بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ . بۇ خىل جۈملىلەر ھامان تەئەججۈپلەنگەن ، مازاق قىلغان تەرزدە ئېيتىلىدۇ . مەسىلەن :

نىمە دەپ يۈرىدۇ ، ما ئادەم !

بۇ مەنىدىكى « يۈر ـ » نىڭ بولۇشسىز شەكلى ھامان بۇيرۇق ـ تەلەپ رايىدا كېلىپ ئالاھىدە تەكىتلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

دىففېرېنسىئال ۋە ئىنتېگرال چۈشەنچىسىنى ئۆگۈتۈش مېتودىغا دائىر بىر قانچە مەسىلە

رىشات ياقۇپ

دىففېرېنسىئال ۋە ئىنتېگرال — ئالىي ماتېماتىكىدىكى ئاساسىي چۈشەنچە بولۇپ، ئۇ، ئىنسانىيەتنىڭ كۆپ ئەسىرلەر مابەينىدىكى جاپالىق ئىزدىنىشلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن ئىدى. 17‑ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا نيۇتون، لېيبنىس، قاتارلىق ماتېماتىكا ئالىملىرى تەرىپىدىن مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن بۇ چۈشەنچە تەبىئىي پەننىڭ ھەر قايسى ساھەلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتىدە كەڭ تۈردە قوللىنىلۇپ، پەن‑تېخنىكا ۋە سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى.

دىففېرېنسىئال ۋە ئىنتېگرال چۈشەنچىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى خاس ماتېماتىكا تارىخىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ ئېقىل‑ئىدراك تەرەققىيات تارىخىدىكى زور ئىش، دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ يەردە ماركس ۋە ئېنگېلسنىڭ مۇشۇ ساھەدە قىلغان ئەمگىكىنى ئەسلەپ ئۆتۈش كۇپايە. ماركس، ئېنگېلس تەبىئىي پەنلەر تەرەققىياتىغا بەكمۇ ئەھمىيەت بېرەتتى. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 50 ‑ يىللىرىدىن باشلاپ، سىياسىي ئىقتىسات، پەلسەپە تەتقىقاتىغا بىرلەشتۈرۈپ، تەتقىق قىلىشقا باشلىدى. كېيىنچە ماتېماتىكا باشتىن ئاخىر ماركس دائىم كۆڭۈل بولىدىغان، بېرىلىپ تەتقىق قىلىدىغان مەخسۇس بىر ساھە بولۇپ قالدى. بىر نەچچە ئون يىل ئىچىدە كۆپ‑لىگەن خاتىرىلەرنى يازدى، قولىيازمىلارنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. بۇنىڭ ئىچىدە دىففېرېنسىئال، ئىنتېگرال ھەققىدە بولۇپمۇ دىففېرېنسىئاللىنىڭ جەريانى، دىففېرېنسىئال ئەمەلىنىڭ دىئالېكتىكىلىق ماھىيىتى قاتارلىقلار ھەققىدە ئاجايىپ چوڭقۇر تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، ھاسىلە فۇنكتسىيەسى، دىففېرېنسىئال مەسىلىلىرىگە ئائىت ماقالىلارنى يازدى. خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك "ماركس ماتېماتىكىنى پىششىق بىلەتتى" («ئانتى دىيورىنگ») ھەمدە ‑بۇ ساھەدە مۇستەقىل ئىختىرالىرى بار ئىدى. («ماركسنىڭ قەۋرىسى ئالدىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق») ماركسنىڭ ھازىر كىشىلەرگە مەلۇم بولغان ماتېماتىكىغا دائىر قولىيازمىلىرى، ئېنگېلسنىڭ 1881 ‑ يىل 8‑ ئاينىڭ 18‑ كۈنى، 1883‑ يىلى 6‑

بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتمىي يۈرمە ، يەنە !

ئۇنىڭ چېچىغا تەگمىي يۈرمە ، يەنە .

2. پېئىلنىڭ "ي" بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن بولۇشسىز ھەرىكەتنىڭ داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ. (بۇ خىل بىرىكمە ئاساسەن ھال پېئىل شەكلىدە قوللىنىلىدۇ .) مەسىلەن :

ھېچكىمنى ياراتماي يۈرۈپ ئاخىرى بۇنىڭغا ئۇچرىدى .

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئاينىڭ 24- كۈنى ماركسقا يازغان خەتلىرى......ۋە لافارگقا يازغان خەتلىرى مەزمۇن ئىتىبارى جەھەتتىن ساپ دىففېرېنسىيال ۋە ئىنتېگرال چۈشەنچىلىرى ئۈستىدە يۈرگۈزۈلگەن تەتقىقات نامايەندىلىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بىز دىففېرېنسىيال ئىنتېگرال چۈشەنچىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ۋە ئۇنىڭ مۇكەممەللەشتۈرۈلۈشىنى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى زور ئىش دېگەندە پەن تەتقىقاتى ھەمدە ئەمەلىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتىدە ئوينىغان رولىنى كۆزدە تۇتىمىز. ئۇنىڭ رولىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئالدىنقىلارنى ئۆلگە قىلىپ تىرىشىپ ئۆگىنىش، تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، ئۆزىمىزنىڭ بۇ ھەقتىكى بىلىم دائىرىمىزنى كېڭەيتىشىمىز ۋە ئۇستۇرۇشىمىز لازىم.

مەن بىر قانچە يىللىق ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ماتېماتىكا ئانالىزىدىكى دىففېرېنسىيال ئىنتېگرال چۈشەنچىسىنى ئوقۇتۇش مېتودى جەھەتتە بەزى دەسلەپكى تەسىراتلارغا ئىگە بولدۇم.

دىففېرېنسىيال ئىنتېگرال چۈشەنچىسىنى ئوقۇتۇشتىكى مەقسەت ۋە تەلەپ:

1. ئوقۇغۇچىلارغا ھاسىلە، دىففېرېنسىيال، ئىنتېگرال چۈشەنچىلىرى ۋە بۇ چۈشەنچىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى ئارقا كۆرۈنۈشىنى بىلدۈرۈش؛
2. ئوقۇغۇچىلارغا دىففېرېنسىياللاش ۋە ئىنتېگراللاشنىڭ ئاساسىي ئۇسۇللىرىنى ئىگىلىتىش؛
3. ئوقۇغۇچىلارنى دىففېرېنسىيال ئىنتېگرالدىكى ئاساسىي چۈشەنچە ۋە ئۇسۇللاردىن پايدىلىنىپ ئەمەلىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە قىلىش. ھاسىلە، دىففېرېنسىيال، دەسلەپكى فۇنكسىيە، ئېنىقسىز ئىنتېگرال، ئېنىق ئىنتېگرال—ماتېماتىكا ئانالىزىدا ئەڭ ئاساسىي چۈشەنچىدۇر. ھاسىلە ۋە ئىنتېگرالنىڭ تۆت ئەمەل قائىدىلىرى، مۇرەككەپ فۇنكسىيىنىڭ ھاسىلىسىنى تېپىش، ئۆزگىرىشچانلارنى ئالماشتۇرۇپ ئىنتېگراللاش شۇنىڭدەك ئاساسىي ئېلېمېنتار فۇنكسىيىلەرنىڭ دىففېرېنسىيال جەدۋىلى ۋە ئاساسىي ئىنتېگرال جەدۋىلى قاتارلىقلار بولسا ئەڭ ئاساسىي ئەمەللەردۇر. ھاسىلىدىن پايدىلىنىپ فۇنكسىيىنىڭ ئارتىش، كېمىيىشىنى مۇزاكىرە قىلىش، ئېكستىرېمۇم قىممەت تېپىش، ئېنىق ئىنتېگرالدىن پايدىلىنىپ، ھەرىكەت قىلىۋاتقان جىسىمنىڭ يولىنى، ئەگرى تەرەپلىك تراپېتسىيىنىڭ يۈزىنى ھېساپلاش دىففېرېنسىيال ئىنتېگرالنىڭ دەسلەپكى قەدەمدىكى قوللىنىشلىرى بولۇپ، بۇ مەزمۇنلارنى مۇھىم نۇقتا قىلىپ ئوقۇتۇش لازىم.

ئېلېمېنتار ماتېماتىكا بىلەن ئالىي ماتېماتىكىنىڭ ئاساسىي پەرقى شۇ يەردىكى، بىرى تۇراقلىق مىقدار بىلەن، يەنە بىرى ئۆزگىرىشچان مىقدار بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. دىففېرېنسىيال ئىنتېگرالدىكى ئاساسىي چۈشەنچىلەرنى ئۆزگىرىشچان مىقدار قارىشىدىن تۇرۇپ چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ. دىففېرېنسىيال ئىنتېگرالدىكى بەزى چۈشەنچىلەرنى ئېلېمېنتار ماتېماتىكا بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئوقۇغۇچىلار ئوتتۇرا مەكتەپتە تۇراقلىق مىقدارلار بىلەن شۇغۇللىنىپ ئادەتلىنىپ قالغانلىقتىن ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىشچان مىقدارلار ئارىسىدىكى مۇرەككەپ مۇناسىۋەتنى چۈشىنىشى نىسبەتەن قىيىنغا چۈشىدۇ. بۇ يەردىكى ئاساسىي قىيىنچىلىق ئالدى بىلەن ئېنىقلىمىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، فورمۇلالارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش، مۇرەككەپ فۇنكسىيىدىن ھاسىلە ئېلىشتا فۇنكسىيىنىڭ مۇكەممەللەشتۈرۈلۈش جەريانى، ئىنتېگرالدىكى ئۆزگىرىشچانلارنى ئالماشتۇرۇپ ئىنتېگراللاشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا ئېلېمېنتار ماتېماتىكا، بولۇپمۇ ئاساسىي ئېلېمېنتار فۇنكسىيىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

بىلەن پىششىق تونۇش بولماسلىقى دىففېرېنسىيال ئىنتېگرال ئەمەلىنى بېجىرىشتە قىيىنچىلىق پەيدا قىلىدۇ.

يۇقۇرىدىكى ئەھۋاللارنى كۆزدە تۇتۇپ، تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش كېرەك:

1. ئوقۇغۇچىلارغا دىففېرېنسىيال ئالاش- ئىنتېگراللاش ئۇسۇللىرىنى ئىگەللىتىش زورۇر. لېكىن مۇھىمى، ئوقۇغۇچىلارنى دىففېرېنسىيال-ئىنتېگرال چۈشەنچىسىنى ئىگەللەشكە يېتەكلەش كېرەك.

2. ئاساسى چۈشەنچىلەرنى ئوقۇتۇشنى كۈچەيتىش لازىم. ئوقۇغۇچىلار يالغۇز چۈشەنچىنىڭ ئۆزىنىلا بىلىپ قالماي بەلكى ئۇنىڭ قانداق ئەمەلىي مەسىلىلەردىن ئابستىراكتلاشتۇرۇلغانلىقىنى شۇنىڭدەك ئۇنىڭدىن قانداق پايدىلىنىشنىمۇ بىلىشى كېرەك.

3. گېئومېتىرىيىلىك شەكىللەردىن تولۇق پايدىلىنىپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئابستىراكت چۈشەنچىلەرنى ئوبرازلىق چۈشۈنىشىگە ياردەم بېرىش، بۇ ئارقىلىق دىففېرېنسىيال ئىنتېگرال چۈشەنچىسىنى ئوقۇتۇشنى جانلىق كەيپىياتقا ئىگە قىلىشى لازىم.

4 - دىففېرېنسىيال ۋە ئىنتېگرال چۈشەنچىسىنى ئوقۇتۇش بىلەن ئوقۇغۇچىلار بۇرۇن ئۆگىنىپ ئۆتكەن ئىلمىي ماتېماتىكىنى بىرلەشتۈرۈش لازىم.

ئوقۇتۇشتا، ئالدى بىلەن دىففېرېنسىيال ئىنتېگرالنىڭ ئاساسى ئىدىيىسىنى چىڭ تۇتۇش كېرەك. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان ئاساسى ئىدىيە ئۆزگەرمەس بىلەن ئۆزگۈرۈچى، تۈز بىلەن ئەگرى، چەكلىك بىلەن چەكسىز، تەقرىبى بىلەن ئېنىق، قىسمەنلىك بىلەن بىر پۈتۈنلۈك ئارىسىدىكى باغلىنىش ۋە زىددىيەتنى تەھلىل قىلىشتىن ئىبارەت. مەسىلەن: جىسىمنىڭ تېزلىگى ناتەكشى بولغان ھەرىكىتىنى مۇلاھىزە قىلغاندا، ئالدى بىلەن ھەرىكەت جەريانى بىر قانچە چەكلىك قىسىملارغا بۆلۈنىدۇ. ھەر بىر قىسىمدا ھەرىكەتنىڭ تېزلىگى تەكشى دەپ قارىلىپ، ئوتتۇرىچە تېزلىك ھېسابلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتتا بىز پەقەت چەكلىك قېتىم ئالگىبرالىق ئەمەل بېجىرىش ئارقىلىق جىسىمنىڭ ھەرىكەتلىنىش ئەھۋالىنى تەخمىنى تەسۋىرلەيمىز. بىزنىڭ جىسىمنىڭ ھەرىكەت جەريانىنى بىر قانچە چەكلىك بۆلەكلەرگە ئايرىتىشىمىز كىچىكلىگەنسىرى (بۆلگەن چەكلىك ئارىلىق كىچىكلىگەنسىرى) ئوتتۇرىچە تېزلىك، يېتەرلىك ئېنىقلىقتا جىسىمنىڭ ھەرىكەت ئەھۋالىنى تەسۋىرلەپ بېرەلەيدۇ. لېكىن بىزنىڭ بۆلۈشىمىز (چەكلىك بۆلەكلەرگە ئايرىتىشىمىز)نىڭ سانى چەكلىكلا بولىدىكەن، بۇ يەردىكى تەسۋىرلەش يەنىلا تەقرىبى بولىدۇ. پەقەت چەكسىز جەريانىدىلا يەنى $\triangle t \to 0$ دە ئاندىن ئوتتۇرىچە تېزلىكنىڭ لىمىتى، جىسىمنىڭ t مومېنتتىكى تېزلىگىنىڭ ئېنىق قىممىتى بولالايدۇ. بۇ ۋاقىتتا بىز تۇراقلىقتىن ئۆزگۈرۈچكە ئۆتۈش جەريانىنى بېجىرىدىمىز. ئىنتېگرال چۈشەنچىسىدە بولسا، بۇ جەريان تېخىمۇ ئوبرازلىق بولۇپ، ئىنتېگرالدا پارچىلارغا بۆلۈش، تۈز ئارقىلىق ئەگرىنى تەقرىبى ئىپادە قىلىش، يىغىندا ھاسىلە قىلىش، ئاخىرىدا چەكسىز جەريانىنى بېجىرىش (لىمىت ئېلىش) ئارقىلىق قىسمەنلىكتىن بىر پۈتۈنلۈككە ئېرىشىلىدۇ. تۆۋەندە بەزى مەزمۇنلارنى ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمەن:

ھاسىلە: دىففېرېنسىيال ئىنتېگرالدىكى ئەڭ ئاساسى چۈشەنچە. بۇ چۈشۈنچىنى ئوقۇتقاندا ھاسىلىنىڭ فىزىكىلىق ۋە گېئومېتىرىيىلىك ئارقا كۆرۈنۈشىنى ياخشى چۈشەندۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھاسىلە ئېنىقلىمىسىنى ئوقۇغۇچىلارغا پۇختا ئۆزلەشتۈرگۈزۈش لازىم. چۈنكى ھاسىلىگە دائىر ھەر بىر فورمۇلا ياكى قائىدە - قانۇنلارنىڭ ھەممىسى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىق ھالدا ھاسىلە ئېنىقلىمىسىغا ئاساسەن ئىسپات قىلىنىدۇ. ئەگەر $f^1(x) = \lim_{\triangle x \to 0} \frac{\triangle y}{\triangle x}$ نىڭ مەنىسىنى چوڭقۇر

www.uyghurkitap.com

چۈشەنمىسە ھاسىلە فورمۇلا قائىدىلىرىنى ئىسپاتلاش مۇمكىن ئەمەس. مەسىلەن، بەزى ئوقۇغۇچىلارنىڭ فۇنكسىيە $y=|x|$ نىڭ $x=0$ نۇقتىدا ھاسىلىسى ماۋجۇت بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىشى قىيىنغا توختايدۇ. بۇنىڭدىكى ئاساسى سەۋەپ، ئۇلارنىڭ ھاسىلە ئېنىقلىمىسىنى ياخشى ئىگىلىمىگەنلىكىدە. ئۇلار فۇنكسىيە $y=f(x)$ نىڭ x_0 نۇقتىدا ھاسىلىگە ئىگە بولۇشىنىڭ بىرىنچىدىن $y=f(x)$، x_0 نىڭ يېقىن ئەتراپىدا ئېنىقلىنىشى؛ ئىككىنچىدىن سول لىمىت $\lim_{\Delta x\to 0^-}\frac{\Delta y}{\Delta x}=\lim_{\Delta x\to 0^{+1}}\frac{\Delta y}{\Delta x}$ ۋە ئوڭ لىمىت $\lim_{\Delta x\to 0}\frac{\Delta y}{\Delta x}$ لارنىڭ ماۋجۇت بولۇشى؛

ئۈچىنچىدىن $\lim_{\Delta x\to -0}\frac{\Delta y}{\Delta x}=\lim_{\Delta x\to 0^+}\frac{\Delta y}{\Delta x}$ دىن ئىبارەت مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى ياخشى چۈشەنمىگەن. ئەگەر ئوقۇغۇچى بۇ قىيىن ئۆتكەلدىن ئۆتەلىسە، كېيىن، ئۇ، فۇنكسىيە $y=|3Sinx|$ نىڭ $x=0$ نۇقتىدىكى ھاسىلىسىنى تېپىش كېرەك دېگەن مىسالغا دۇچ كەلگەندە $y^1=|3cosx|_{x=0}=3$ دېگەن خاتالىقنى ئۆتكۈزمەيدۇ.

يەنە بىر مىسال: ئەگەر ئەگرى سىزىق $y=(x-1)^{\frac{1}{3}}+\frac{1}{2}$ نىڭ $x=1$ ئورۇندىكى ئۇرۇنما تەڭلىمىسىنى تېپىش تەلەپ قىلىنغاندا، ئەگرى سىزىق مەلۇم نۇقتىدا ھاسىلىگە ئىگە بولمىسا، ئۇ، نۇقتىدىكى ئۇرۇنمىنىڭ ماۋجۇت ياكى ماۋجۇت ئەمەسلىكى مەسىلىسىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. بۇ يەردە

$$\Delta y=(\Delta x)^{\frac{1}{3}}$$

$$\frac{\Delta y}{\Delta x}=\frac{\sqrt[3]{\Delta x}}{\Delta x}$$

$x\to 0$ دە، $\frac{\Delta y}{\Delta x}\to\infty$ يەنى $y=(x-1)^{\frac{1}{3}}+\frac{1}{2}$ نىڭ $x=1$ نۇقتىدا ھاسىلىسى ماۋجۇت ئەمەس، لېكىن بۇ نۇقتىدىكى ئۇرۇنما ماۋجۇت.

ئۇرۇنما تەڭلىمىسى $x=1$

بۇ يەردىكى ئۇرۇنما تەكشىلىك گېئومېتىرىيىسىدە تۆيۇق ئەگرى سىزىقنىڭ ئۇرۇنمىسىغا بېرىلگەن ئېنىقلىما دائىرىسىدىن ھالقىپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن خوردىنىڭ لىمىتى ئارقىلىق ئۇرۇنمىغا ئېنىقلىما بېرىشنىڭ زۆرۈرلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

مۇرەككەپ فۇنكسىيىدىن ھاسىلە ئېلىش بۇ يەردىكى يەنە بىر قىيىن نۇقتا. بۇ مەزمۇننى ئوقۇغۇچىلارغا ياخشى ئىگىلىتىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن فۇنكسىيىنىڭ مۇرەككەپلىشىش جەريانىنى توغرا تەھلىل قىلىپ بېرىشىمىز لازىم. ئۇنىڭدىن باشقا بەش خىل ئاساسى ئېلېمېنتار فۇنكسىيىلەرنىڭ ھاسىلىلىرى توغرىسىدىمۇ پۇختا تونۇش بولۇشى كېرەك.

مۇرەككەپ فۇنكسىيىدىن ھاسىلە تېپىش پورمۇلىسىنى ئىشلەتكەندە، ئوقۇغۇچىلار دائىم ئارىلىقتىكى ئۆزگەرگۈچىدىن ئەركىن ئۆزگەرگۈچىگە نىسبەتەن ھاسىلە ئېلىشنى ئۇنتۇپ قېلىپ خاتالىق ئۆتكۈزىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن مۇرەككەپ فۇنكسىيىدىن ھاسىلە ئېلىشنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ مەشىق قىلدۇرۇش لازىم. ئالدى بىلەن ئارىلىقتىكى ئۆزگەرگۈچىنى يېزىشنى تەلەپ قىلىش، شۇنىڭ-

Altunoq

دەك ئۇلۇك توۋەن تەرەپكە، قايسى ئۇزگۇرۇۋچىگە نىسبەتەن ھاسىلە ئېلىنغانلىقىنى ئەسكەرتىشنى تە-كىتلەش، كونكرېت مىساللار ئارقىلىق $u = \varphi(x), g = f(u)$ بولغاندا y^{1}_{u} بىلەن y^{1}_{x} نىڭ ئوخشىمايدىغانلىقىنى، دەسلەپتە پۈتكۈل جەرياننى تەپسىلىرەك يېزىشنى تەكىتلەش كېرەك. مەسىلەن:

$$y = Sin^2 \left(2x + \frac{\pi}{3}\right)$$

$$y^1 = 2Sin\left(2x + \frac{\pi}{3}\right)Sin^1 \left(2x + \frac{\pi}{3}\right)$$

$$= 2Sin\left(2x + \frac{\pi}{3}\right) cos \left(x + \frac{\pi}{3}\right)\left(2x + \frac{\pi}{3}\right)^1$$

$$= 2Sin\left(2x + \frac{\pi}{3}\right)cos\left(2x + \frac{\pi}{3}\right) \cdot 2$$

$$= 2Sin\left(4x + \frac{\pi}{3}\right);$$

ئوقۇغۇچىلار مۇرەككەپ فونكتسىيىدىن ھاسىلە ئېلىش قائىدىسىنى پۇختىراق ئىگەللىۋالغان-دىن كېيىن ئارىلىقتىكى قەدەملەرنى تاشلىۋېتىشنى تەلەپ قىلىش لازىم. ھاسىلە تېپىش جەريانىدا تۆۋەندىكى بىر نەچچە نۇقتىنى ئوقۇغۇچىلارغا تەكىتلەپ قويۇش پايدىلىق:

1. فونكتسىيىنىڭ ھاسىلىسىنى تاپقاندا، ئالدى بىلەن فونكتسىيىنىڭ تۈزۈلمىسىنى ئايدىڭ-لاشتۇرۇۋېلىش كېرەك. مەسىلەن: $y = a\ r\ c \text{ Sin} \frac{m\text{Sin}\, x - n\cos x}{\sqrt{m^2 + n^2}}$ بېرىلگەن. بۇنىڭدا y^1 نى تېپىش لازىم. ئۇ $y = a\ r\ c\ Sin\, u$ ۋە $u = \frac{m\text{Sin}\, x - n\cos x}{\sqrt{m^2 + n^2}}$ مۇرەككەپلەشتۈرۈلگەن فونكتسىيە، شۇڭا، ئالدى بىلەن مۇرەككەپ فونكتسىيىدىن ھاسىلە تېپىش قائىدىسىنى قوللىنىش ئاندىن x گە نىسبەتەن ئايرىمىدىن ھاسىلە تېپىش قائىدىسىنى قوللىنىش كېرەك. يەنى:

$$y^1 = \frac{1}{\sqrt{1 - \frac{(m\sin x - n\cos x)^2}{m^2 + n^2}}} \cdot \frac{m\cos x + n\sin x}{\sqrt{m^2 + n^2}}$$

$$= \frac{m\cos x + n\sin x}{\sqrt{m^2 + n^2 - m^2\sin^2 x - n^2\cos^2 x + 2mn\sin x \cdot \cos x}}$$

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

$$=\frac{m\cos x+n\sin x}{\sqrt{m^2(1-\sin^2 x)+n^2(1-\cos^2 x)+2mn\sin x\cdot\cos x}}$$

$$=\frac{m\cos x+n\sin x}{\sqrt{m^2\cos^2 x+n^2\sin^2 x+2mn\sin x\cos x}}$$

$$=\frac{m\cos x+n\sin x}{|m\cos x+n\sin x|}=\begin{cases}1 & \text{بولغاندا } m\cos x+n\sin x>0\\ -1 & \text{بولغاندا } m\cos x+n\sin x<0\end{cases}$$

2). فونكتسىيىنى ئاددىلاشتۇرۇش مۇمكىن بولسا ئالدى بىلەن ئۇنى ئاددىلاشتۇرۇپ ئاندىن ھاسىلە تېپىش كېرەك. مەسىلەن:

$y=\sqrt{x\sqrt{x\sqrt{x}}}$ دە y^1 نى تېپىش كېرەك. $y=x^{\frac{1}{2}}\cdot x^{\frac{1}{4}}\cdot x^{\frac{1}{8}}=x^{\frac{7}{8}}$ بولغانلىقـ

تىن $y^1=\frac{7}{8}x^{-\frac{1}{8}}$

3) بەزى فونكتسىيىلەرنىڭ ھاسىلە تاپقاندا لوگارىفملاپ ھاسىلە تېپىش قائىدىسىنى قوللۇنۇش ئەپلىكرەك. مەسىلەن: $y=\sqrt{\frac{(x-1)(x-2)}{(x-3)(x-4)}}$ بولۇپ، y^1 نى تېپىش كېرەك.

بولغانلىقتىن $\ln y=\frac{1}{2}[\ln(x-1)+\ln(x-2)-\ln(x-3)-\ln(x-4)]$

$$\frac{1}{y}\,y^1=\frac{1}{2}\left[\frac{1}{x-1}+\frac{1}{x-2}-\frac{1}{x-3}-\frac{1}{x-4}\right]$$

$$y^1=\frac{1}{2}\sqrt{\frac{(x-1)(x-2)}{(x-3)(x-4)}}\left[\frac{1}{x-1}+\frac{1}{x-2}-\frac{1}{x-3}-\frac{1}{x-4}\right];$$

بۇلەكلەنگەن فونكتسىيىدىن ھاسىلە تاپقاندا ھاسىلىنىڭ ئېنىقلىمىسىدىن پايدىلىنىش كېرەك.

مەسىلەن:

$$y=\begin{cases}x^2\sin\frac{1}{x} & x\neq 0\\ 0 & x=0\end{cases}$$

بۇنىڭدا (0) y^1 نى تېپىش كېرەك.

$$\triangle y=(0+\triangle x)^2\sin\frac{1}{0+\triangle x}-0$$

$$=(\triangle x)^2\sin\frac{1}{\triangle x};$$

$$\frac{\Delta y}{\Delta x}=\Delta x\,.\,\mathrm{Sin}\frac{1}{\Delta x};$$

$$y^{1}(0)=\lim_{\Delta x\to 0}\Delta x\,.\,\mathrm{Sin}\frac{1}{\Delta x}=0$$

دىففېرېنسىيال چۈشەنچىسى: بۇ ـ دىففېرېنسىيال ئىنتېگرال ئىلمىدىكى مۇھىم چۈشەنچىدۇر. بۇنى ئوقۇتۇشتا فونكتسىيە $f(x)$ نىڭ دىففېرېنسىيالى $dy=f^{1}(x)\Delta x$ نىڭ ئىككى مۇھىم ئالاھىدىلىكى: ① dy نىڭ ئەركىن ئۆزگەرگۈچى ئارتتۇرمىسى Δx گە نىسبەتەن سىزىقلىق فونكتسىيە ئىكەنلىكى؛ ② dy بىلەن فونكتسىيە ئارتتۇرمىسى dy نىڭ ئايرىمىسىنىڭ Δx گە نىسبەتەن يۇقىرى تەرتىپلىك چەكسىز كىچىك مىقدار ئىكەنلىكىنى (يەنى $\Delta y-dy=0(\Delta x)$) نى ياخشى چۈشەندۈرۈش كېرەك. دېمەك بۇ يەردىكى مۇھىم ئىش. دىففېرېنسىيال dy نىڭ، فونكتسىيە ئارتتۇرمىسى Δy نىڭ «سىزىقلىق»، «ئاساسى» قىسمى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈش، «سىزىقلىق» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ئوقۇغۇچىلار خېلى ئوڭاي چۈشىنىدۇ. بىراق «ئاساسى» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ۋە ئەھمىيىتىنى ئانچە ئوڭاي چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئوقۇغۇچىلارغا تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلىقى x بولغان كۋادراتنىڭ تەرەپ ئۇزۇنلىقى Δx ئارتتۇرغاندا، كۋادرات مەيدانىنىڭ ئۇنىڭغا ماس ئارتتۇرمىسى Δy بىلەن دىففېرېنسىيالى dy ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى شەكىل بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئوبرازلىق چۈشەندۈرۈپ، $\Delta y\approx 2x.\Delta x$ نىڭ نىسپىي خاتالىق پەرقىنى ھېسابلاپ، $\Delta x\to 0$ دە بۇ خاتالىق پەرقىنىڭمۇ نۆلگە ئىنتىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈش پايدىلىق.

ھاسىلە ۋە دىففېرېنسىيالنىڭ قوللىنىلىشى: بۇ يەردىكى ئاساسلىق مەزمۇنلار فونكتسىيىنىڭ ئۆسۈشى، كېمىيىشى، ئېكستىرېمۇم قىممەت، ئەڭ چوڭ، ئەڭ كىچىك قىممەت ئەگرى سىزىقنىڭ كوپۇكلىكى، پېتىنقىلىقى، بۇرۇلۇش نۇقتىسى قاتارلىقلار بولۇپ، بۇنىڭدا فونكتسىيىنىڭ ئۆسۈش، كېمىيىشىنى مۇلاھىزە قىلىش ئاساسى ھالقا. بۇ مەزمۇننى ئوقۇتۇشتا ئوقۇغۇچىلارغا فونكتسىيىنىڭ ئۆسۈش، كېمىيىشىنى تېپىشنىڭ تۆۋەندىكى ئومۇمىي قەدەم باسقۇچلىرىنى ياخشى خۇلاسىلاپ بېرىش كېرەك: ① ئۆزۈلۈش نۇقتىلىرىنى تېپىش؛ ② ھاسىلىگە ئىگە بولمايدىغان نۇقتىلارنى تېپىش؛ ③ يۇقىرىدىكى ھەر قايسى نۇقتىلارنى چوڭ كىچىكلىك تەرتىۋى بويىچە تىزىپ، فونكتسىيىنىڭ ئېنىقلىنىش ساھەسىنى بىر نەچچە ئارىلىقلارغا بۆلۈش؛ ④ ھەر قايسى ئارىلىقلاردا ھاسىلىنىڭ ئالامىتىنى بەلگىلەش؛ ⑤ فونكتسىيىنىڭ ئۆسۈش، كېمىيىش ئارىلىقلىرىغا ئېرىشىش.

ئېكستىرېمۇم قىممەت: تېپىشقا دائىر مەزمۇنلارنى ئوقۇتۇشتا تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش لازىم: ① ئوقۇغۇچىلار فونكتسىيىنىڭ ئۆسۈش، كېمىيىش خۇسۇسىيىتىنى پىششىق ئىگەللىگەندىن كېيىن، ئاندىن ئېكستىرېمۇم قىممەت ھەققىدە توختۇلۇش لازىم. ② ئېكستىرېمۇم نۇقتا فونكتسىيىنىڭ ئېنىقلىنىش ساھەسىنىڭ ئىچكى نۇقتىسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈش كېرەك. ③ ئېكستىرېمۇم قىممەت فونكتسىيىنىڭ قىسمىي خۇسۇسىيىتى ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىش كېرەك. ④ ئوقۇغۇچىلارنى فېرمات تېئورېمىسىنى چوڭقۇر ئىگەللىۋېلىشقا يېتەكلەپ، بۇنىڭدا بىرىنچىدىن $f^{1}(x)=0$ نىڭ فونكتسىيىنىڭ ئېكستىرېمۇم قىممەتكە ئېرىشىشىدىكى زۆرۈر شەرت لېكىن يې-

تەرلىك شەرت ئەمەسلىكىنى، ئىككىنچىدىن، تېئورېمىنىڭ پەقەت ھاسىلىگە ئىگە نۇقتا ئۈستىدىلا توختىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈش كېرەك. ⑤ فۇنكسىيىنىڭ توختاش نۇقتىلىرى، ھاسىلىگە ئىگە بولمايدىغان نۇقتىلىرىنى تېپىپ چىقىپ، بۇ نۇقتىلار ئارىلىق فۇنكسىيىنىڭ ئېنىقلىنىش ساھەسىنى بىر نەچچە قىسىمغا بۆلۈپ، ھەر بىر قىسىمدىكى ھاسىلىنىڭ ئالامىتىنى بەلگىلەپ، بۇ ئارىلىق ئېكستىرېمۇم نۇقتىلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش لازىم. بۇلارنى بىر جەدۋەل ئارقىلىق ئىپادىلەپ چۈشەندۈرۈشتە بىزگە كۆپ ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ.

ئېنىقسىز ئىنتېگرال: ئېنىقسىز ئىنتېگرال بابىدا چۈشەنچىلەر ئانچە كۆپ ئەمەس. ئاساسەن دەسلەپكى فۇنكسىيە ۋە ئېنىقسىز ئىنتېگرالدىن ئىبارەت ئىككى چۈشەنچە بار. ئوقۇغۇچىلار بەزىدە بۇ ئىككى چۈشەنچىنى بىر - بىرىدىن پەرق ئېتەلمەي قالىدۇ. شۇلارغا $f(x)$ نىڭ دەسلەپكى فۇنكسىيىسى بىلەن $f(x)$ نىڭ ئېنىقسىز ئىنتېگرالى ئوتتۇرىسىدا ” يەككىلىك “ بىلەن ” ئومۇملىق “ مۇناسىۋىتىنىڭ بارلىقىنى تەكىتلەش لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن $\int f(x)dx$ نىڭ فۇنكسىيە $f(x)$ نىڭ بارلىق دەسلەپكى فۇنكسىيىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان بەلگە ئىكەنلىكىنى، شۇڭا $\int f(x)dx = F(x)+c$ دىكى ئىختىيارى تۇراقلىق سان c نى چوقۇم يېزىش لازىملىقىنى چۈشەندۈرۈش كېرەك. ئوقۇغۇچىلار كۆپىنچە بۇ مەسىلىگە سەل قارايدۇ.

ئەمدى ئىنتېگراللاش بولسا يەنە بىر مۇھىم نۇقتا، ئېنىقسىز ئىنتېگرال تېپىش ھاسىلە تېپىشنىڭ قارىمۇ - قارشى ئەمەلىدۇر. ھالبۇكى ھاسىلە تېپىش ئانچە قىيىن ئەمەس. پەقەت مىخانىك ھالدا ھاسىلە تېپىشنىڭ تۆت ئەمەل قائىدىسى ۋە مۇرەككەپ فۇنكسىيىدىن ھاسىلە تېپىش قائىدىلىرىنى تەكرار قوللانساقلا بولىدۇ. لېكىن ئېنىقسىز ئىنتېگرال تېپىش ئۇنچىۋالا ئوڭاي ئەمەس. بۇنىڭدا ھېساپلاشتا ماھىرلىق تەلەپ قىلىنىدۇ. دەرسلىكتە پەقەت ئەڭ ئاساسى ئىنتېگراللاش ئۇسۇللىرى تونۇشتۇرۇلغان يەنى بىۋاستە ئىنتېگراللاش، بۆلەكلەپ ئىنتېگراللاش ۋە ئۆزگەرگۈچىلەرنى ئالماشتۇرۇپ ئىنتېگراللاش قىيىن ۋە مۇھىم نۇقتا ھېساپلىنىدۇ. ئۆزگەرگۈچىلەرنى ئالماشتۇرۇپ ئىنتېگراللاش ئەمەلىيەتتە مۇرەككەپ فۇنكسىيىدىن ھاسىلە تېپىش ئۇسۇلىنىڭ ئىنتېگرالدىكى بىر خىل قوللىنىلىشى بولۇپ، ئاساسى ئېلېمېنتار فۇنكسىيىلەرنىڭ ھاسىلە فورمۇلىلىرى بىلەن مۇرەككەپ فۇنكسىيىدىن ھاسىلە تېپىش فورمۇلىسىنى پىششىق بىلىش، ئۆزگەرگۈچىلەرنى ئالماشتۇرۇپ ئىنتېگراللاش ئۇسۇلىنى ئىگەللەشنىڭ ئاساسىدۇر. بىرىنچى تىپتىكى ئۆزگەرگۈچىلەرنى ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىنى سۆزلىگەندە مۇھىم نۇقتا قىلىپ ئالماشتۇرۇش فۇنكسىيىسى $x = \varphi(u)$ نى قانداق تاللاشنى چۈشەندۈرۈش كېرەك. ئىككىنچى تىپتىكى ئۆزگەرگۈچىلەرنى ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىنى سۆزلىگەندە، ئەگەر ئۆزگەرگۈچىلەرنى ئالماشتۇرۇش فۇنكسىيىسى $x = \varphi(u)$ نىڭ تەتۈر فۇنكسىيىسى كۆپ قىممەتلىك بولۇپ قالسا، ئۇنىڭ مۇۋاپىق بىر، بىر قىممەتلىك تارمىقى $u = \varphi^{-1}(x)$ نى تاللىۋېلىپ، u غا نىسبەتەن چىقىرىلغان نەتىجىگە ئەسلىدىكى ئۆزگەرگۈچى مىقدارنى ئورنىغا قويۇش لازىملىقىنى تەكىتلەش كېرەك. مەسىلەن $\int \frac{dx}{\sqrt{x}+1}$ دا $\sqrt{x} = u$ دەپ ئېلىنسا بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئەگەر $u = -\sqrt{x}$ دەپ ئېلىنسىمۇ ئوخشاش نەتىجە كېلىپ چىقىدۇ. بۇ نۇقتىنى كۆرسىتىپ قويۇش ئوقۇغۇچىلارنىڭ بەزى ئەندىشىلىرىنى تۈگىتىدۇ.

بىرىنچى تىپتىكى ۋە ئىككىنچى تىپتىكى ئۆزگەرگۈچىلەرنى ئالماشتۇرۇپ ئىنتېگراللاشنىڭ

ئاساسى ئىدىيەسى بىر ــ بىرىگە ئوخشۇشۇپ كېتىدۇ. شۇڭا، بەزىدە بۇ ئىككى خىل ئۇسۇلنى بىر ــ بىرىدىن پەرق ئېتىشۋېلىش ناھايىتى قىيىن. مەسىلەن: ئىنتېگرال $\int 2x\sqrt{1-x^2}\,dx$ دا $u=x^2$ دەپ ئېلىپ، بىرىنچى خىل ئۆزگىرىشچىلەرنى ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. شۇنىڭدەك $\left(-\frac{\pi}{2}\ \ u\leqslant\frac{\pi}{2}\right)$ دا $x=Sinu$ دەپ ئېلىپ ئىككىنچى تىپتىكى ئۆزگىرىشچىلەرنى ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىشقىمۇ بولىدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ يەردە بۇلارنىڭ مۇرەككەپ ۋە ئاددىي دېگەن پەرقى بار. بىراق ئوقۇغۇچىلارغا شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ قويۇش كېرەككى، بىرىنچى تىپتىكى ئۆزگىرىشچىلەرنى ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىدا پەرەز قىلىنىغان $u=\varphi(x)$ نىڭ تەتۈر فۇنكتسىيەسىنىڭ بىر قىممەتلىك بولۇشى تەلەپ قىلىنمايدۇ. ئەمما ئىككىنچى تىپتىكى ئۆزگىرىشچىلەرنى ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىدا پەرەز قىلىنغان $x=\varphi(u)$ تەتۈر فۇنكتسىيەسى چوقۇم بىر قىممەتلىك فۇنكتسىيە بولۇشى كېرەك.

ئېنىق ئىنتېگرال ۋە ئۇنىڭ قوللىنىلىشى: ئېنىق ئىنتېگرال چۈشەنچىسى دىففېرېنسىيال ئىنتېگرالنىڭ ئاساسى ئىدىيەسىنى مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇنىڭدىكى نيۇتون ــ لېبنىس پورمۇلىسى بولسا دىففېرېنسىيال بىلەن ئىنتېگرالدىن ئىبارەت ئىككى ئاساسى چۈشەنچىنى باغلاپ تۇرىدۇ.

بۇ باسقۇچتىكى ئوقۇتۇشتا تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىغا دىققەت قىلىش لازىم.

(1) بىز لېممىنت ئۈستىدە توختالغان چېغىمىزدا چەمبەرنىڭ مەيدانىنى چەمبەرگە ئىچىدىن تىگىشىدىغان مۇنتىزىم كوپ تەرەپلىك مەيدانىنىڭ لېممىنتى دەپ قارىغان ئىدۇق. شۇڭا „ پارچىلاش. يىغىندا تېپىش، لېممىنت ئېلىش „ دىن ئىبارەت ئۇسۇل بىلەن ئەگرى تەرەپلىك تىراپېتسىيەنىڭ مەيدانىنى تېپىشنى ئوقۇغۇچىلار ئاسانلا قوبۇل قىلىدۇ. لېكىن بۇ يەردە مۇھىمى نېمە ئۈچۈن شۇنداق قىلىدىغانلىغىمىزنى ئوقۇغۇچىلارغا ئېنىق ماتېماتىكىلىق تىل بىلەن رۇشەن بايان قىلىپ بېرىشىمىز لازىم. ئەگرى تەرەپلىك تىراپېتسىيەنىڭ مەيدانى مەسىلىسىنى مىسالغا ئالساق، ئۇنىڭ ئەگرى تەرىپىنى ئىپادە قىلغۇچى فۇنكتسىيە $y=f(x)$ ئۈزلۈكسىز، شۇڭا ئۈزلۈكسىزلىك ئېنىقلىمىسىغا ئاساسەن كىچىك ئارىلىقنىڭ ئۇزۇنلىغى $|\triangle x_i|$ يېتەرلىك كىچىك بولغاندا ئۇنىڭغا ماس $[x_i, x_i-1]$ دا فۇنكتسىيە $|\triangle y_i|=|f(x_i+1)-f(x_i)|$ ئۇ ناھايىتى كىچىك بولىدۇ. شۇڭا $f(x)$ نى تەقرىبى ھالدا ئۆزگەرمەيدۇ، يەنى تۇراقلىق دەپ قاراشقا بولىدۇ. گېئومېتىرىك نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا تىكتۆتبۇلۇڭ ئەگرى تەرەپلىك تىراپېتسىيىگە ۋەكىل قىلىنىدۇ. يەنى تۈز ئەگرىگە ۋەكىل قىلىنىدۇ. چەكلىك دانە تىكتۆتبۇلۇڭلارنىڭ مەيدانلىرىنىڭ يىغىندىسىنى ئېلېمېنتار ماتېماتىكىلىق ئۇسۇل بىلەن ھېساپلاش مۇمكىن. پارچىلاش قانچە ئىنچىكە بولغانسېرى تىكتۆتبۇلۇڭلار مەيدانلىرىنىڭ يىغىندىسى شۇنچە ئەگرى تەرەپلىك تىراپېتسىيە مەيدانىغا يېقىنلىشىدۇ. لېكىن پارچىلاشنىڭ سانى چەكلىكلا بولىدىكەن، تەقرىبىلىك بىلەن ئېنىقلىق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى مەڭگۈ ھەل قىلغىلى بولمايدۇ. ئالى ماتېماتىكىنىڭ لېممىنتتىن ئىبارەت بۇ ئاساسلىق قۇرالىنى قوللانغاندىلا ئاندىن تۇراقلىق بىلەن ئۆزگىرىشچى، تۈز بىلەن ئەگرى، تەقرىبى بىلەن ئېنىقلىقنىڭ ئاللىمىشىغا شەرت ھازىرلىنىپ ئەگرى تەرەپلىك تىراپېتسىيەنىڭ ھەقىقى مەيدانىغا ئېرىشەلەيمىز. ئۇنىڭدىن باشقا ئوقۇغۇچىلارغا $(x_i\ ,\ x_i+1)$ g_{it} نۇقتىنىڭ نېمە ئۈ-

www.uyghurkitap.com

چۈن ئىختىيارى تاللىنىدىغانلىقىنىمۇ چۈشەندۈرۈش لازىم،

(2) بىزنىڭ دەرسلىكلىرىمىزدە ئاساسەن ئۈزلۈكسىز فۇنكتسىيىلەرگە نىسبەتەن ئېنىق ئىنتېگرال چۈشەنچىسى تۇرغۇزۇلغان. يېپىق ئارىلىق $[a.b]$ دا ئۈزلۈكسىز فۇنكتسىيە ئىنتېگراللانغۇچى، يەنى

$$\lim_{\max|\triangle x|\to 0}\sum_{i=0}^{n} f(g_i)\triangle x_i$$

مەۋجۇت، شۇنىڭدەك ئۇ بولۇش ئۇسۇلى ۋە g_i نۇقتىنىڭ تاللىنىشى بىلەن مۇناسىۋەتسىز. ئېنىقلىمىدىن پايدىلىنىپ ئېنىق ئىنتېگرال ھىساپلاشقا توغرا كەلگەندە فۇنكتسىيە ئىنتېگراللانغۇچى بولسىلا بولۇش ئۇسۇلىنى ۋە gi نۇقتىنى خالىغانچە تاللاشقا بولىدىغانلىقتىن بۆلەرنى تاللاشتا ئىنتېگرال يىغىندىسى $\sum_{i=0}^{n} f(g_i)\triangle x_i$ نى ھىساپلاشنىڭ ئوڭاي بولۇشىنى كۆزدە تۇتىمىز.

(3) ئېنىق ئىنتېگرالنىڭ ئېنىقلىمىسىنى سۆزلىگەندە قوشۇمچە قىلىپ $a>b$ بولغاندا $\int_a^b f(x)dx = -\int_b^a f(x)dx$ بولىدىغانلىقىنى، $a=b$ بولغاندا $\int_a^b f(x)dx=0$ بولىدىغانلىقىنىمۇ ئالاھىدە تەكىتلەش كېرەك. ماھىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئىنتېگرالنىڭ يۆنىلىش مەسىلىسى. بۇنى ئوقۇغۇچىلار ئوڭاي چۈشىنىدۇ. بۇ ئوقۇغۇچىلارنى ئۆزگۈرۈچىلەرنى ئالماشتۇرۇپ ئېنىق ئىنتېگرال ھىساپلاشتا جانلىقلىققا ئىگە قىلىدۇ.

(4) دىففىرېنسىئال ئىنتېگرالنىڭ ئاساسى پورمۇلىسى يەنى نيۇتون لېبنىس پورمۇلىسى پۈتكۈل دىففىرېنسىئال ئىنتېگرال ئىلمىدىكى ئاساسى پورمۇلىدۇر. ئۇ نەزەرى ۋە ئەمەلى ھىساپلاشتا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ نۇقتىنى ئوقۇغۇچىلارغا ياخشى چۈشەندۈرۈش كېرەك. نيۇتون لېبنىس پورمۇلىسى بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇن ئېنىقسىز ئىنتېگرال بىلەن ئېنىق ئىنتېگرال ئۆزئارا قىلچە مۇناسىۋىتى يوق چۈشەنچىلەر ئىدى. پەقەت نيۇتون ـ لېبنىس پورمۇلىسى بارلىققا كەلگەندىن كېيىنلا بۇ ئىككى چۈشەنچە يەنى دىففىرېنسىئال بىلەن ئىنتېگرال بىر ـ بىرى بىلەن زىچ باغلاندى. بۇ ئىككى چۈشەنچىنىڭ نامىنىڭ ۋە بەلگۈسىنىڭ ئوخشۇشۇپ كېتىشى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

نيوتۇن ـ لېبنىس پورمۇلىسى ئېنىق ئىنتېگرالنى ھىساپلاش مەسىلىسىنى زور دەرىجىدە ئاددىلاشتۇرۇپ، ئۇنى نۇرغۇنلىغان ئەمەلى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ ئۈنۈملۈك قورالىغا ئايلاندۇردى. ئۇ پورمۇلىدىن پايدىلىنىپ ئېنىق ئىنتېگرال ھىساپلاشتا پەقەت ئېنىقسىز ئىنتېگرال تېپىلسىلا مەسىلە ئاساسى جەھەتتىن ھەل بولىدۇ. بۇ يەردە پەقەت بىر نەچچە نۇقتىغا دىققەت قىلىنسىلا بولىدۇ.

① ئۆزگۈرۈچىلەرنى ئالماشتۇرۇشتىن پايدىلىنىپ ئېنىق ئىنتېگرال تېپىشتا ئىككى خىل شەكىل بار: بىرسى ئالدى بىلەن ئېنىقسىز ئىنتېگرالنىڭ ئۆزگۈرۈچىلىرىنى ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن دەسلەپكى فۇنكسىيىسىنى تېپىۋېلىپ ئاندىن نيۇتون - لېيبنىس پورمۇلىسىنى قوللىنىش، يەنە بىرسى ئىنتېگراللانغۇچى ئىپادىنى ئالماشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇناسىپ ھالدا ئىنتېگرالنىڭ يۇقۇرى ۋە تۆۋەن چەكلىرىنى ئۆزگەرتىش.

ئېنىق ئىنتېگرال بىلەن ئېنىقسىز ئىنتېگرالنىڭ ئۆزگۈرۈچىلىرىنى ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىدا ئازراق پەرق بار. ئېنىقسىز ئىنتېگرالنىڭ ئىككىنچى تىپتىكى ئۆزگۈرۈچىلىرىنى ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىدا، پەرەز قىلىنغان $x=\varphi(t)$ نىڭ تەتۈر فۇنكسىيىسى كۆپ قىممەتلىك بولۇپ قالسا، ئۇنىڭ بىر قىممەتلىك تارمىقىنى تاللىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. ھالبۇكى ئېنىق ئىنتېگرالنىڭ ئىككىنچى تىپتىكى ئۆزگۈرۈچىلىرىنى ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىدا $x=\varphi(u)$ نىڭ دەسلەپكى فۇنكسىيىسىنىڭ بىر قىممەتلىك تارمىقىنى تاللىۋېلىش مەسىلىسىنى ئويلاشنىڭ ھاجىتى يوق. مەسىلەن:

$$\int_{-1}^{1}\sqrt{1-x^2}\,dx$$ دا

$x=\sin t$ دەپ ئالغاندا $-\frac{\pi}{2}\leqslant t\leqslant\frac{\pi}{2}$ - نى ئالماي $-\frac{\pi}{2}\leqslant t\leqslant\frac{5\pi}{2}$ - نى ئالساقمۇ بولىۋېرىدۇ.

$$\int_{-1}^{1}\sqrt{1-x^2}\,dx\int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{5\pi}{2}}\sqrt{1-\sin^2 t}\cos t\,dt$$

$$=\int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{5\pi}{2}}|\cos t|\cos x\,de=\int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}}\cos^2 t\,dt+\int_{\frac{\pi}{2}}^{\frac{3\pi}{2}}(-\cos^2 t)\,de+$$

$$+\int_{\frac{3\pi}{2}}^{\frac{5\pi}{2}}\cos^2 e\,de=\int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}}\cos^2 t\,dt$$

ئېنىق ئىنتېگرالنىڭ قوللىنىلىشى : چۈشەنچە نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئوقۇغۇچىلارغا تۆۋەندىكى نۇقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشنى تەكىتلەپ قويۇش زۆرۈر: ئايلىنىشتىن ھاسىل بولغان جىسىم ئايلىنىش ئوقىغا تىك تەكشىلىكلەر تەرىپىدىن پارچىلانغاندىن كېيىن، ھەجىم تاپقان چاغدا، كىچىك نېپىز پىلاستىنكىنىڭ ھەجىمىنى كىچىك مۇنتىزىم سىلىندىر ھەجىمى بىلەن ياكى كىچىك كېسىك كونۇس ھەجىمى بىلەن تەقرىبىي ئىپادە قىلىشقا بولىدۇ. لېكىن يان سىرت مەيدانىنى ھېسابلىغاندا بولسا، كىچىك سىلىندىرنىڭ يان سىرت مەيدانى بىلەن كىچىك نېپىز پىلاستىنكىنىڭ يان سىرت مەيدانىنى تەقرىبىي ئىپادە قىلىشقا بولمايدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورپىكتى www.uyghurkitap.com

ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى ※

تۇرغۇن ئالماس

ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى

(375—469)

1- بالامىردىن ئاتتىلاغىچە

بالامىر

(374—400)

غەربىي ھونلار دۆلىتى (شىمالىي ھونلار دۆلىتى) مىلادىنىڭ 216-يىلى تارىخ سەھنىسىدىن غايىپ بولدى. شۇندىن باشلاپ غەربىي ھونلار ھازىرقى قازاقىستاندىن تارتىپ ۋولگا بويلىرىغىچە سوزۇلغان چەكسىز تېرىتورىيىدە (ئورمانلىق، يايلاق، دالىدا) ياشاپ، بىر نەچچە ئەسىر دەرمان يىغدى. ھونلار ئاۋۇدى، تارىختا «قىپچاق دالىسى» دەپ ئاتالغان شۇ دالىدا، يىراقتىن قارىغاندا گويا ياپيېشىل ئوتلاقلار ئىچىدە مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن غازنىڭ ئاپپاق تۇخۇمىدەك كۆرۈنگەن ئوتاۋ (ئاق ئۆيلەر)لار كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى.

ھونلار مىلادىنىڭ 550- يىللىرىغا كەلگەندە دەھشەتلىك دېڭىز دولقۇنىدەك قوزغۇلۇپ، ياۋروپاغا قاراپ يۈزلەندى. ئۇلار مىلادىنىڭ 65—355- يىللىرى ئارال دېڭىزى، كاسپىي دېڭىزى ئەتراپلىرىنى ئىشغال قىلدى. شۇ چاغدا ھونلار ئىچىدىن بالامىر ئاتلىق بىر خان چىقتى. ئۇ باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئون بەشىنچى، قۇتئۇش تەڭرىقۇتنىڭ توققۇزىنچى ئەۋلادى ئىدى.

※ بېشى ئۆتكەن سانلاردا

AltunOq

باتۇر لۇقتا' قەيسەرلىكتە ئۆز ئەجداتلىرىدىن قېلىشمايدىغان ئىمپىراتور بالامىر مىلادىنىڭ 374_ يىلى ئىدىل (ۋولگا) ، ئورال بويلىرىغا يېتىپ كەلدى. شۇ يىلى بالامىر ئالانلار دۆلىتىنى يوقاتتى. ئارقىدىنلا شەرقى گوتلار (شەرقى گېرمانلار) دۆلىتىنى يوقۇتۇپ، ئۇلارنىڭ خانى ئېرما نارىخنى ئۆلتۈردى. بۇ جەددى خەۋپتىن چۆچۈگەن غەربى گوتلارنىڭ خانى ئاتا نارىخ غەربى گوتلارنى باشلاپ دوناي دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بارغانچە غەربكە چېكىنىپ ئىسپانىيىگىچە كەتتى. بالامىر مىلادىنىڭ 378_ يىلى دوناي دەرياسىدىن ئۆتۈپ، تىراكىيىگىچە يېتىپ كەلدى. شۇ مەزگىلدە بالامىر باسىق ۋە قورسىق ئاتلىق ھون سەركەردىلىرىنىڭ باشچىلىقىدا نۇرغۇن قوشۇنلىرىنى ئوتتۇرا شەرققە ماڭدۇردى. ئۇلار دون دەرياسىدىن ئۆتۈپ، كاۋكاز ئارقىلىق ئانادولغا، ئىرزورۇمدىن مالاشىياغا يۈرۈش قىلىپ، قۇددۇس (ئىرو سالىم) غىچە باردى. ھونلار پەلەستىنىدىن يېنىپ، ئوتتۇرا ئانادول، شەرقى ئانادول، شىمالى ئەزەربەيجان ئارقىلىق كاۋكاز تاغلىرىدىن ئېشىپ، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەلدى. بۇ سەپەر 398_ يىلى ئاياقلاشتى. دەل شۇ چاغلاردا، روما ئىمپېرىيىسى غەرپ ۋە شەرقتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. ياۋروپادا مۇنداق جىددى ئەھۋالنىڭ تۇغۇلۇشى ھونلا ئۈچۈن ناھايىتى پايدىلىق شارائىت ياراتتى.

يولدۇز

(400_410)

مىلادىنىڭ 400_ يىلى ئىمپىراتور بالامىر ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى يولدۇز ئىمپىراتور بولدى. يولدوز، ياۋروپادىكى ۋاندانلار، بورگوندلار، ساكسونلار، ئالمانلارنى بويسۇندۇردى. ئۇ مىلادىنىڭ 406_ يىلى غەربى روما ئىمپېرىيىسىنى يوقۇتۇش ئۈچۈن ئىتالىيىگە يېتىپ كىردى. ئاۋغوستئىيىدا پاۋىيئا مەيدانىدا ھونلار بىلەن روماللىقلار ئارىسىدا ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇشتا ھونلار غەلىبە قىلدى. روما قوشۇنلىرى قوماندانى راداگايىس ئۆلتۈرۈلدى. يولدوز شۇ غەلىبىدىن كېيىن رېين دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ياۋروپاغا يۈرۈش قىلدى. ئۇ مىلادىنىڭ 405_409_ يىللىرى ئارىلىقىدىكى مەزگىللەردە، دوناي دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ، شەرقى روما ئىمپېرىيىسىنىڭ نۇرغۇن ئۆلكىلىرىنى بېسىپ ئالدى. يولدوز ئىمپىراتورلۇق تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىل (410_400)لەردە، قازاقىستاندىن تارتىپ، رېين دەرياسىغىچە سوزۇلغان بىپايان تېرىتورىيىنى بويسۇندۇرۇپ، ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى بىرلىككە كەلتۈردى. ئۇ بۈۋىسى ئوغۇزخان (باتۇر تەڭرىقۇت) قۇرغان ئىمپېرىيىگە تەڭ كېلىدىغان ئۇلۇغ بىر دۆلەتنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى.

www.uyghurkitap.com

قارا تون

(410ـ415)

مىلادىنىڭ 410ـ يىلى يۇلدۇز ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى قارا تون ئىمپىراتور بولدى. قارا توننىڭ بونجوك (مۇنچۇك)، ئوكتار، روگا (رويا)، ئايبارس ئاتلىق تۆت ئوغلى بار ئىدى. بۇ ئوغۇللاردىن ئايبارس ئىمپېرىيىنىڭ غەربىي قىسمىغا، ئوكتار شەرقىي قىسمىغا ئىلىك خان قىلىپ تەيىنلەندى. قارا تون ئىمپىراتورلۇق تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىلدە، (415 ـ 410) هونلارنىڭ ھەركىتىگە ئاساسەن ئۇنىڭ ئوغۇللىرى يېتەكچىلىك قىلغان. بۇ ئوغۇللارنىڭ ياۋروپا هون ئىمپىراتورلىقىنىڭ هوكۇمرانلىرىغا مەنسۇپ لىقىنى ئەڭ ئۇلۇق تارىخچىلار بىردەك ماقۇللىغان.

2 - ئاتتىلا

(434 ـ 453)

ئاتتىلانىڭ ئىمپىراتور بولىشى

مىلادىنىڭ 415 ـ يىلى قاراتون ئالەمدىن ئۆتتى. مىلادىنىڭ 434 ـ يىلى ئاتتىلا ئىمپىراتور بولدى. 415ـ يىلدىن 434 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا قاراتوننىڭ بونچوك (422ـ 415)، رويا (434 ـ 422) ئاتلىق ئوغۇللىرى ئىمپىراتور بولدى. بونچوكنىڭ بىلىدا، ئاتتىلا ئاتلىق ئىككى ئوغلى بار ئىدى. بىلىدا مىلادىنىڭ 395 ـ يىلى تۇغۇلغان. ئاتتىلا مىلادىنىڭ 400 ـ يىلى تۇغۇلغان

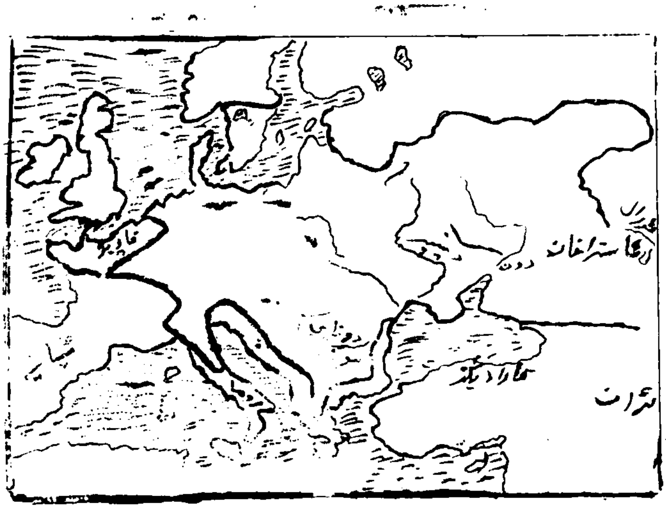

«ياۋروپا هون ئىمپېرىيىسى»

ئىدى. بۇنچۇك مىلادىنىڭ 422 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندە، ھۇنلارغا ئۇنىڭ ئۇكىسى ئىمپېراتور بولغان. رويا ئىمپېراتورلۇق تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىل (422 ـ 434)دە بىلىدا ئىمپېرىيىنىڭ غەربىي قىسمىغا، ئاتتىلا شەرقىي قىسمىغا ئىلىكخانلار نامى بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىشاتتى. ئاتتىلا ئىمپېرىيىنىڭ شەرقىي قىسمىغا ئىلىكخان بولسىمۇ ئۇ تاغىسى رويانىڭ قېشىدا تۇراتتى. رويا ئاتتىلانىڭ ھەربىي تالانتىغا ھەيران بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇلۇغ بىر قوماندان بولۇپ چىقىشىغا كۆزى يەتكەن ئىدى.

مىلادىنىڭ 434 ـ يىلى رويا ئالەمدىن ئۆتتى. قائىدە بويىچە بىلىدا ئىمپېراتورلۇق تەختىگە ۋارىس بولسىمۇ، ھەر جەھەتتە ئاكىسىدىن ئۈستۈن تالانتقا ئىگە بولغان ئاتتىلا ئىمپېراتور بولدى. قانداقتۇ سەۋەپ بىلەن بىلىدا مىلادىنىڭ 445 ـ يىلى 50 يېشىدا ئۆلتۈرۈلدى.

ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىگە ئاتتىلا ئىمپېراتور بولغاندىن باشلاپ، ھۇنلار ناھايىتى قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلىنىشقا باشلىدى. ئاتتىلا مىلادىنىڭ 447 ـ يىلى روما ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم باشلاپ، ئۇنىڭ پايتەختى كونىستانتىن پولغا (ھازىرقى ئىستانبۇل) قىستاپ كەلدى. رومالىقلار ئىستانبۇلنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئاتتىلاغا ھەر يىلى 2100 لىر ئالتۇن ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. بىر نەشتامىنىڭ ئەيتىشىچە، ھۇنلارغا غەربىي روما ئىمپېرىيىسىمۇ ھەر يىلى 700 پونت ئالتۇن ياساق تۆلەپ تۇرغان. ھەر يىلى تۆلەيدىغان مۇنداق ياساقلار جەھەتتىن ئىرانمۇ سىرتتا قالمىغان.

كاتالىيون ئۇرۇشى

ئاتتىلا مىلادىنىڭ 450 ـ يىلىغىچە، غەربىي روما ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، بالقاندىكى روما شەھەرلىرىدىن 70 نى بېسىپ ئالغان. ئاتتىلا غەربىي ۋە شەرقىي روما ئىمپېرىيىلىرىنىڭ بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئەۋۋەل غەربىي روما ئىمپېرىيىسىنى تولۇق تارمار قىلىپ، پۈتكۈل ياۋروپانى بويسۇندۇرۇشقا بەل باغلىدى. ئاتتىلا شۇ نىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 451 ـ يىلى 500 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق ناھايىتى زور قوشۇننى باشلاپ، رېين دەرياسىدىن ئۆتۈپ، فرانسىيىگە بېسىپ كىردى. مىتزى، رېمىس قاتارلىق شەھەرلەرنى ئالدى. ھۇنلار ئورلىئان شەھىرىگە قىستاپ كېلىپ، ئىسپانىيىنىڭ شەرقىي قىسمىغا بېسىپ باردى. بۇ چاغدا غەربىي روما ئىمپېراتورى ۋالېنتىنىئۇس III ـ غەربىي گوتلار، فرانسوزلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، نۇرغۇن قوشۇن توپلىغان ئىدى. تارىخچىلار ئەيتقاندەك: «ئەڭ ئاخىرقى ئۇلۇغ رومالىق» دەپ نام ئالغان ئاتىيئۇنۇس (غەربىي روما سەركەردىسى) باشچىلىقىدىكى غەربىي روما قوشۇنلىرى (ئىتتىپاقچىلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئاتتىلاغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. ئاتتىلا ئىسپانىيىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن چېكىنىپ، فرانسىيىدىكى سېنىيا دەرياسىنىڭ ئىككى قولى ئارىسىدىكى كاتالىيون دالىسىدا توختىدى. ئاتىيئۇنۇس باشچىلىقىدىكى 600 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق غەربىي روما قوشۇنلىرى ئاتتىلانىڭ ئىزىدىن قوغلاپ كاتالىيئون دالىسىغا يېتىپ كەلدى. قېدىمقى چاغدا يۈز بەرگەن مىللىي ئۇرۇشلار ئىچىدە ئەڭ دەھشەتلىك دەپ نام ئالغان «كاتالىيئون ئۇرۇشى» مىلادىنىڭ 451 ـ يىلى 24 ـ ئاپرېلدا باشلاندى. قېدىمقى تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە: ئۇرۇش شۇنداق قاتتىق دەھشەتلىك بولغانكى، سېنىيا دەرياسىنىڭ سۈيى قىپ ـ قىزىل قان بولۇپ ئاققان. كاتالىيئون دالىسىنى ئادەم، ئات ئۆلۈكلىرى، ئوتىمۇ ـ توشۇك بولۇپ كار ـ

دىن چىققان قالقانلار، سۇنغان نەيزىلەر، قىلىچلار قاپلاپ كېتىپ، تىرىكلەر مېڭىشقا زادى مۇمكىن بولمىـ
غان. چۈنكى ئۇز مۇستەقىللىقىنى باھاسىز جېنىدىنمۇ ئېزىز كۆرگەن ياۋروپالىقلار ھېچنىمىگە قارىـ
ماي جان تىكىپ ئۇرۇشقان بولسا، ئۆزىنىڭ جەڭگىۋارلىقى بىلەن دۇنيانى تىترىتىپ، تولا چاغلاردا
غالىپ بولۇپ ياشىغانلىقى بىلەن ياۋروپانى ۋەھىمىگە سالغان ھونلارمۇ ئادەتتىن تاشقىرى باتۇر-
لۇق بىلەن ئۇرۇشقان. بۇ ئۇرۇشتا، 165 مىڭ كىشى ئۆلگەن. غەربىي گوتلارنىڭ پادىشاسى تېئودو-
رىكمۇ ئۆلگەن.

ئۇز ئۇمرىدە مۇنداق قانلىق ئۇرۇشنى كۆرمىگەن ئاتتىلا ھون قوشۇنلىرىنى كاتالىيون دالىسى-
دىن چېكىندۇرۇپ، رېيىن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا ئۆتۈپ كەتكەن. ئاتىيمۇنۇس باشچىلىقىدىكى
غەربىي روما قوشۇنلىرى ناھايىتى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ قانسىراپ كەتكەنلىكتىن ھونلارنى قوغ-
لاشقا ماغدىرى يەتمىگەن.

غەربىي رومانىڭ قارام ھالغا چۈشۈرۈلۈشى

ئاتتىلا مىلادىيىنىڭ 451 - يىلى شىمالىي ئىتالىيىگە ھۇجۇم باشلاپ نۇرغۇن شەھەرلەرنى خاراپ
قىلدى. غەربىي رومانىڭ پايتەختى رىمغا قاراپ ماڭدى. ئۇ مىلان، پادىيە قاتارلىق مۇھىم شەھەرلەر-
نى بېسىپ ئالدى. غەربىي روما ئىمپېراتورى ۋالىيمىنۇس Ⅲ پاپا لېئو I نى ئاتتىلانىڭ ئالدىغا
ئەۋەتىپ سۇلھى قىلىشنى ئۆتۈندى. پاپا لېئو I ئاتتىلاغا يالۋۇرۇپ، رىمنى ۋەيران قىلماسلىقنى ئۆ-
تۈنۈپ، قانداق تەلەپلەر بولسا غەربىي روما ئىمپېراتورىنىڭ شەرتسىز كۆنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.
ھونلار بىلەن غەربىي روما ئارىسىدا سۇلھى تۈزۈلدى. سۇلھىگە بىنائەن ۋالىيمۇنۇس Ⅲ نىڭ ھونورىـ
ئان ئاتلىق قىزى ئاتتىلاغا ياتلىق قىلىنىدىغان، ھەر يىلى ھونلارغا تۆلىنىدىغان ئالتۇننىڭ مىقـ
دارى مەلۇم چەكتە بۇرۇنقىدىن كۆپەيتىلىدىغان بولدى. بۇ سۇلھىدىن كېيىن غەربىي رۇما ھونلارغا
پۈتۈنلەي قارام بولۇپ قالدى.

ئاتتىلانىڭ ئۆلۈمى ۋە ھونلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرى

ھونلار ۋەھىمىسىدىن ياپراقتەك تىترىگەن ياۋروپادىكى پادىشالار، ئاتتىلاغا ئىلاجسىزلىقـ
تىن خوشامەت قىلىشىپ ئۇنىڭغا نۇرغۇن قىممەت باھالىق نەرسىلەر بىلەن سوغا - سالام يوللىغان.
بەزى پادىشالار ئاتتىلاغا ئۆز قىزلىرىنى ياتلىق قىلىشقىچە بېرىپ يەتكەن. ئاتتىلا مىلادىيىنىڭ 453-
يىلى گېرمان پادىشاسىنىڭ ئىلدىكو ئاتلىق قىزىغا ئۆيلەنگەن. ئىلدىيكو توي كېچىسى ئاتتىلاغا
ئالتۇن قەدەھتە زەھەر سېلىنغان شاراپنى ئىچكۈزۈپ، ئۇنى ئۆلتۈرگەن.

ھونلار بۇرۇنلا تەييارلاپ قويۇلغان ئالتۇن
ساندۇقنىڭ ئىچىگە ئاتتىلانى ياتقۇزۇپ، ئاندىن كېيىن ئالتۇن ساندۇقنى كۈمۈش ساندۇققا، كۈ-
مۈش ساندۇقنى پولات ساندۇققا سېلىپ، ساندۇقلارنىڭ ئېغىزىنى مەھكەم بىكىتكەن. ھونلا بۇ
ئىشنى ئورۇنلاپ بولغاندىن كېيىن، دوناي دەرياسىنىڭ سۈيىنى توساپ باشقا تەرەپكە ئاقتۇ-

رۇپ، دەريانىڭ ئەسلى ئېقىنىنى چوڭقۇر كولاپ، ئاتتىلانىڭ جەسىدى سېلىنغان ئۈچ قات ساندۇقنى شۇ يەرگە كۆمۈپ، دەريانىڭ سۈيىنى ئەسلى قېنى بويىچە ئاقتۇرۇۋەتكەن. دېمەك ئاتتىلا دوناي دەرياسىنىڭ تېگىگە دەپنە قىلىنغان. ئۇ ھازىرغىچە ئۈچ خىل مېتالدىن ياسالغان ئۈچ قەۋەت ساندۇقنىڭ ئىچىدە ياتسا كېرەك.

ئاتتىلا، تارىختىكى ئىسكەندەر، ئوغۇزخان، چىڭگىزخانغا ئوخشاش ئۇلۇغ ئىستىلاچى (بويسۇندۇرغۇچى) بولۇپ، ئۇ دۇنياۋى ھوكۇمران بولۇشنى ئالدىغا مەخسەت قىلىپ قويغان. ياۋروپالىقلار ئۇنى، ”تەڭرىنىڭ بالىسى« دېيىشكەن ئىدى.

ھونلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرى

ئاتتىلانىڭ ئىككى بىكەسىدىن تۇغۇلغان بەش ئوغلى بار ئىدى. ئارىقان ئاتلىق بىكەسىدىن ئىللىك، دىڭگىزىك، ئىرنىك (ئىرمىك) ئاتلىق ئۈچ ئوغۇل تۇغۇلغان، ئۇنىڭ بۇندىن باشقا يەنە ھېرناق چىسابا، ئارتىك ئاتلىق ئوغۇللىرىمۇ بار ئىدى.

ئاتتىلا ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىللىك ئىمپېراتور بولدى. شۇ چاغدا، ئوستىروگوتلار، گېپىدلار ئىسيان كۆتەردى. مىلادىنىڭ 454 - يىلى ھونلار بىلەن ئىسيانچىلار ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشتا (رومىنىيىدىكى نودىر دەرياسىنىڭ بويىدا) ئىللىك ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئۇكىسى دىڭگىزىك ئىمپېراتور بولدى. ئۇ مىلادىنىڭ 454 - يىلىدىن 469 - يىلىغىچە ھونلار ھەركىتىگە باشچىلىق قىلدى. ئۇ مىلادىنىڭ 469 - يىلى شەرقى روما ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن كىتىۋاتقاندا، دوناي دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدا بولغان ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ بېشى ئىستامبولغا كەلتۈرۈلۈپ، سازايى قىلىندى.

دىڭگىزىك ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى تارقىلىپ كەتتى. شۇندىن باشلاپ ھونلار بىر نەچچىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا، ئازوۋ دېڭىزىنىڭ غەربى شىمالىدا، ھونلارنىڭ قوتۇرغۇر قەبىلىسى، دوننىڭ قويۇلىشىدا ئۇتۇرغۇر قەبىلىسى جايلاشتى. بۇ ئىككى قەبىلە شەرقى رومانىڭ كۈشكۈرتىشى ئارقىسىدا بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇردى. مىلادىنىڭ 545 - يىلى شەرقى روما ئىمپېراتورى يۇستىنىئان ئۇتورغۇرخانى ساندىكلىنى قورتۇرغۇرلارغا قارشى ئاتلاندۇردى. قورتۇرغۇر ھونلىرى ساندىلكى تەرەپتىن قىرىپ تاشلاندى ئەمما قۇرتۇرغۇر ھونلىرىنىڭ خانى زابىرگان قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئەسلىگە كەلدى. ئۇ مىلادىنىڭ 559 - 558 - يىللىرى قىش پەسلىدە قوشۇنلىرىنى باشلاپ مۇزلىغان دوناي دەرياسىدىن ئۆتۈپ، كۆتۈلمىگەندە ئىستامبول سېپىلىنىڭ تۈۋىگە قىستاپ كەلدى. لېكىن روماليقلار پايتەختىنى ھونلاردىن ساقلاپ قالدى. زابىرگان دون دالىسىغا قايتىپ كېلىپ ساندىكلىغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. شۇ چاغدا تۈركلەردىن يېڭىلىپ، ئاسىيادىن غەربكە قاراپ كەلگەن ئاۋارلار ئىككى ھون قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلدى. ھونلارنىڭ ئۇتۇرغۇر، قوتۇرغۇر قەبىلىسىدىن بولغارلار كېلىپ چىققان بولۇپ ئۇلار ۋولگا بولغار دۆلىتى (770 - 1400)، دوناي بولغار دۆلىتى (584 - 1018) قاتارلىق ئىككى دۆلەتنى قۇرۇپ

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ياۋرۇپا دا ھوكۇم سۈرگەن. ھونلارنىڭ يەنە بىر قىسمى بولسا ئاتتىلانىڭ ئوغلى ئىرنىك باشچىلە-
غىدا دوناي بويلىرىغا توپلۇنۇپ، ماجارىستان (ۋېنگىرىيە) دولىتىنى قۇرغان.

قانداقلا بولمىسۇن ياۋروپا ھونلىرىنىڭ بىر قىسمى شەرقى ياۋروپادا دولەت قۇرغان ھازار-
لار (968 ـ 463)، ئاۋارلار (850 ـ 565) غا قوشۇلۇپ كەتكەن. بولغارلار ئىنجىلىنى 6 ـ
ئەسىردە بولغار (تۈرك) تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، خىرىستىيان دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن باشلاپ،
سلاۋىيانلارغا ئارىلىشىپ، تامامەن سلاۋىيانلىشىپ كەتكەن.

ياۋروپا ھون ئىمپىرىيىسىنىڭ پايتەختى ۋېنگىرىيىدىكى تىسا دەرياسىنىڭ بويىدا ئىدى.

ياۋروپا ھون ئىمپىراتۇرلىرى

1 ـ بالامىر ـ مىلادى 400 ـ 374 ـ يىللار

2 ـ يۇلدۇز ـ مىلادى 410 ـ 400 ـ يىللار

3 ـ قاراتون ـ مىلادى 115 ـ 410 ـ يىللار

4 ـ بونچۇك ـ مىلادى 422 ـ 415 ـ يىللار

5 ـ روبىلا ـ مىلادى 434 ـ 422 ـ يىللار

6 ـ ئاتتىلا ـ مىلادى 453 ـ 434 ـ يىللار

7 ـ بىلىدا ـ (بۇ ئورتاق ئىمپىراتور) 445 ـ 434 ـ يىللار

8 ـ ئىلىك ـ مىلادى 454 ـ 453 ـ يىللار

9 ـ دىڭگىزىك ـ مىلادى 469 ـ 454 ـ يىللار

ئۇلۇغ ياۋچىلار

تارىختا تۈركى خەلقلەرنىڭ بىرى بولغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلار تارىخنىڭ ئۇزۇنلىقى، جەڭگىۋارلىقى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى تاخارىستان، كوشان ئىمپېرىيەسى، ئاق هونلار (ئېفتالىتلار) ئىمپېرىيەسى قاتارلىق قۇدرەتلىك دۆلەتلەرنى قۇرغانلىقى، يۈكسەك، باي مەدەنىيەت ياراتقانلىقى بىلەنمۇ مەشهۇر.

تۈركى خەلقلەر قەدىمقى چاغلاردا دۈشمەننى (بۇ سۆز فارىسچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن) "ياۋ" دەپ ئاتاتتى. بىزنىڭ قېرىنداشلىرىمىز بولغان ئۆزبەكلەر هازىرمۇ دۈشمەننى "ياۋ" دىسە قازاقلار "جاۋ" دەپ ئاتىشىدۇ. "ياۋچى" دىگەن ئىسىم ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئۇرۇشقاق، ئۆز خوشنىلىرى بىلەن دۈشمەنلىشىپ تۇرىدىغان ناهايىتى جەڭگىۋارلىقىغا قاراپ قويۇلغان ئىكەن.

ئۇلۇغ ياۋچىلار ئەڭ قەدىمقى چاغلاردىن باشلاپ هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خىشى كارىدورىدا ياشاپ كەلگەن، ئۇلار ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

ئۇلۇغ ياۋچىلار هون ئىمپېرىيەسى ۋۇجۇتقا كېلىشتىن بۇرۇن (مىلادىدىن 3 ئەسىر بۇرۇن) مۇستەقىل خانلىق بولۇپ، 150مىڭ كىشىلىككە يېقىن قوشۇنغا ئىگە ئىدى. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئاهالىسى بىر مىليونغا يېقىن بولسا كېرەك.

ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ غەربكە كۆچىشى

ئەزەلدىن تارتىپ ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن قېرىنداش بولغان هونلار، ئۇيسۇنلار بىر-بىرىگە يان خوشنا بولۇپ ياشايتتى. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇيسۇنلار بىلەن خىشى كارىدورىدا ياشىسا، هونلار ئۇلارنىڭ شەرقىدە (هازىرقى تاشقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇلىيەدە) ياشايتتى.

مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر ئىلگىرى ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇيسۇنلارغا هوجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانى خاندۇمىنى ئۆلتۈرگەن، يايلاقلىرىنى بېسىپ ئالغان. مەغلۇپ بولغان ئۇيسۇنلار شەرققە قاراپ قېچىپ هونلار پاناهىغا كەتكەن. بۇ چاغدا، مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇن ۋۇجۇتقا كەلگەن ئۇلۇغ هون ئىمپېرىيەسى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ غەيرىتى ۋە شىجائىتى ئارقىسىدا كۈچىيىشكە باشلىغان ئىدى. هون-

لار يېنىغا بارغان ئۇيسۇنلارنىڭ يابغۇسى (يابغۇ — مەنسەپ نامى) تۇغۇلغانغا بىر نەچچە ئاي بولغان خانزادە راغومىينى (خاندو مىنىڭ ئوغلى) ئېلىپ قاچقان. باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان)، خانزادە راغومىينى چوڭ قىلىپ ئۆستۈردى. راغومى هونلار ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلاردا خىزمەت كۆرسەتتى. باتۇر تەڭرىقۇت ئۇيسۇنلارغا خان قىلىپ تەيىنلەپ، پۈتۈن ئۇيسۇن ئاھالىسىنى ئۆزلىرىنىڭ يۇرتىغا قايتۇردى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇيسۇن بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئارىسىدا يەنە ئۇرۇش يۈز بەردى. بۇ قېتىم ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققان ئۇيسۇنلار ئىرسىن ۋادىسىدىن (نىڭشادا)، خىشى كارىدورىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ ئىلى ۋادىسىغا بېرىپ يەرلىشىپ قالدى.

مىلادىدىن 175-يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت ئوغلى قايوق باشچىلىقىدا هون قوشۇنلىرىنى ئۇلۇغ ياۋچىلار (ياۋچىلار ئىسيان كۆتەرگەن ئىدى) ئۈستىگە ماڭدۇردى. قايوق باشچىلىقىدىكى هون قوشۇنلىرى ئۇلۇغ ياۋچىلارنى تارمار قىلدى. ئۇلارنىڭ خانىنى ئۆلتۈردى. قالدۇق جازايۇرۇشىگە ئۇچرىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار مەرھۇم خانىنىڭ ئايالى باشچىلىقىدا غەربكە قاراپ كۆچۈپ، دەسلەپ كۇچارغا كەلگەن. بۇ يەردىن ئىلى ۋادىسىغا ئۆتۈپ يېقىندىن كېلىپ ئورۇنلاشقان ئۇيسۇنلارنى جايلىرىدىن قوغلاپ چىقارغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدا يەرلەشكىنىگە يىگىرمە بەش يىل بولغاندا، (مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن) هونلار ياردىمىنى ئالغان ئۇيسۇنلار، ئۇلۇغ ياۋچىلارغا هۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئىلى ۋادىسىدىن قوغلىغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدىن غەربىي جەنۇپقا سىلجىپ قەشقەرگە كەلگەن، بۇ يەردە ئانچە ئۇزۇن تۇرمايلا باكتىرىيىگە (ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالى قىسمى) ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىغا بېرىپ ئورۇنلاشقان.

تۇخارىستان

(150—50)

ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن باكتىرىيىگە بېسىپ كىرىپ، گىرېك ماكېدون هۆكۈمرانلىقى (ئىسكەندەر مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇن ئىرانىنى بېسىپ ئالغاندىن باشلاپ تۇخارىستاندا گىرېك ماكېدون هۆكۈمرانلىقى ئورنىغان)نى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، تارىختا «تۇخارىستان» دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇرغان. «تۇخار» سۆزىنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى ۋە ئۇنىڭ قانداق مەناغا ئىگە ئىكەنلىكى ھەققىدە ھېلىغىچە ئېنىق بىر ئۇقۇم يوق.

مىلادىدىن 126 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئالدىغا بارغان جاڭچيەن، ئۇلارنى هونلارغا قارشى كۆرەشتە، خەن سۇلالىسىغا ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلغان. لېكىن، ئۇلۇغ ياۋچىلار جاڭچيەن تەرىپىدىن قويۇلغان تەلەپلەرنى رەت قىلغان.①

تاشقى مۇڭغۇلىيىدىكى «نويۇن تاغىدىكى هون قەۋرىستانلىقىدىن يۇقىدىن تۇقۇلغان كەشتەگۈللۈك پەردىلەر تېپىلغان. بۇ پەردىلەردە سەپ تارتىپ كېتىۋاتقان ئاتلىقلار تەسۋىرلەنگەن. ئادەملەرنىڭ قىياپىتىگە ۋە ئۇلارنىڭ تۇخارچە (ياۋچىلارچە — ئا) كىيىم كەيگىنىگە قاراپ، شۇنىڭدەك

① خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. «پەرغانە ھەققىدە قىسسە» ۋە «جاڭچيەن ھەققىدە قىسسە»گە قارالسۇن.

بۇ پەردىلەرنى زىننەتلىگەن ······ يوللارغا قاراپ ھوكۇم قىلغاندا، ئۇلار پەقەت تۇخارىستان ئىمپىرىيىسىدىلا مىلادىدىن ئىلگىرى ئەسىر ياكى بىر ئەسىر بۇرۇن ئىشلەپ چىقىلغان بولىشى مۇمكىن» ①

مانا بۇ پەردىلەرگە قارىغاندا، تۇخارىستان دولىتىنى قۇرۇپ بىر مەزگىل ھوكۇم سۇرگەن ئۇلۇغ ياۋچىلار خېلى يۇكسەك مەدەنىيەت ياراتقان.

كوشان ئىمپىرىيىسى

(50 — 420)

ئۇلۇغ ياۋچىلار قۇرغان تۇخارىستان دولىتى بەش يابغۇ (مەنسەپ نامى) تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بەش خانلىققا بولۇنەتتى. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

1. ۋاخان يابغۇسى (ئافغانىستاننىڭ شەرقى شىمالىدا)
2. ماستوج يابغۇسى (شىمالى پاكىستاندىكى ماستوج)
3. كوشان يابغۇسى (ۋاخاننىڭ غەربىدە)
4. فەرۋان يابغۇسى (كابولنىڭ شىمالىدا)
5. كابول يابغۇسى.

يۇز يىل ھوكۇم سۇرگەن (مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تۇرتىپ مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاققىچە) تۇخارىستان دولىتى مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ، بىرلەشكەن كۇچلۇك كوشان ئىمپىرىيىسى بولۇپ قۇرۇلۇشقا باشلىدى. مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇن كوشان يابغۇسى قەنىشقە I باشقا يابغۇلارنى بويسۇندۇرۇپ، كوشان نامى بىلەن ئاتالغان ئىمپىرىيىگە ئاساس سالدى. ئۇ، پارپىيە بىلەن ئۇرۇش باشلاپ پارپىيە قوشۇنلىرىنى ھىندوقۇش تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا، كابول رايونى ئەتراپىدا تارمار قىلدى. شۇ ئۇرۇشتىن كېيىن قەنىشقا I_ پارپىيە ئىمپىرىيىسىنىڭ بىر قىسمىنى كوشان ئىمپىرىيىسىگە قوشۇپ ئالدى. ①

مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 420_ يىلىغىچە تەخمىنەن 500 يىل ھوكۇم سۇرگەن كوشان ئىمپىرىيىسىنى قىسقىچە قىلىپ تۆۋەندىكىچە بايان قىلىش مۇمكىن. قادفىس I (مىلادىنىڭ 40_ يىلىدىن 75_ يىلىغىچە) ۋە قادفىس II (75_ يىلىدىن 95_ يىلىغىچە) قاتارلىق كوشان ئىمپىراتورلىرى ۋاقتىدا، كوشانلارنىڭ پائالىيىتى ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا تېرىتورىيىسى بىلەن چەكلىنىپ قالغان ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ قۇجۇلا قادفىس I (75_40) دەۋرىدە كوشان ئىمپىرىيىسىنىڭ تېرىتورىيىسى خارەزمى، سوغدىيانادىن ھىندىستانغىچە، پامىردىن پارپىيىگىچە سوزۇلغان بولسا، قادفىس II دەۋرىدە (95_75) ئۇ ھىندىستاننى باناراسقىچە بېسىپ ئالغان.

① «ئۇزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۇزبەكچە 1_ توم، 105_ بەتكە قاراڭسۇن.

www.uyghurkitap.com

كوشانلار ئۆزىنىڭ سىياسىي مەركىزىنى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى پېشاۋۇرغا كۆچۈرگەن. قەنىشقا II (مىلادىنىڭ 110- يىلىدىن 123- يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئىمپېراتور بولغان دەۋردە تازا كۈچەيگەن.

كوشان ئىمپېرىيەسى «شاھلار شاھى» قەنىشقا II (بەزى تارىخچىلار ئۇنى مىلادىنىڭ 78- يىلىدىن 123- يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان دېيىشىدۇ) ئىمپېراتورلۇق قىلغان مەزگىلدە ناھايىتى كۈچىيىپ ئاجايىپ گۈللىنىش باسقۇچىغا كىرگەن.

قەنىشقا II دەۋرىدە شەرققە سىلجىش كۈچىيىپ، كوشانلارنىڭ ھىندىستاندىكى ھۆكۈمرانلىقى كېڭەيتىلگەن ۋە مۇستەھكەملەنگەن. كوشان ئىمپېرىيەسى دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە دۆلەتكە ئايلانغان.

كوشان ئىمپېراتورى قەنىشقا II مىلادىنىڭ 89- يىلى خەن سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. لېكىن پادىشا خەن خېدى قەنىشقا II نىڭ تەلىۋىنى رەت قىلىپ، كوشان ئەلچىلىرىنى قاماققا ئالغان. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان قەنىشقا II پامىر ئارقىلىق خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىي تەسىرى كۈچلۈك بولغان غەرب ئەللىرىگە (ئاساسەن تارىم ۋادىسى) 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ھۇجۇم باشلىغان. بۇ چاغدا، خەن سۇلالىسىنىڭ قەشقەردە تۇرغان ئەلچىسى بەنچاۋ خوتەن، ياركەنت، قەشقەر، كۇچار، قاراشەھەر قاتارلىق خانلىقلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنلىرىغا يول كۆرسىتىپ، كوشان قوشۇنلىرىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان. بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 90 - يىلى يۈز بەرگەن. خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 103 - يىللىرى ھونلارنىڭ بېسىم كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە بەنچاۋنى قەشقەردىن چاقىرىپ ئېلىشقا مەجبۇر بولغان. بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا خەن سۇلالىسى بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۈزۈلگەن. قەنىشقا II غەرب ئەللىرىدىكى دۆلەتلەر بىلەن مەخپىي سۆھبەتلەر ئېلىپ بارغان. ② ئۇ ئىمپېراتور بولغان مەزگىلنىڭ ئاخىرىدا خوتەن، ياركەنت، قەشقەر خانلىقلىرىنى ئۆز ئىمپېرىيەسى تەركىۋىگە قوشۇپ ئالغان.

قەنىشقا II ئۆز ئىمپېرىيەسى تەركىۋىدىكى تۈرلۈك خەلقلەرنىڭ ھەر خىل دىنىي ئېتىقادىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 100 - يىلى كەشمىردە بۇددىستلارنىڭ خەلقارا قۇرۇلتىيىنى چاقىردى. قۇرۇلتايدا كېيىنچە جۇڭگو، تىبەت، موڭغۇلىيە، ياپونىيەگە تارقالغان بۇددىزمنىڭ ماخايانا مەزھىپىنىڭ ئەقىدىلىرى مۇھاكىمە قىلىنىپ، ئۇنى كوشان ئىمپېرىيەسىنىڭ پۈتۈن تېررىتورىيەسىدە ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن تەدبىر قوللىنىلدى. قەنىشقا II بۇنداق قىلىشتا كوشان ئىمپېرىيەسىدىكى تۈرلۈك خەلقلەرنىڭ تۈرلۈك دىنىي ئېتىقادى بىرلىككە كەلگەندە (پەقەت بىرلا دىنغا - بۇددىزمغا ئېتىقات قىلغاندا) مەنىۋى جەھەتتە كوشان دۆلىتىنىڭ بىرلىكىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە پايدىلىق بولىدۇ، دېگەن مەقسەتنى كۆزدە تۇتقان. بۇددا دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشىدا، قەنىشقا II نىڭ تەشەببۇسى خېلى چوڭ رول ئوينىغان. قەنىشقا II ئىككىنچى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەشھۇر بۇددىستلارنى ئېلىپ، ئۆزى خوتەنگە كېلىپ، بۇددا دىنىنى تارقىتىش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلغان.

قەنىشقا II ئىمپېراتور بولغان مەزگىلدە، ئۇ شەرق ئەللىرى بىلەنلا ئەمەس، غەرب ئەللىرى بىلەنمۇ ئالاقە ئورناتقان. مىلادىنىڭ 99 - يىللىرى كوشان ئەلچىلىرىنىڭ رىمغا بارغانلىقى مەلۇم.3،4-

ئەسىرلەردە ياشىغان رىم يازغۇچىلىرى، 2 ـ ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا رىم ئىمپېراتورلىرى ئادرىئان، ئانتونىن پىيى دەۋرىدە رىمدا پەيدا بولغان كوشان ئەلچىلىرى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن. كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىدە ناھايىتى كۆپ مىقداردا رىم ئىمپېراتورى نېرون (مىلادىيىنىڭ 54 ـ يىلىدىن 68 ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) تەڭگىلىرىنىڭ تېپىلىشىمۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇ. كوشانلار رىم بىلەنلا ئەمەس، شەرقىي ياۋروپادىكى ئەللەر بىلەنمۇ ئالاقىدا بولغان.③

كوشانلار تارىخىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى ھەققىدە يېتەرلىك، ئېنىق مەلۇمات يوق. بەزىبىر تارىخى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، كوشان ئىمپېرىيىسى مىلادى 5 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاق ھونلار تەرىپىدىن يوقۇتىلغان.

كوشان ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە (مىلادىيىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىيىنىڭ 420 ـ يىلىغىچە) شەرق ئەللىرى بىلەن غەرپ ئەللىرى ئارىسىدىكى سودا ئىشلىرى ناھايىتى راۋاجلانغان. كوشانلار غەرپ مەدەنىيىتى (ئاساسەن يۇنان مەدەنىيىتى) ئاساسىدا مەزمۇنى مول يۈكسەك مەدەنىيەتنىڭ يارىتىلىشىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان. كوشانلار دەۋرىدە مۇزىكا، ھەيكەلتاراشلىق، رەسساملىق، بىناكارلىق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ تېرمىز شەھىرىگە يېقىن بولغان «ئايىرى تام» دىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسىدىن تېپىلغان چالغۇچىلارنىڭ تاشتىن ياسالغان ھەيكەل شەكلىدىكى تەسۋىرى شۇنى ئىسپاتلايدۇ.④

كوشان سەنئىتى ھىندىستان مەدەنىيىتىدە (ھىندىستاندىكى تاكسىلا ۋە مادورا شەھەرلىرىنىڭ يادىكارلىقلىرى)، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە (كۇچار ۋە قەشقەردىن تېپىلغان ھەيكەللەر) ۋە شەرقىي ياۋروپا مەدەنىيىتىدە (ئالانلار مۇھىتى ئارقىلىق) چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان.⑤

كوشان ئىمپېرىيىسى تەركىۋىدىكى خەلقلەر ھەرخىل تىلدا (تۈركى، پارس، ھىندى) سۆزلەشكەن بولسا، ئۇلار شۇ ۋاقىتتا خارەزمى يېزىقى، قاروشتى يېزىقى، كوشان يېزىقى (بۇ يېزىق يۇنان يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن) قاتارلىق يېزىقلارنى قوللانغان.

كوشان ئىمپېرىيىسى تەركىۋىدىكى خەلقلەر ئاتەشپەرەست، شامانىزىم، مانىقەي دىنلىرىغا ئېتىقات قىلغاندىن تاشقىرى، بۇددا دىنىغىمۇ ئېتىقات قىلغان. ئوتتۇرا ئاسىيا، يەتتە سۇدىن تېپىلغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرى شۇنىڭدىن گۇۋالىق بېرىدۇ.

كوشانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بارا-بارا سۇسلىشىپ (كوشان دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا خارەزمى، سوغدىيانە مۇستەقىل بولۇپ ئالغان) ھىندىستان مۇھىتىدا ياشىغانلىقتىن كوشان ئىمپېراتورلىرى ھىندى شاھلىرىغا، كوشان تۈركلىرى ھىندىلارغا ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ كەتكەن.

كوشان ئىمپېراتورلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى يىللار

1. قەنىشقا I	(50—30)	28 يىل ئىمپېراتور بولغان
2. خىۋىشقا	(50—10)	40 يىل ئىمپېراتور بولغان
3. ۋاسودىۋا	(10—40)	30 يىل ئىمپېراتور بولغان
4. قوجولا قادفىس I	(75—40)	35 يىل ئىمپېراتور بولغان

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

قوجولا I نى بەزى تارىخچىلار مىلادىنىڭ 5 ـ يىلىدىن 50ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان. ئۇ 70 ياشتىن ئارتۇقراق ئۆمۈر كۆرگەن دېيىشىدۇ.

5. ۋىما قادفىس II (75—98) 20 يىلدىن ئارتۇقراق ئىمپېراتور بولغان.

بەزى تارىخچىلار ۋىما قادفىس II نى مىلادىنىڭ 51ـ يىلىدىن 78ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان دېيىشىدۇ.

6. ۋىيىشقا (110 ـ95)15 يىل ئىمپېراتور بولغان.

7. قەنىشقا II (110ـ129) 10 يىلدىن ئارتۇقراق ئىمپېراتور بولغان.

ئېشەنچىلىك تارىخى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا "شاھلار شاھى" نامىنى ئالغان ئىمپېراتور قەنىشقا II مىلادىنىڭ 78ـ يىلىدىن 123ـ يىلىغىچە 45 يىل ئىمپېراتورلۇق تەختىدە ئولتۇرغان. مۇشۇ قاراش پاكىتلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

8. ۋاسودىۋا II

بۇ مىلادىنىڭ 250ـ يىللىرى تۇغۇلغان بولىشى مۇمكىن.

9. كىتارا

بۇ مىلادىنىڭ 5ـ ئەسىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇغۇلغان.

ھېلىغىچە كوشان ئىمپېراتورلىرىنىڭ نەسەبنامىسىنى تولۇق ئېنىقلاشقا ئاساس بولىدىغان ماتېرىياللار بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ھازىرچە شۇنچىلىك چۈشەندۈرۈلدى.

ئاق ھون ئىمپېرىيىسى

(420 ـ 565)

I

قەنىشقا II ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن كوشان ئىمپېرىيىسى ئاجىزلىشىشقا باشلىدى. مىلادىنىڭ 3 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، باكتىرىيە (شىمالى ئافغانىستان) كابۇل ۋادىسى، ھىندىستاننىڭ غەربى شىمالى قىسمىنىلا ئۆز قولىدا ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، ناھايىتى تېزلا بىر قانچە ئۇششاق خانلىقلارغا بولۇنۇپ كەتتى. بۇ چاغدا ئىران ساسانىلار سۇلالىسى (225 ـ 651) كۈچىيىشكە باشلاپ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ھازىرقى ئافغانىستاننى بېسىپ ئالدى. 4 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ھىندىستاندىكى گۇپتا پادىشالىغى كۈچىيىپ ھىندىستاننىڭ غەربى شىمالى قىسمىغا بولغان ھوكۇمرانلىقنى تىكلەپ ئالدى. كوشانلارنىڭ كىچىك خانلىغىنىڭ قالدۇغى ھىندۇقۇش تاغلىرىنىڭ شىمالىدىلا ساقلىنىپ قالدى.

مىلادى 5 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا (420 ـ يىلى) ئارال كولىنىڭ شەرقى ـ شىمالى تەرىپىدىن كەلگەن ئاق ھونلار باكتىرىيىنى بېسىپ ئېلىپ، ھىندىستاننىڭ غەربى شىمالى قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ، كوشانلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقاتتى.

AltunOq

ئاق ھونلار ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇلارنىڭ چىرايى ئاق سۇۋۇك بولغانلىقى ئۈچۈن، روما تارىخچىسى فروكوفىيس: ئۇلارنى ئاق ھونلار دەپ يازغان. 5 ـ ئەسىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىلىرى كوشانلار بىلەن ئېفتالىتلار (ئاق ھونلار ـ ئا) بىر ـ بىرىدىن پەرق قىلمايدۇ،»⑦ چۈنكى كوشانلار بىلەن ئېفتالىتلار (ئاق ھونلار) ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن ئىدى. بۇنى «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېفتالىتلار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتمۇ ئىسپاتلايدۇ. يىلنامىدا مۇنداق دېيىلگەن، ئېفتالىتلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن كېلىپ چىققان»

دېمەك ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسى (ئېفتالىتلار ئىمپېرىيىسى) ئۇلۇغ ياۋچىلار قۇرغان ئۈچىنچى دۆلەت ھېساپلىنىدۇ.

II

ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ماراكەنت (ھازىرقى سەمەرقەنت) بولۇپ ئۇنىڭ ئاق تورت بۇرجەكلىك بايرىقىنىڭ غەربى چېتىگە بەش قىرلىقتىن ئۈچيۇلتۇز چۈشۈرۈلگەن.

ئاق ھونلار دۆلىتى ۋۇجۇتقا كېلىش بىلەنلا ئىران ساسانىلار سۇلالىسى (252 ـ 651) بىلەن دۈشمەنلىشىپ قالدى. ئاق ھونلارنىڭ تۇنجى پادىشاسى ئاق سىۋارخان ئىمپىراتور بولغان مەزگىلدە (420 ـ 450) ئىران ساسانىلار شاھى بەھرامگور (418 ـ 438) ئاق ھونلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. مەرۋى شاھى جاھان يېنىدا بولغان ئۇرۇشتا، ساسانىلار غەلىبە قىلدى. ئاق ھونلار بىلەن ساسانىلار ئارىسىدىكى چېگرا تالقان شەھرى (مەرۋى شاھى جاھان بىلەن بەلىخ ئارىسىدىكى شەھەر) يېنىدا بەلگىلەندى. ساسانىلار شاھى يەزدىگىر II پادىشالىق قىلغان مەزگىلدە 438 ـ 457) ئاق ھونلار بىلەن ساسانىلار ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش بالخان تېغى يېنىدىكى چال شەھرىدە (ھازىرقى كىراسنوۋودىسكى يېنىدا) بولۇپ، ئاق ھونلار ئىمپىراتورى (بۇ ئېھتىمال ئاق سىۋارخان بولىشى مۇمكىن) ئۆلتۈرۈلدى.

ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسى تورامانخان ئىمپىراتور بولغان مەزگىلدىن باشلاپ (450 ـ 502) ناھايىتى كۈچىيىپ كەتتى.

ئىران ساسانىلار شاھى يەزدىگىر II مىلادىنىڭ 453 ـ 454 ـ يىللىرى ئاق ھونلارغا قارشى ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش باشلىدى. بۇ يۈرۈش تورامانخان تەرىپىدىن تار ـ مار قىلىندى. ئىران ساسانىلار شاھى پىروز ھوكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە (457 ـ 485) ئىران بىلەن ئاق ھونلار ئارىسىدا يەنە ئۇرۇش يۈز بەردى. بۇ ئورۇشتا ئاق ھونلار غەلىبە قىلدى. پىروز ئاق ھونلارغا ئەسىر چۈشتى. لېكىن پىروز، ئىراننىڭ ئىتتىپاقدىشى شەرقى روما (روما ئىمپېرىيىسى مىلادىنىڭ 390 ـ يىلى غەربى ۋە شەرقى روما ئىمپېرىيىسىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن) ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپىراتورى زىنون تەرىپىدىن ئاق ھونلارغا ئېۋەتىلگەن ئۆلپان ھېساۋىغا ئەسىرلىكتىن قۇتۇلدى. مىلادىنىڭ 457 ـ يىلىدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن ئىران ساسانىلار سۇلالىسى ئاق ھونلارغا چېگرادىكى تالقان شەھرىنى بېرىش ۋە بەھرامگور ۋاقتىدا بەلگىلەنگەن چېگرادىن ئۆتمەسلىك مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان بولسىمۇ، بۇ شەرتلەرنى ئورۇنلاشتىن باش تارتقان. پىروز شەرقى روما ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىران ساسانىلارنىڭ پايتەختىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ئۇۋسىيۇ ھەمرالىقىدا (روما ئىمپېرىيىسى ئىرانغا ئالتۇن ياردەم قىلىپ، ئىراننى ئاق ھونلارغا قارشى كۈشكۈرتكەن) ئاق ھونلارغا قارشى ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش باشلىدى. بۇ قېتىممۇ تورامانخان باشچىلىقىدىكى ئاق ھون قوشۇنلىرى ئىران قو-

شۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، پىروزنى ئەسىر ئالدى. ئەسىرگە چۈشكەن پىروز، كۈمۈش دىنار (ئىران پۇلى) بىلەن تولدۇرۇلغان قاپلار يۈكلەنگەن ئوتتۇز خېچىر بېرىش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە يىگىرمە خېچىر كۈمۈش دىنارنى ئاران بېرەلىگەن. شۇڭا، قوباد ئاتلىق ئوغلىنى ئاق ھونلارغا گۆرەگە قويۇپ، ئىككى يىل خىراج تۆلەشكە مەجبۇر بولغان. پىروز بۇنىڭ بىلەنلا توختاپ قالماستىن ئۆز سىڭىللىرىدىن بىرىنى تورامان خانغا ياتلىق قىلىپ ئاق ھونلار بىلەن ئىناق ئۆتۈشكە ئۇرۇنغان. ئەمما پىروز ئالدامچىلىق قىلىپ تورامان خانغا ئۆز سىڭلىسى ئەمەس، بەلكى باشقا بىر يالغان مەلىكىنى ياتلىق قىلغان. بۇنداق ئالدامچىلىقنى سېزىپ قالغان تورامان خان ئىراندىن كەلگەن ھەربى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئۆلتۈرۈشكە ۋە بىر قىسمىنى ئۇرۇپ ناكا قىلىۋېتىشكە بۇيرۇق بەرگەن⑧

تورامان خان ئىران ساسانىلار سۇلالىسى ئۈستىدىن قازانغان ئىككى قېتىملىق غەلىبىدىن كېيىن ئىراننى ئاساسەن قارام ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان.

پىروز مىلادىنىڭ 484 ـ يىلى شەرقى روما ئىمپېرىيىسىنىڭ (451 ـ 394) ياردىمىنى ئېلىپ ئاق ھونلارغا قارشى ئۈچىنچى قېتىم يۈرۈش باشلىدى.

ئىران قوشۇنلىرى چېگرىدىن ئۆتۈپ ئاق ھونلار تېرىتورىيىسىگە قەدەم قويغان ھامان تەييارلاپ قويۇلغان لەخمىلەر ئۈستى ئىقاپلانغان چوڭقۇر ئورەكلەرگە چۈشۈپ ھالاك بولدى. ئاق ھونلار پىروز باشچىلىقىدىكى ئىران قوشۇنلىرىنى (پىروزمۇ ئۆلگەن) پاچىئەلىك يوسۇندا ھالاكەتكە ئۇچراتقاندىن كېيىن، ئىرانغا ناھايىتى ئېغىر خىراج سالغان. مەرۋى شاھى جاھاننىمۇ بېسىپ ئالغان.

يۇقۇرىدىكى غەلىبىدىن كېيىن، ئاق ھونلار كابۇل ۋە ھىندىستاننىڭ پەنجاپ ۋادىسىنى ئىگەللىدى. ئارقىدىنلا، تورامان خان قارا قۇرۇمدىن ئۆتۈپ خوتەن، ياركەنت، قەشقەر، كۇچار قاتارلىق خانلىقلارنى جوجانلار قولىدىن تارتىپ ئالدى. ⑨ تورامان خان ئىمپېراتور بولغان چاغدا (502 ـ 450) ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ تېرىتورىيىسى ئىچىگە ئوتتۇرا ئاسىيا ، ئىراننىڭ شەرقى قىسمى، ھىندىستاننىڭ شىمالى قىسمى، تارىم ۋادىسىنىڭ بىر قىسمى كىرگەن.

ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ پادىشالىرى قوباد (530 ـ 484)، نوشىرۋان (580ـ530) ۋاقتىدا ئىران ئاق ھونلارغا خىراجەت تۆلەپ تۇردى.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، مىلادىنىڭ 457 ـ يىلىدىن باشلاپ، (پىروز پادىشا بولغاندىن تارتىپ) 554 ـ يىلىغىچە ئىران ساسانىلار سۇلالىسى ئاق ھون ئىمپېرىيىسىگە قارام بولۇپ ياشىدى. 6 ـ ئەسىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىسى لازار پاربىيىسكى، ”پىروزنىڭ ئىراننى ئېيتالىتلارگە (ئاق ھونلارغا دېمەكچى) ساتقانلىقى ۋە قۇللۇقتىن ئۇنىڭ ھېچقاچان خالاس بولالماسلىقىنى ئەمكىنلىك بىلەن قەيت قىلىدۇ“⑩

ئاق ھونلار، مىھىردكۇرا ئىمپېراتور بولغان مەزگىلدە 540 ـ 502) قارا شەھەرنىڭ غەربىدە ئۇيغۇر خانلىقى(546 ـ 487) بىلەن بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇشقان. مىھىرىگۇرا، جوجان خاقانى ئاي ناغاي (551 ـ 521) نىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلىنىپ جوجانلار بىلەن بولغان دۈشمەنلىك ھالىتىگە خاتىمە بەرگەن. بۇنداق مۇناسىۋەتنىڭ ئورنىشىغا تولاراق جوجانلار مەنپەئەتدار ئىدي،

بۇندىن تاشقىرى مېھرىگۇرا مىلادىنىڭ 516 ـ يىلى چاڭجىياڭ ۋادىسىدىكى لىياڭ سۇلالىسى (557 ـ 502) غا ئەلچى ئەۋەتىپ دوستلۇق ئورناتقان.[11]

ئىران پەقەت مىلادىنىڭ 554 ـ يىلىدىن باشلاپ ئاق ھونلارغا بولغان قارامىلىقتىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىل پاششاقا ئىگە بولغان. بۇنىڭغا مىلادىنىڭ 551 ـ يىلى قۇرۇلغان كوك تۈرك خاقانلىقى (744 ـ 551) سەۋەپ بولغان. چۈنكى كوك تۈركلەر مىلادىنىڭ 554 ـ يىلى ئاق ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ناھايىتى ئېغىر ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان. ئىران ساسانىلار سۇلالىسى ئوزى ئۈچۈن ئوڭۇشلۇق بولغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئاق ھونلارغا بولغان قارامىلىقتىن قۇتۇلۇپ چىقىش بىلەن بىرگە، تۇخارىستاننى ئاق ھونلار قولىدىن تارتىپ ئالغان. كوك تۈركلەر ئىران بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ مىلادىنىڭ 560 ـ يىللىرى 140 يىل ھوكۇم سۈرگەن ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنى تار ـ مار قىلىپ، ئۇنىڭ ئىرىتۇرىيىسىنى كوك تۈرك خاقانلىقىغا قوشۇپ ئالغان.

III

ئاق ھونلار تولاراق شەھەرلەردە ياشىغان. ئۇلار ئۇمۇت بىلەن قوراللانغان باتۇر ۋە شەپقەتسىز قوشۇنغا ئىگە ئىدى. ئاق ھونلاردا ئاساسەن غەربى ھون تىلى يېتەكچى تىل سۈپىتىدە رول ئوينىغان[12] ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسى تەركىۋىدە تۈرلۈك خەلقلەر (تۈركى، ھىندى، پارس) ياشىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار تۈرلۈك دىنلارغا (بۇددا، ئاتەشپەرەست، مانى) ئىشەنگەن.

ئاق ھونلار ناھايىتى يۇقۇرى مەدەنىيەت ياراتقان. بۇنىڭغا تۆۋەندە بىرلا پاكىتنى كەلتۈرۈش كۇپايە .

ئاق ھونلاردا رەڭلىك شىشە ئىشلەش ناھايىتى تەرەققى قىلغان. «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى، غەرپ ئەللىرى ھەققىدە قىسسە» بابىنىڭ «ئۇلۇغ ياۋچىلار» تارمىقىدا بۇنداق دېيىلگەن «ياۋچىلارنىڭ پايتەختىدە (توبالار خانلىقىنىڭ پايتەختى داتوڭ شەھىرى كوزدە تۇتۇلىدۇ) سودىگەرچىلىك قىلىدىغان سودىگەرلىرى بىز تاشنى ئېرىتىپ، ئۇنىڭدىن ھەر خىل رەڭدىكى شىشىلەرنى ئىشلەشنى بىلىمىز، دەپ جاكالىغان. ئۇلار تاغلاردىن رودا كەلتۈرۈپ پايتەختتە (داتوڭ شەھىرى ـ ئا) رەڭلىك شىشە قۇيۇش ئۇستىدە تەجرىبە قىلغاندا، نەتىجىلىك چىققان. ئۇلار ياسىغان شىشىلەر شۇنچىلىك پاقىراق چىققانكى، بۇ جەھەتتىن غەربى مەملىكەتلەردىن كەلتۈرۈلگەن شىشىلەردىنمۇ چىرايلىق چىققان. شۇڭا، پادىشا (توبا خانى توبا تاۋ ـ ئا) ئۇلار قۇيغان شىشىلەردىن ئوردىدىكى تەختلەرنى ياساشتا پايدىلىنىش توغرۇلۇق بۇيرۇق بەرگەن. يۈزدىن ئارتۇق ئادەم شىشە قويۇشنى ئۈگىنىشكە كىرىشكەن. شىشىلەر ناھايىتى پاقىراق بۇيۇملارغا ئىگە بولغاندىن تاشقىرى سۈزۈك ئىكەن. بۇنداق شىشىلەرنى كورگەن كىشىلەر ھەيران قېلىشىپ، بۇلارنى ئىلاھى شىشىلەر دەپ ھېساپلىغان»[13] بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 424 ـ يىلى بولغان. يۇقۇردا تىلغا ئېلىنغان غەربى مەملىكەتلەرنىڭ شىشىلىرى رىم ياكى سۈرىيە شىشىسى بولسا كېرەك. چۈنكى شۇندىن بۇرۇن جۇڭگو رەڭلىك شىشىلەرنى رىم ياكى سۈرىيىدىن ئالاتتى[14]

ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسىنىڭ نەسەپنامىسى

1. ئاق سىۋارخان	420—450
2. تورامان خان	450—502
3. مېھرى گۇرا خان	502—540

www.uyghurkitap.com

ئىزاھاتلار

① ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى ئۆزبېكچە 1-توم، 107 بەتكە قارالسۇن.
② ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى ئۆزبېكچە 1-توم، 108 - بەتكە قارالۇن.
③ ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى ئۆزبېكچە 1-توم، 109 - بەتكە قارالسۇن.
④ ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى ئۆزبېكچە 1-توم، 114 - بەتكە قارالسۇن.
⑤ ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى ئازبېكچە 1-توم، 116 - بەتكە قارالسۇن.
⑥ يوشى لاۋتى (ياپون تارىخچىسى) غەربتە بوددىزم خەنسۇچە، 95-بەتكە قارالسۇن..
⑦ ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى ئۆزبەكچە 1-توم 118-بەتكە قارالسۇن.
⑧ ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى ئۆزبەكچە 1 - توم 121 - بەتكە قارالسۇن
⑨ لىياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى ئەپتالىتلار ھەققىدە قىسسە گە قارالسۇن.
⑩ ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى ئۆزبېكچە 1- توم، 120 - بەتكەقارالسۇن
⑪ يۇتەنچىلىق (ياپونىيە تارىخچىسى) غەرب ئەللىرى مەدەنىيەت تارىخى، خەنسۇچە 28 - بەتكە قارالسۇن.
⑫ ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى ئۆزبەكچە 1- توم، 127 - بەتكە قارالسۇن
⑬ ۋن سۇلالىسى يىلنامىسى ئۇلۇغ ياۋچىلار دولىتى خەنزۇچە 2275-بەتكە قارالسۇن.
⑭ ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى ئۆزبېكچە، 1-توم، 129-بەتكە قارالسۇن.

Altunoq

لوپنۇر رايونىدىكى قەدىمى شەھەر خارابىلىرىنىڭ ئىزلىرى توغرىسىدا

غوپۇر ياقۇبى، كېرەم رەھىم

بىز شىنجاڭ تارىخىنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرىدىن زامانىمىزغىچە بولغان بىر قانچە مىڭ يىللىق تارىخىنى تەتقىق قىلىش، تارىختىكى كۆمۈلۈپ كەتكەن، دۇنياغا نامەلۇم سىر بولۇپ قالغان تارىخى ئىزلارنى ئېچىشتا شىنجاڭنىڭ شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تۈگۈنى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى، مىللەتلەرنىڭ كۆپلىكى، كۆچۈش ۋە ئورۇن ئالماشتۇرۇشنىڭ كۆپلىكى، مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىللىق ۋە بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى، يېزىق ئالمىشىشنىڭ كۆپلىكى، دىنلارنىڭ كەسكىن كۈرەشلەر ئىچىدە ئالمىشىشى، مىللەتلەرنىڭ ھازىرقى چېگرا ھالقىپ جايلىشىشى، قاتارلىق ئىجتىمائىي، تارىخى ھادىسىلارنى شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىت ئالاھىدىلىكى بىلەن بولغان تەبىئىي باغلىنىشىنى ئىلمىي ئاساستا بىرلەشتۈرگەندىلا تەتقىقلىرىمىزدىكى كەمتۈكلەرنى تولۇقلاپ مەنبەلەرنى چوڭقۇر قېزىشقا شارائىت ھازىرلىيالايمىز.

تارىم ئويمانلىقىدا ناھايىتى زور كۆلەمنى ئىگىلىگەن تەكلىماكان قۇملىقى بىر قانچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ئۆز ئەتراپىدىكى بوستانلىقلارغا تەھدىت سېلىپ، كۆچمە قۇم بارخانلىرى غەربى جەنۇپ، جەنۇپ، شەرقى جەنۇپ رايونلاردىكى قەدىمى مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى ئۆز ئاستىغا يوشۇرۇپ، زور بىر قىسىم بوستانلىقنىڭ مەدەنىيەت، ھاياتلىق مەنبەسىنى ئىزسىز يوقاتتى.

لوپنۇر رايونى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شەرقى جەنۇبى، تارىم دەرياسىنىڭ ئاخىرقى ئېقىمى كونچى دەريا ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭرى رايون بولۇپ، بۇ رايون مىلادىدىن كېيىنكى 2 مىڭ يىل ئىچىدە تەكلىماكان كۆچمە قۇم ئاپىتىگە ئېغىر ئۇچرىغان رايونلارنىڭ بىرى. لوپنۇر رايونىدىكى قەدىمى مەدەنىيەت قەلئەلىرىدىن دورەن، توپ شەھەر (توپا شەھ)، شەھرى كېتىك، شەھرى ئۇجۇم قاتارلىق قەدىمى مەدەنىيەت مەركەزلىرى قۇم بارخانلىرىنىڭ ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقىلى ئالدىنقىسىغا 20 ئەسىر، كېيىنكىلىرىگە 5 ئەسىر چامىسىدا بولغانلىقى لوپنۇر خەلقى ئارىسىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا تارقالغان چۆچەك ھەم ئېغىز تەزكىرىلىرىدىن مەلۇم بولماقتا. خۇددى تارىخ ئالىمى ئابدىشۈكۈر مەھەممەت ئىمىننىڭ «شىنجاڭنىڭ تەبىئىي مۇھىتىدا بوستان ۋە چۆللۈكنىڭ مۇناسىۋىتى» دىگەن ئەسىرىدىكى "بىر زامان گۈللەنگەن دولان - كىرورەنيا مەملىكىتىنىڭ خاراپلاشقانلىقىنى، مىرەن - خوتەن ئارىلىقىدىكى بوستانلىقنىڭ خاراپلاشقانلىقىنى كۆرۈۋالا-

لايمىز» دىگەن ھوكۈمى لوپنۇر رايونىدىكى ۋەدىمى مەدەنىيەت مەركەزلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇ خىل قۇم يەكلىرىنىڭ تەھدىدى لوپنۇر رايونىدىكى تەبىئەت تەھدىدىنىڭ مۇھىم ئامىلى ئىكەنلىكىنى يېقىنقى 50 يىللىق تارىخى جەريانلاردىمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بىز تۆۋەندە قۇم ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقان، ھازىرغىچە ھېچكىم ئېچىشقا جۈرئەت قىلالمىغان قەدىمى شەھەر خارابىلىرىنىڭ ئىزلىرى توغرىسىدىكى لوپنۇر خەلقىنىڭ ئېغىز رىۋايەتلىرى، كۆرگەن ئاڭلىغانلىرى ھەققىدە قولىمىزدا بار ماتېرىياللارغا ئاساسەن قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز.

1 . شەھرى كېتىك ھەققىدە:

شەھرى كېتىك ئۇيقان دەرياسىنىڭ جەنۇبى ساھىلىغا جايلاشقان بولۇپ، ئادەملىرى كۆپ، ئاۋات، قولھۇنەرۋەنچىلىكى تەرەققى ئەتكەن تەكلىماكان قۇملىقىنىڭ شەرقى ـ شىمالىدىكى شەھەرنىڭ بىرى بولغان.

رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە شەھرى كېتىك خەلقى ئەسلىدە بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلغان ئىكەن. قەشقەر تەرەپتىن كەلگەن غوجا ساقى دىگەن كىشى شەھرى كېتىككە 7 يىل تۇرۇپ، شەھرى كېتىك ئۇيغۇرلىرىنى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدۇرۇش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان. 7 يىل ئىچىدە غوجا ساقى كېتىك بەگلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمەي، پەقەت 12 نەپەر ئەر كىشى، 7 نەپەر ئايال كىشىنى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدۇرغان. بۇ كىشىلەرمۇ شەھەر بۇددىستلىرىنىڭ تەھدىدى، قارشىلىقىغا ئۇچراپ تۇرغان. ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان بىر تالىپنىڭ بىر چىرايلىق رەنا سىڭلىسى بولۇپ، سىڭلىسى ئوسۇپ يېتىلىپ كېتىك شەھرىدە ھۆسنى جامالدا تەڭداشسىز بولۇپ تونۇلغان. شۇ كۈنلەردە تالىپنىڭ ئۆز سىڭلىسىغا كۆزى چۈشۈپ قالغان، تالىپنىڭ ئۆگەي ئاتىسىنىڭمۇ ئۆگەي گۈزەل قىزىغا شەھۋانىلىقى قوزغالغان. بۇ ۋەقەنى غوجا ساقى ئاڭلىغاندىن كېيىن قاتتىق غەزەپلەنگەن. شەھرى كېتىكتىن بىزار بولۇپ كەتمەكچى بولغان. غوجا ساقى كېتىشتىن بۇرۇن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان 19 نەپەر ئەر ۋە ئايالغا ئاگاھلاندۇرۇپ، "مەلۇم كۈنلەردىن كېيىن شەھرى كېتىك قۇم ئاستىغا چوكىدۇ. قۇم ياققان مەزگىللەردە سىلەر ۋە باللىرىڭلار قۇمنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرايسىلەر. بۇ چاغدا بۇ چوڭ چىنار دەرىخىنى ئايلىنىپ ھەرىكەت قىلساڭلار قۇمدىن ئامان قالىسىلەر» دەپ ۋەسىيەت قىلغان. راست دىگەندەك مەلۇم كۈنلەردىن كېيىن كېچە ـ كۈندۈز قۇم ياققان. 19 نەپەر كىشى قۇم ئاپىتىدىن ئامان قالغان. قالغان بۇددىستلار شەھەر بىلەن بىللە تامامەن قۇم ئاستىدا ھالاك بولغان. ئاۋات كېتىك شەھرى ئورنىدا قۇم بارخانلىرى ھاسىل بولغان ئىمىش.

يەنە بىر رىۋايەتتە: شەھرى كېتىك پۇخرالىرى ئىلگىرىكى زامانلاردا بۇتقا ئېتىقات قىلغان ئىكەن. قەشقەردىن ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن غوجا ساقى، غوجا جالالىدىن، غوجا ئەرشىدىن قاتارلىق 3 نەپەر ئاكا ـ ئۇكا شەھرى كېتىككە كەلگەنمىش، ئۇلار ئىسلام شەرىئەتلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىشنى خەلققە مۇراجىئەت قىلغان ئىكەن. شەھرى كېتىك پۇخرالىرى غوجىلارنى سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن ئۇلارغا بىر كارامەت كۆرسىتىپ بېرىشنى دەۋا قىلغان. "ئەگەر سىلەر ئىسلام دىنىنىڭ ئەۋلىياسى، كارامەت ئىگىلىرى بولساڭلار شەھرىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتكەن ئۇيقان دەريا كوۋرۈكىنى ئالتۇنغا ئايلاندۇرالىساڭلار ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىمىز» دېيىشكەن. غوجىلار ئەسلىدە كارامەت ئىگىلىرى بولۇپ، كوۋرۈكنى ئالتۇنغا ئايلاندۇرغان بولسىمۇ، شەھەر بەگلىرى ئىسلام دىنىنى رەت قىلغان. غوجىلار غەزەپلىنىپ قەشقەر تەرەپتىن قۇمنى چاقىرىپ بۇ شەھەرنىڭ ئادەملىرىنى تامامەن قۇم دېڭىزىغا غەرق قىلىۋەتكەن ئىكەن، قۇم ئاپىتىدىن ئامان

قالغان ئۆيلۈك كىشىنىڭ بىر قىسمى ئاقسۇ قۇم بېشىغا بېرىپ ئورۇنلاشقان. بىر قىسمى دوڭقوتان رايونىدا يەرلەشكەن. بىر قانچە ئائىلە كورلا ناھىيىسىنىڭ كېتىك مەھەللىسىگە ئورۇنلىشىپ يەرلىشىپ قالغان. دوڭقوتان رايونى قولتۇق بەگ دەۋرىدە ئىسلام دىنىنىقوبۇل قىلغان. قولتۇق بەگنىڭ ئوغلى قوجۇ قۇلى بەگ دەۋرىدە ياۋا چېچەك كېسىلى تارقىلىپ نۇرغۇن كىشىلەر قىرىلىپ كەتكەن. دوڭقوتاننىڭ بىر قىسىم ئاھالىسى ياۋا چېچەك ۋاباسىدىن قېچىپ يېڭىسۇ رايونلىرىغا بېرىپ يەرلىشىپ قالغان ئىكەن.

يۇقۇرىدىكى مەزمۇن جەھەتتىن ئوخشۇشۇپ كېتىدىغان شەھەرى كېتىك ھەققىدىكى رىۋايەت خەلق ئىچىگە تارقالغان بولۇپ، بۇ رىۋايەتلەرنىڭ مەزمۇنىئاددى، باياندا گەرچە قارىمۇ - قارشىئۇقۇملار بولسىمۇ شەھەرىكېتىكنىڭ 10 - ئەسىردىن ئىلگىرىلا تەكلىماكان قۇملىقىنىڭ شەرقى شىمالىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ئۇيغۇر بۇددىزىمىنىڭ مۇھىم مەنبەلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى، خەلقىنىڭ قۇم ئاپىتىگە ئۇچرىغانلىقى، خەلقنىڭ قۇمدىن قۇتۇلۇش چارە تەدبىرلىرىنى كۆرگەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. ئاقسۇ قۇم بېشى، دوڭقوتان، كورلا كېتىك مەھەللە ئاھالىسىنىڭ شەھەرى كېتىك بىلەن تارىخى مۇناسىۋىتى بارلىقىنى، دوڭقوتان خەلقىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش دەۋرىنىڭ شىنجاڭدا ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىشىشىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچقا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىلئاددىرىۋايەت شەھەرى كېتىك تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا سېلىنغان دەسلەپكى ئەڭ ئاددەتتىكى ئىز ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە ئاساس بىلەن تەمىن ئېتكۈسى.

2 . شەھەرى نۇجۇم خارابىسى ھەققىدە:

شەھەرى نۇجۇم خارابىسىنىڭ ئورنى بۈگۈر تەۋەسىدىكى قوزاق قوش كۆبرۈكتىن ئۆتۈپ، بەختى ياسىق بىلەن ئالۋان سىڭغىچە بولغان رايون شەھەرى نۇجۇم دەپ ئاتالغان. قوش كۆبرۈكنىڭ جەنۇبىدا 2 تۈپ چىنار بولۇپ بىرى يىقىلىپ كەتكەن، بىرى ئورە تۇرغان بولسىمۇ قۇرۇپ داغى بولۇپ كەتكەن. بەختى ياسىقتىن بىر ئاز ئۆتكەندىن كېيىن 2 يول ئايرىلىدۇ. بىر يولى توپا شەھەرگە، بىر يولى ئاقكۆلگە بارىدۇ، ئاقكۆلگە بارىدىغان يولدا ھاك تۆككۈلگەن ئىزلار بولۇپ، بۇ جاي ھازىرغىچە كىشىلەر تەرىپىدىن غەزنە بار ئورۇن دەپ قارىلىپ كەلگەن. قادىر ھاجىنىڭ ئۆيىنىڭ ئارقىسىدا يەنە بىر خارابە بار، بىر گۈمبەزدىن باشقا جايلار قۇم ئاستىدا قالغان. بۇ كونا خارابىلىق بار ئورۇننى كىشىلەر ھازىر "كوتەك قوتان" دەپ ئاتىۋالغان. كوتەك قوتاننىڭ بىر تەرىپى شال بىلەن ئېتىلگەن. قوتان ئارقىسى شەھەر خارابىلىرىنىڭ تاشلاندۇق ئىزلىرى بىلەن تولغان. بەختى ياسىقنىڭ شىمال تەرىپىدە بىر كونا ئۆي ساقلانغان. ئۆيىنىڭ كېسەكلىرى چوڭ، تاملىرى قېلىن قوپۇرۇلغان. ئاقكۆلنىڭ تۆۋەن تەرىپى ھازىر "توگە قوتان" دەپ ئاتىلىپ قالغان. قوتاننىڭ يېرىمى شال بىلەن ئېتىلگەن. توگە ماياقلىرى كۆلگە ئايلانغان. توگە قوتان ئەتراپىدا چوڭ قەۋرىستانلىق جايلاشقان. قەۋرىستانلىقنىڭ بىر قىسمى ئېچىلىپ قالغان. زور بىر قىسمى قۇم ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان. ئايرىم قەۋرىلەرنىڭ ئەتراپى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلۇپ، ياغاچ بىلەن ئېتىپ سۇۋاپ ئېتىلگەن، ئايرىم قەۋرىلەرنىڭ ئەتراپى شال بىلەن ئېتىلىپ ئۈستى ياغاچ بىلەن ئېتىلگەن. ئايرىم قەۋرىلەرنىڭ ئەتراپى قوزۇق بىلەن سىنچەكلىنىپ، تۆپىسىگە ياغاچ قويۇلۇپ يېپىلغان. ئايرىم قەۋرىلەر قولۋاقنىدۈم كۆمتۈرۈپ ئىچىگە مېيىتنى دەپىن قىلغان. ئۇيقان دەرياسىدىن 50-60 كىلومېتىر جەنۇبتىكى خوتەن تەرەپكە سوزۇلغان چوڭ قۇرۇق دەريا بويى-

لىرى، قىيىقى دەريا بويلىرى، كونا كوللار ئەتراپىدا قەۋرىستانلىق، ئۆي ئىمارەت خارابىلىرى، قۇرۇپ قالغان ئۆرۈك دەرەخلىرى قالدۇقلىرى ئۇچراپ تۇرىدۇ.

شەھرى نوجۇم خارابىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كەڭ ۋە تارقاق ئورۇنلاشقان خارابىلىق ئىزلىرى ـ كېسەك ئۆيلەر، دەرەخلەر، مېۋىلىك باغلار، قەۋرىستانلىق، ئېتىز قالدۇقلىرى، گۈمبەز ـ لەرمۇ شەھەر ئاھالىسىنىڭ تۇراقلىق مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، بۇ رايون ئوتتۇرا ئەسىردە مۇھىم مەدەنىيەت ئاساسىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى، دېھقانچىلىق، ئۆي ـ ئىمارەتچىلىك، قول ھۈنەر سەنئەت سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى ئىكەنلىكىنى، تارىمنىڭ تۆۋەن ئېقىم مەدەنىيىتىنىڭ تارىم باش ئېقىم مەدەنىيىتى ئاساسىدا بىر پۈتۈن تارىم مەدەنىيىتىنىڭ گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە ساقلانغانلىقىنى كورگىلى بولىدۇ. قەۋرىستانلىق قۇرۇلۇشىدىن قارىغاندا ئۇنىڭ بۇددىزىم دەۋرى، ئىسلام دىنى مەدەنىيەت دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان ئىلگىرى ـ كېيىنلىك دەۋرلەرگە خاس ئالامەتلەرنىڭ ئىزلىرىنى روشەن كورگىلى بولىدۇ.

ھازىرغىچە شەھرى كېتىك، شەھرى نوجۇم ھەققىدە ئوزگىچە رىۋايەتلەرنى ئاڭلاشقا مۇيەسسەر بولالمىدۇق. بۇ يەردە شەھرى كېتىك، شەھرى نوجۇم بىر شەھەرنىڭ نامىمۇ؟ ياكى ئايرىم 2 شەھەرنىڭ نامىمۇ؟ شەھرى نوجۇمىمۇ؟ ياكى شەھرى بوجۇمىمۇ؟ شەھرى نوجۇم شەھرى كېتىكنىڭ چوڭ يېزا رايونىمۇ قانداق؟ بۇ ئىككى خارابىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ھەققىدە تېخى تولۇق تەكشۈرۈش ۋە يەكۈن چىقىرىش ئاساسىغا ئىگە ئەمەسمىز. قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بۇ 2 چوڭ خارابە ئىزلىرى زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلىپ، بۈيۈك ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قەدىمى ئىزلىرىنى زامانداشلارغا سوغا قىلدى. بۇ خارابىنى قېزىش، تەكشۈرۈش ئىشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بىلەن باشلىنىشىنى ئۈمىت قىلىمىز. يېقىندا لوپنۇر ناھىيىلىك سىياسى كېڭەش خارابىنى دەسلەپكى تەكشۈرۈش ئىشىدا ئاز بولمىغان مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ بۇ ساھەگە بوسۇپ كىرىپ، لوپنۇرشۇناسلىق ساھەسىدە ئىلگىرىلەش ھاسىل قىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز.

1983 ـ يىل، 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى
ئىلمىي ژورنىلى

1984 ـ يىل 2 ـ سان
(ئومۇمى 15 ـ سان)

喀什师院学报（维文版）

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژورنىلى
تەھرىر ھەيئىتى تەرىپىدىن تۈزۈلدى
«قەشقەر گېزىتى» باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

تىراژى: — 1500

from the library of

G. Pahta